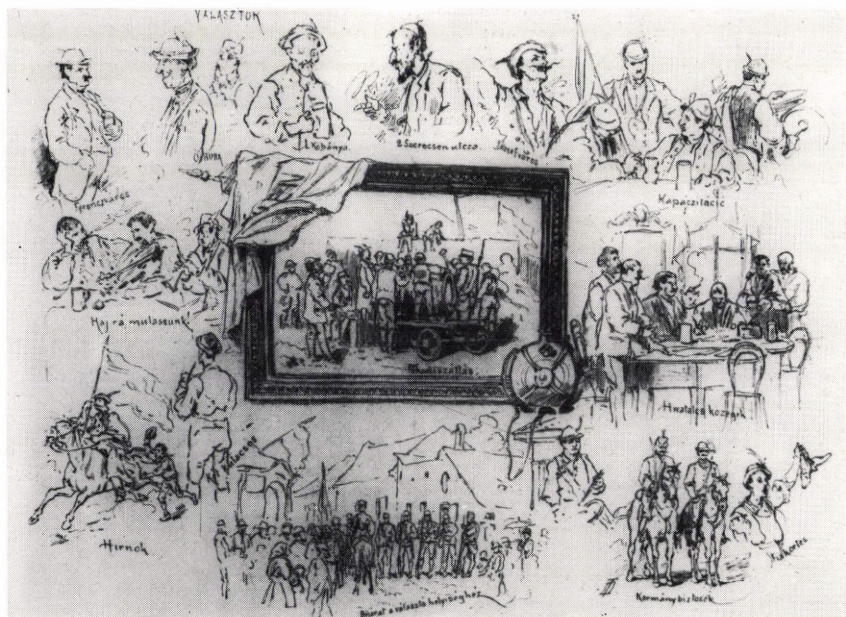

FONS

(Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)

V. évfolyam

1998. 4. szám

E számunk szerzői

Gajáry István (BFL, levéltáros)
Holló Szilvia Andrea (BTM Kiscelli Múzeum, igazgatóhelyettes)
Horváth J. András (BFL, főosztályvezető-helyettes)
Mészáros Borbála (ELTE BTK, V. éves néprajz szakos hallgató)
Tóth Árpád (ELTE BTK, doktorandusz)

BFL = Budapest Főváros Levéltára
BTM = Budapesti Történeti Múzeum
ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták:

Budapest Egyesítése Emlékalapítvány
Budapest Főváros Levéltára
Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Soros Alapítvány

*

A címlapon:

Karcolatok a fővárosi képviselő-választásokból
Dörre Tivadar rajza
„Vasárnapi Újság” 1884. 24. sz. 381. p.

*

Felelős kiadó: FONS Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) *Lapinformációk*

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szent-pétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: 1998-ig évente három alkalommal, 1998-tól évente négy alkalommal (számunként 7,5-9 iv), külön füzetben éves összesített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Fons Alapítvány, 1026 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 25. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: PÁLFFY GÉZA, titkára: PETRIK IVÁN.

Szerkesztőség: REISZ T. CSABA főszerkesztő, KENYERES ISTVÁN felelős szerkesztő.
Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1052 Budapest, Piarista köz 1.

E-mail: retix@natarch.hu és kenyerci@posta.bparchiv.hu

Honlap: <http://isis.elte.hu/~retix/fons.htm>

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen kérjük benyújtani. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kéziratok Word for Windows (WfW) 2.0 vagy 6.0 verzióban készülnek, de más konvertálható szövegszerkesztő is használható (MS-DOS Word, WordPerfect, WordStar). A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 30 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrekcióra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

TÓTH ÁRPÁD

A TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉS RENDI ÉS POLGÁRI NORMÁI

A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817–1848)

A XIX. század első felében fontos társadalmi változások kezdődtek meg a magyar történelemben. Ekkor — esetenként már a politikatörténet terminusa szerinti reformkor kezdete előtt — olyan mozgások indultak meg a társadalom egyes rétegeiben, melyek a rendi társadalomból a polgári felé vezető út kontextusában (is) értelmezhetők. E mozgások egyike az első, modern értelemben vett társadalmi egyesületek keletkezése.

Az utóbbi években megélénkült a kutatói érdeklődés az egyesületek története iránt. Az ennek eredményeképpen megjelent publikációk közül korszakunkra nézve alighanem a jelentősebbek közé tartozik a magyarországi egyesületek katasztere (mely azonban a budapesti egyesületeket nem tartalmazza és néhány további megszorítás nyomát is magán viseli), Pajkossy Gábor számos szempontot figyelembe vevő átfogó cikke a *Históriában*, és egy előadás-szöveg megszerkesztett változata szintén Pajkossytól, melynek egyik része a reformkori magyarországi egyesületeket elsősorban a politikatörténet (azon belül a polgári nyilvánosság kialakulása) összefüggésében vizsgálja.¹ Az említett áttekintő adatgyűjtés és tanulmányok mellett figyelmet érdemelnek azok a munkák is, melyek egy-egy egyesület működését elemzik meghatározott szempontból. Ezek közül e tanulmány szempontjából a legfontosabb Cser Erika dolgozata a Védegyletről, mely az egyesület törekvéseit szembesíti a tagság társadalmi összetételének adataival.² Érdekes továbbá Pik Katalinnak a közelmúltban megjelent írása a Pesti és a Budai Jótékony Nőegyletről, mely egyes kortárs egyesületi kiadványokat felhasználva hasonlítja össze a két egyesületet.³ A több fontos megállapítást is megfogalmazó tanulmány szerzőjének nézőpontja inkább tükrözi a szociálpolitikusi megközelítést, mint a történelmi rekonstrukciót. Itt említendő továbbá Fábri Annának az irodalmi közélet és a társasélet összefüggéseit elemző könyve, mely közvetve egyesületek történetével is foglalkozik.⁴

1 *Pór*, 1988; *Pajkossy*, 1991; *Pajkossy*, 1993.

2 *Cser*, 1996.

3 *Pik*, 1998.

4 *Fábri*, 1987.

E friss publikációk tükrözik azt a szemléleti váltást, hogy az egyesületek mind szélesebben ágyazódnak be a történeti kontextusba. Ugyanis míg korábban az egyesület-tematika elsősorban a nemzeti politikai narratíva részeként nyert legitimitációt és válhatott kutatandóvá a történészek számára, mára ehhez képest alternatívát jelentő értelmezések jelentek meg. E váltás természetesen összefügg azzal a fejleménnyel is, hogy az egyesületek újabb típusait „fedez fel” a történettudomány. A pest-budai társadalomfejlődés monográfiája 1937-ben a „társadalmi szervezetek” öt csoportját említette meg (a kaszinókat, a politikai szervezeteket, a foglalkozási egyesületeket, a természettudományi társulatot és a tudományos és művészeti egyesületeket).⁵ Mára viszont ez a felsorolás kiegészült a gazdasági, a jótékonyági és a segélyegyesületekkel, valamint a közös időtöltés és szórakozás új formáinak kialakítását célul kitűző társaságokkal, tágabban értelmezve pedig a szervezetileg hasonló felépítésű és funkcióikban is több ezekkel közös vonást mutató hitelintézetekkel és részvénytársaságokkal.⁶

Jelen dolgozat számára a polgárosodás és urbanizáció azok a folyamatok, melyekben a címben szereplő egyesület működése leginkább interpretálható. Ez a megközelítés általános az angolszász egyesülettörténeti munkákban, melyek az egyetek megszerveződésében (a XVIII. század végétől) a születő városi és — megélhetése és életvitele szempontjából — zömmel polgári középosztály azon törekvését mutatják ki, hogy saját kényelmének megfelelő intézményrendszert alakítson ki kulturált szórakozására, biztonságának megóvására és a városon belüli szimbolikus hatalom gyakorlására. Ezt az értelmezést a brit, amerikai és — a frissebb — német szakirodalom gazdagon és meggyőzően alá is támasztja: a különféle egyetek (a propagandisztikus célú saját kiadványokban és az egyleti alapszabályok preambulumában) deklarált ideológiája, a leggyakoribb egyesülettípusok alapján felvázolható tevékenységi kör és az egyesületi tagság társadalmi összetétele általában igazolják ezt a magyarázatot.⁷

Ez a megközelítés a nyugati szakirodalomban igen elterjedt tehát, vizsgálatra szorul azonban az, hogy vajon mennyire alkalmazható a vizsgált kor Pestjére. Ismeretes ugyanis, hogy Magyarországon a modern városfejlődés a nyugat-európainál később indult el, és Pest is csak a XIX. század közepére éri el a nagyvárosi népességszám küszöbének minősíthető százezres szintet. Ezzel szorosan összefügg, hogy a polgári átalakulás is alig indult még meg a század első felében, ennek megfe-

5 Kósa, 1937. 53–56. p.

6 Pik, 1998; Hitchkins, 1995; Pajkossy, 1993.

7 Morris, 1983/a.; Morris, 1983/b.; Morris, 1990; Blumin, 1989. 192–229. p.; Sobania, 1996.

lelően vagyonosodó, kultúrájában és értékrendjében offenzív és jelentős létszámú polgári középosztályt hiába is keresnénk a magyar városokban.

Tény azonban, hogy a nyugati minták hatnak, ráadásul a szórakozás és a társasági élet divatjai kimondottan gyorsan terjednek Magyarországon is.⁸ Ezek közé tartoznak az egyesületek is, és a XIX. század első felében létrejött magyarországi egyesületek legnagyobb részében könnyen, bár kisebb hiányosságokkal felfedezhetjük azt a tematikai képletet, amit még a felvilágosodás hatására az előző 50-100 év megteremtett Nyugat-Európában (olvasóköri, szabadkőműves páholyok, tudományos társaságok, közhasznú és a gyakorlati tudás terjesztésére alakult gazdasági egyletek stb.).⁹ Más kérdés, hogy ezek alapítói között Magyarországon többnyire főnemeseket találunk, derékhaduk nagyobb része pedig birtokos nemes; nem-nemes rendi helyzetűek (jobbára kereskedők és honorácior értelmiségiek, valamint egy-két gyáros) alig tűnnek fel az eddig vizsgált egyletek tagjai között.

Ebben a dolgozatban e folyamatok korai időszakának egyetlen szereplőjét, a Pesti Jótékony Nőegyletet vizsgálom¹⁰ az alapítását követő három évtizedben. Arra teszek kísérletet, hogy a polgári mentalitás egyik összetevője — a középosztály önvédelmét, a szorgosság eszményének terjesztését és a keresztény jótékonyosság elvét egyszerre szorgalmazó szegénypolitikai törekvés — első magyarországi próbálkozását elemezzem és értelmezzem.

A dolgozat mint esettanulmány eleve le kell, hogy mondjon arról, hogy eredményeit általánosítani próbálja, hiszen a szűken vett reformkort megelőlegező és azt sok szempontból megalapozó társadalmi mozgások idején (a XIX. század első harmadában) Pesttel könnyen összehasonlítható város nincsen a Magyar Királyságban — nemcsak a szegénygondozási eszközrendszer tekintetében, de az ezek megszervezését sürgetővé tevő „társadalmi problémák” meglétében és súlyosságában sem. Ami viszont a század második felében, különösen pedig az 1860-as és 1870-es évektől lezajló fejleményeket illeti, az ekkor országszerte kialakuló szegényügyi

8 Egy a jelzett folyamat iránt ellenszenvet érző röpirat szerzője így ír a lófuttatásról: „Az angolok [...] lovakat is futtatnak, hogy — fogadhassanak. Mi, kik nem szeretjük a fogadásokat, — megtartani annál kevésbé — valljon mi mért futtatunk lovakat? a németeket utánozzuk, kik a franciákat utánozzák, kik ismét az angolokat.” „*Tiszahát*”, 17. p.

9 *Im Hof*, 1995. 93–135. p.; a magyar egyesületekre *Pór*, 1988; *Pajkossy*, 1993. Magyarországon a felsorolt egyesülettípusok közül a szabadkőművesség cresztett gyökeret a XVIII. század végén, és mint az a későbbiekben látszani fog, a pesti páholy és a későbbi nőegylet között személyi folytonosság is kimutatható.

10 Az egyesület neve megalakulásakor Pesti Jótékony (vagy Jóltévő) Asszonyi Egyesület (Pesther Wohlthätiger Frauen-Verein) volt. A dolgozatban az egyszerűség kedvéért egységesen a (későbbi) Pesti Jótékony Nőegylet nevet használom.

intézmények és a megalakuló nőegyletek már részben más mintákat követnek és más társadalmi viszonyokhoz kapcsolódnak (pl. a vidéki nőegyletek többsége a zsidóság körében alakul meg, ami 1848 előtt eleve lehetetlen lett volna).

Az urbanizálódó társadalomra vonatkozó általános tanulságokra nem számíthatunk tehát e kutatás alapján. Törekedtem viszont arra, hogy az esettanulmány keretében az egyesület működésének minél több aspektusát figyelembe vegyem. A két központi jelenség — a szegénygondozás elve és intézményhálója, illetve az egyesület mint szervezeti forma — egyaránt felveti azt a kérdést, hogy mennyiben hozott saját korában újdonságot a pesti jótékony nőegylet? Kontinuitás és diszkontinuitás mérlegének elkészítéséhez szükséges figyelembe venni a szegénygondozás hagyományos (kora újkori) kereteit, a felvilágosodás elveit és ezek gyakorlatba ültetésének esélyét-mértékét egyfelől, illetve az egyesülési gondolat iránti igény felvetődésének körülményeit és korlátait, valamint a városi társadalom ebben potenciálisan résztvevő csoportjait másfelől.

Látni kell, hogy mely okok vezettek ahhoz, hogy éppen ott és akkor alapítottak önkéntes dologházat és más intézményeket, és hogy miért bizonyult alkalmatlannak a gondok kezelésére alig másfél évtized múltán az így megszületett szervezeti képlet. Szükséges megvizsgálni azt is, hogy a városi társadalom köreiben mennyire volt népszerű a kezdeményezés, és hogy az egyes társadalmi — rendi, felekezeti, foglalkozási — csoportok közül melyek voltak felülreprezentálva az egyesület tagságában és a támogatók körében. Fontos — és a polgári társadalmi normák érvényesülését minősítő, egyben az egyleteket fenntartás nélkül a polgári fejlődés megvalósulásának feltüntető álláspont helyességét próbára tevő — kérdés ugyanis az, hogy mennyiben szabályozták a rendiesség viszonyai a nőegylet működését, illetve mennyire sikeresen lépett át határvonalakon az egyesület mint szervezeti forma. Hiába hangsúlyozzák ugyanis a liberális jogtörténészek, hogy az önkéntes be- és kilépesen alapuló egyesületek új minőséget jelentenek a társadalom szerveződésében, ha az elv gyakorlati megvalósulásakor jelentős eltéréseket találunk az egyes rendi csoportok jelenlétében, vagy annak látjuk nyomait, hogy a posztokat e rendi csoportok „számítások” alapján osztották el egymás között. Az utóbbi jelenség ugyan nem bizonyítható egyértelműen, mint ahogy megléte sem cáfolja az egyesület polgári jellegét; inkább azt mutatja, hogy a polgári átalakulás korának városa erősen „összenőtt” világ, melyben rendi és polgári nem választható el egymástól élesen.

Másrészt jelenthette-e például az egyesület a nemesi világba való integrálódás, a „gentryfikáció”¹¹ egy, a nemesi cím elnyerésénél „puhább” módozatát a polgári

11 Gyáni, 1992.

származásúak számára? Hasonlóan fontos társadalomtörténeti kérdés az is, hogy milyen társadalmi kapcsolatokon keresztül rekrutálódhatott az egyesület — noha itt elsősorban feltételezésekre vagyunk utalva. Végül: ha a múlt századi egyesületek elemzése a polgárosodást vizsgáló társadalom- és várostörténet egyik kiemelt feladata,¹² mennyiben felel meg egyáltalán a modern jog kritériumainak a Pesti Jótékony Nőegylet?

Összességében tehát a dolgozat azt a problémát vizsgálja, hogy mennyiben tükrözi a Pesti Jótékony Nőegylet tevékenysége a városi társadalom polgári fejlődését — abból a tételből kiindulva, hogy az egyesület polgári természetű szervezeti forma.¹³ E hipotézis igazolása vagy cáfolása érdekében pedig előbb a nőegylet törekvéseit és eszmei hátterét fogom elemezni, majd a tagság és a tágabban értelmezett támogatói kör társadalmi összetételét vizsgálom.

E cél eléréséhez részben az egylet saját kiadványait használtam fel, mely a PJAE által megjelentett — a tisztújítások közti eseményeket és az egyesület tevékenységét összefoglaló, illetve az egyes intézményeket leíró — füzetekből áll, valamint a sajtóban a nőegyletről megjelent hírekből. Utóbbiak egyébként gyakran az előbbi kiadványok rövid ismertetései. Az egylet folyamatos működését dokumentáló iratanyagra nem sikerült rátalálnom, ehelyett csak a többnyire formalításokat rögzítő iratokkal dolgozhattam. Ezek részint a megalakulás, illetve az 1833. évi átszervezés dokumentumai (az előbbieket fontosabb részét Országgh Sándor már közölte), részint az 1830–1831. évi gyűjtésre vonatkoznak, részint a dolgozat szempontjából kevésbé jelentős kérdésekkel, így pl. az önkéntes dologház műszaki állapotával foglalkoznak.¹⁴

Használok azonban olyan forrásokat is, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak az egyesület munkásságához, és amelyekben rejlő lehetőségeket ritkán aknázza ki a szakirodalom. Azt feltételezem ugyanis, hogy a tagokra mint személyekre utaló jelemzők — kapcsolatrendszerük, mentalitásuk, társadalmi állásuk stb. — alapján

12 Benda, 1993. 76. p.

13 Papházi, 1993. 108. p.

14 a./ Az alapításról és az átszervezésről: MOL C 51 Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum Politiae in Genere et Civitatum F 4 N. 543; MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (A szekció); ugyanitt az intézmények 1833. évi átadásáról a városnak; MOL N 22 József Nádor Titkos levéltára, Acta Praesidialia; MTA Kézirattár, Széchenyi-gyűjtemény. b./ MOL P 1413 Schedius család iratai, benne 1844-ből emlékkönyvbe illő szövegek Schedius Lajoshoz nőktől, akik közül legtöbb a nőegylet választmányi tagja akkoriban. Nem találtam viszont releváns iratokat a téma szempontjából szóba jöhető helytartótanácsi osztályok közül a C 80 Departamentum Fundationum Saccularium Oeconomicum, a C 81 Departamentum Institutii Pauperum és a C 53 Departamentum Publico-Politicum anyagában.

is levonhatunk következtetéseket az egyletre. Erre az itt tárgyalt korban a hagyatéki iratanyag kínálja a legsokoldalúbb lehetőséget. Emellett a személyek azonosítására alkalmas egyéb (listaszerű) forrásokat és forráskiadványokat is felhasználtam. Ahhoz pedig, hogy a nőegylet a városon belüli jelentőségét felmérjem, a végrendeleti kegyes hagyományok könyvét vizsgáltam.

Az itt közölt dolgozat készülő doktori disszertációm része. Két korábbi változatra támaszkodtam: a Hajnal István Kör 1997. évi veszprémi konferenciájának nőtörténeti szekciójában tartott előadásomra és szociológia szakos szakdolgozatomra.¹⁵ Köszönet illeti mindazokat bírálókat és buzdításukért, akik az előadáshoz hozzászóltak vagy a kéziratokhoz megjegyzést fűztek; közülük is elsősorban témavezetőmnek, Bácskai Verának mondok köszönetet. Mellette Benda Borbálának tartozom leginkább hálával, akinek ösztönzése, kitartása, figyelmes olvasása és ötletei nélkül a dolgozat lényegesen szegényebb lenne.

1. A szegényügy helyzete és megítélése a XIX. század első felében

A nőegylet újszerűségének megítéléséhez szükséges megvizsgálni, hogy hol tartott a szegényügy a vizsgált periódus előtti Magyarország városaiban.

A *szegénypolitika* hazai történetét tárgyaló viszonylag friss szociológiai összefoglalás szerzője gyakorlatilag evidenciaként közli, hogy a szegénység történetét „az elmúlt 100-120 év” időszakaszán vizsgálja, máshol pedig 1867-et említi korszakhatárként¹⁶ — amiként könyvében általában is vállalja e (köztörténetből átvett) periodizáció használatát. E gyakorlata annyiban igazolható is, hogy a szerző a modern tömeges szegénység kialakulását az iparosodással hozza összefüggésbe. További indoklást jelenthet, hogy a magyar történettudomány még adós a szegénység történetének autonóm korszakolásával.

A szegénység tipológiájának tárgyalásakor Ferge Zsuzsa az újkort kutató marxista angol történész, Eric Hobsbawm felosztásából indul ki, és a tőle átvett kategóriák közül a *pauperizmust* és a *társadalmi szegénységet* tárgyalja. Hobsbawm szerint az utóbbi relatív, míg az előbbi inkább abszolút természetű fogalom, amennyiben a társadalmi szegénység a társadalmi egyenlőtlenséggel függ össze és „alsóbrendűségi, függőségi vagy kizsákmányoltsági viszonyt implikál”, ezzel szemben a pauperizmus fogalma az önálló létfenntartás szintje alatt élők helyzetét írja le. A szegénység e két változatának megítélése is különbözött a preindusztriális

15 Tóth, 1997/a; Tóth, 1997/b.

16 Ferge, 1986. 17., illetve 8–9., 23. p.

társadalomban, ugyanis a „társadalmi szegénységet” magától értetődőnek tartották, míg a pauperizmust abnormális, tehát megoldásra szoruló jelenségnek.¹⁷

A problémát történelmi oldalról közelítő Gyáni Gábor viszont elismeri a „tömeges szegénység” létét a preindusztriális korban is. Hangsúlyozza azonban azokat a sajátos jegyeket, amelyek a szegénységnek ezt a típusát megkülönböztetik a modern szegénységtől: míg korábban természeti katasztrófák (pl. járványok vagy éhínség) idején, illetve ciklikusan (kisgyermekkorban, ifjú házasként és öregkorban) fenyegette az egyént a szegénység, a modern szegénység a „tartós és drasztikusán rossz városi életviszonyok”, vagyis a *modern urbanitás* következménye. A jelenség problematikus voltát csak fokozta, hogy míg a hagyományos szegénységből a „közösségi védőháló” segítségével ki lehetett lábalni, ugyanis ez a kölcsönös felelősségérzeten alapult, addig a szabadversenyos kapitalizmus városának atomizált világában ez a „közösségi szolidaritás” már nem működött.¹⁸

A fenti gondolatmenetből az is következik, hogy a „modern szegénység” születése a strukturális makrofolyamatok közül *elsősorban* a rohamos urbanizációhoz kapcsolódott, amellet, hogy az iparosodással is nyilván szorosan összefüggött. Számos kora újkori nagyváros hozható fel példaként Londontól Nápolyig, ahol pl. a kikötői forgalom vonzott nagyszámú munkaerőt a városba.¹⁹ Ezt azért szükséges leszögezni, mert a reformkori magyar városrendszer kvantitatív vizsgálata kimutatta, hogy az elsődleges városképző tényező a kereskedelem volt, melyhez képest az ipar alárendelt szerepet töltött be. A sorvadó kézműipar ugyanis nem játszott meghatározó szerepet, a gyáripar pedig még nem alakult ki.²⁰ Érvényes ez a megállapítás Pestre is, ahol a XIX. század első felében lezajlott mintegy négyszeres népeség-növekedés kiemelkedő része a kereskedelem bővülésével függ össze.²¹

Amiképpen nem a XIX. század utolsó harmadában és nem az iparosodással született meg Magyarországon a tömeges szegénység, úgy az általa okozott problémák kezelésére irányuló törekvések is régebbi keletűek. Lényeges különbség mutatkozik azonban a modern, illetve a preindusztriális szemlélet és megoldási kísérletek között. A modern *szociálpolitika* — Heller Farkas szerint — „keletkezésénél fogva munkáspolitikai”, tartalmát tekintve pedig átfogóbb és differenciáltabb a szegénygazdálkodásnál, amennyiben magába foglalja a tömeges-törvényes munkásvédelmet és a munkásönsegélyezést is, a szintén fejlődő rendszerű munkásjóléti közigazgatás

17 Idézi *Ferge*, 1986. 12–13. p.

18 *Gyáni*, 1994. 5. p.

19 *Braudel*, 1985. 533–557. p.

20 *Bácskai-Nagy*, 1984. 213–215. és 259–261. p.

21 *Nagy*, 1975.

mellett.²² A korábbi szegénygondozás ezzel szemben jogilag kevésbé szabályozott, eszközrendszerében kezdetlegesebb, alanyai pedig értelemszerűen nem a „munkások”.

E dolgozat témája szempontjából a szegénypolitika illetékességének és területeinek bővüléséhez hasonlóan jelentős változás az állam szerepvállalásának növekedése az iparosodás korában. Nem mintha ezt megelőzően az állam közömbösen szemlélte volna a pauperizmus jelenségét vagy éppen ne tudott volna róla. A felvilágosodás elvei közé tartozott, hogy az állam feladata bizonyos egészséges életmód, ruházkodás és táplálék biztosítása minden alattvaló számára, ugyanakkor a közbiztonság védelme is a koldulás korlátozását kívánta meg. A felvilágosult abszolutizmus korának bécsi udvarában élő Sonnenfels fogalmazta meg, hogy minden „állampolgárnak” (helyesebben: alattvalónak) kötelessége dolgozni; a renyhét kényszerítheti erre az állam, a munkaképtelent azonban köteles eltartani — így a koldulás és a munkakerülés egyként megszűnik.²³ Az elmélethez a „gyakorlat” is illeszkedett; a szegényügy elsősorban rendészeti kérdésként jelent meg a vezető európai államokban és a magyarországi 1775. évi, majd 1788. évi koldusrendelet is ennek megfelelő eszközöket alkalmaz: kitoloncolást a külföldi koldusok esetében, a törvényhatósági összeírást a többiek számára (akik zöme naplopó, erkölcstelen, alamizsnát kizsaroló szimuláns) és a tömlőc a származási helyére visszatérés elől makacsul vonakodók részére. A rendeletek kívánatosnak nevezik helyi ispotályok felállítását, ahol szigorú és egységes szabályzat kell, hogy uralkodjon, mely az egyenruhától és a nem-katolikusok elkülönítésétől kezdve a csekély bérért történő dolgoztatásig és az így nyert fizetés mértékletes-józan felhasználásának elrendeléséig sok mindent előír. II. József a rászorultság megvizsgálását is elrendeli, és a rászorultak esetében a község köteles az ellátásról gondoskodni.²⁴

Ez a szemlélet feltétlenül újdonságot jelentett a szegénykérdés kezelésében, ugyanis a korábbi országos szintű rendelkezések nem voltak „államiak” a szónak abban az értelmében, hogy jellegzetesen az egyházhoz kötődtek (pl. egy árpádkori törvény szerint a tized egynegyedét a nyomorgóknak kell adni), de a helyi léptékű megoldási kísérletek — így a szegények ápolására felállított kórházak — is eredetileg a szerzetesrendektől származtak, és csak később kerültek városi fennhatóság alá.²⁵

22 Gyáni, 1994. 7. p.

23 Csizmadia, 1977. 23–28. p.

24 Uo. 31–35. p.

25 Uo. 16. p.

A felvilágosult abszolútizmus szegénypolitikája azonban igen kis arányban valósult meg Magyarországon; a kora újkori szegényügy elsősorban a *magánjótékonyosság* keretei között működött, míg a *hatósági szegénypolitika* valóban csak a XIX. század második felében vált jellemzővé. Így Pesten részint jómódú polgárok (1775-ben pl. egy római katolikus polgár, később egy görögkeleti asszony) jótékony adománya hozott létre szegényeket támogató alapokat, ugyanakkor — a városi szegényügy korai szakírója megítélése szerint „jellemző módon” — főurakat vagy a „dús gazdag papságot” hiába keresni az adakozók között.²⁶ A korabeli értelemben vett — tehát a szegénygondozási és gyógyítási funkciót el nem különítő²⁷ — „népjóléti” intézmények így is sokasodtak Pesten. A XVIII. század első felében alapított Bürgerspítalt (polgárkórházat) követte az invalidusház, az 1796 körül felépült Rókus-kórház, a pesti izraelita hitközség kórháza 1806-ban, utóbb 1839-ben pedig — immár egyesületi alapon — a szegénygyermek kórház,²⁸ melyeket a görögkeleti felekezethez tartozók kórházai és a nőegyleti intézmények egészítették ki.²⁹ Távolról ide sorolható továbbá a Vakok Intézete, mely Pozsonyban az 1825–27. évi országgyűlés alkalmával alakult meg, majd a diéta végével költözött Pestre, és amely az ország különböző részeiből küldött vak gyermekek taníttatását végezte, elsősorban főurat és vármegyék anyagi támogatásával.³⁰ A szorosan vett reformkorban az egyesületi önszegélyezés is kibontakozott: előbb a felekezeti, foglalkozási, sőt egyes esetekben rendi határokat is átlépő temetkezési, illetve betegségyékezés formájában,³¹ de — pl. a 1846-ban alakult Budapesti Kereskedelmi Betegápoló Egylet esetében — foglalkozásokhoz kapcsolódóan is.³² Fontos azonban kiemelni, hogy ezekben az esetekben már más volt a „célcsoport”: ezek az egyletek nem a pauperizmus szintjén lévők megsegítésére törekedtek, hanem a városi társadalom középső csoportjai védekeztek ily módon a lecsúszás ellen.

A szegénykérdésre reflektáló intézménytípushoz kapcsolódott az 1780 körül életre hívott városi Szegény Intézet is. A pesti klarissza zárda helyén a rend 1785. évi feloszlata után kialakított intézmény sajátos módon egyesítette a városi és az egyházi jegyeket, ugyanis vezetését a városi tanács egyik tagja és a városi adminisztráció egyik írnoka látta el két-három „szegények atyja”, vagyis a bizottságban

26 Barth, 1877. 12. p.

27 Tóth Könyves, 1931. 21. p.

28 BFL Int. AN. 9180.

29 Engländerné, 1930. 95. p.

30 Doleschalek, 1836; Engländerné, 1930. 119. p.

31 Hitchkins, 1995.

32 Engländerné, 1930.

ingyen szolgálatot vállaló tehetős polgár közreműködésével, anyagi alapját viszont a városi templomokban, illetve a plébániákon tartott évi három nagymise alkalmával végzett perselyezéskor befolyt összeg jelentette. Az így összegyűlt pénzt segélyként osztották szét azon szegények között, akik maguk jelentkeztek támogatásért, és akiket a bizottság erre érdemesnek talált. Az így megítélt rendszeres segély azonban hangsúlyozottan nem a létfenntartást volt hivatva biztosítani. Ennek a felfogásnak megfelelt az a megszorítás is, hogy a teljesen munkaképteleneket kizárták ebből az ellátásból (helyette a városi polgárkórházba vették fel őket). A Szegény Intézet által segélyezettettek száma a századforduló körül meghaladta az átlag havi 250 főt (illetve az ezek háztartásában élőket), a téli hónapokban pedig a 350 főt is.³³

Ilyenformán — egy később használt terminus-párt alkalmazva — mind a *nyílt*, mind pedig a *zárt szegénygondozás* formái kialakultak már a Pesti Jótékony Nőegylet megalakulása előtt Pesten. Összegezve a szegényügy helyzetéről eddig leírtakat, megállapítható, hogy 1. a szegény-problémát a tárgyalt kor — elsősorban a felvilágosodás szellemi hatásának köszönhetően — már felismerte, 2. megfogalmazódott a rászorultság elve is, mely a gyakorlatban a kérelmek eseti elbírálásában nyilvánult meg, 3. ugyanakkor a megközelítés elsősorban rendészeti szempontú volt, 4. a kevés létrejött intézmény gyakorta differenciálatlanul gondozta a támogatásra szorultakat (betegápolás és szegénygondozás sokszor nem vált külön), 5. ezek az intézmények az igazgatás szempontjából nem működtek egységesen, és 6. a szegénykérdés megoldása szempontjából sem voltak átfogó szemléletűek, végül pedig 7. kevés embert érintettek.

2. Az egyesület rövid története és intézményrendszere

A Pesti Jótékony Nőegylet több szempontból újszerűnek számított a városi szegénygondozás történetében: kezdeményezői kutatták és elődeiknél következetesebben gondolták végig a városi szegényprobléma természetét, a megoldás érdekében a korabeli mércéhez képest kifinomult intézményrendszert hoztak létre és céljaik elérésére viszonylag eredményesen mozgósítottak társadalmi erőforrásokat.

Az egyesület történetének áttekintése

1817 tavaszán született meg Pesten a kezdeményezés: a városban élő nélkülözők támogatására intézményeket kell létrehozni. Ezek megszervezésére és felügyeletére alakult meg a nádorné, Hermina főhercegné pártfogásával Pesten és Budán a nő-

33 Tóth Könyves, 1930. 29. p.

egylet 1817 tavaszán, és már az első évben létrehozták — a kor terminusát használva — „intézeteiket” (*Anstalten*), amelyek többsége csupán intézménytörténeti szempontból is újdonságot jelentett a pesti, sőt a magyarországi szegényügy szempontjából.³⁴

Ez az intézményháló már az alapításkor olyan gyorsasággal kezdett kiépülni, hogy emögött valószínűleg előzetes eltervezettséget, esetleg máshol már alkalmazott minták átvételét vagy adaptációját sejtethetjük. A — későbbi terminológiát alkalmazva — mind nyílt, mind zárt szegénygondozó intézeteket magába foglaló rendszer első eleme a segélyosztás volt, amit sűrűn követett az „asszonyi kéziművek boltja” (1817. május), egy hályogos vakokat gyógyító kórház létesítése (1818. június), és egy önkéntes dologház megalapítása (1817. július). 1819-ben (fizikailag és szervezetenként) az utóbbihoz kapcsolva egy szegény gyerekeket tanító iskola működtetését szervezték meg. Ezek mellett már az első években kialakultak olyan támogatási formák, mint a pesti egyetem orvosi karán tanító neves orvosok felajánlása, hogy az egyesület által küldött szegény betegeket ingyen kezelik; az a gyakorlat, hogy a magányos és szegény betegeket egyleti költségen a városi polgárkórházban gyógyítják; gyámoltalan gyermekek elhelyezése önként jelentkező tanítóknál vagy „becsületes gyámányáknál”; stabil egzisztenciájú, ám az éhínség miatt alkalmasan pénzzavarba került mesterembereknek kölcsön nyújtása; Trattner nyomdász (akinek felesége egyébként a nőegyletnek alapítása óta választmányi tagja volt) kedvezményes áron állította elő az egyesület propagandáját biztosító kiadványokat. Ezek az intézmények évtizedekig fennmaradtak, ha jelentőségük és kihasználtságuk az idővel változott is. Hamar megszűnt azonban egy ígéretes konkrét foglalkoztatási forma: a királyi dohánymonopólium gondviselőjének ajánlata, hogy az egyesület által ajánlott „rendtartó, szükségét szenvedő embereket [...] munkát és keresetet fog nyújtani” — erről a lehetőségről egyedül az 1818-ban megjelent kiadványban esik említés.³⁵

Az így megalapozott intézményszerkezet czután egy bő évtizeden keresztül nagyjából változatlan marad és csak 1830 körül bővül tovább. Ekkor az egyesület elhatározza, hogy a városban betiltják („eltörlik”) az utcai koldulást. A cél elérésének érdekében 1830 augusztusában egy esztendeig tartó pénzgyűjtést követően és nyolc napos folyamatos hirdetés után a város vezetésének támogatásával összegyűjtik a koldusokat, egyenként felveszik adataikat, osztályozzák őket, mindenki-

34 Az alapításra és az egyes intézményekre l. az egylet kiadványait a dolgozat Függelékében: *Verfassung; Dologház; Cseresnyés*, 1819; *PJAE*, 1817–18; *PJAE*, 1823–26; *PJAE*, 1826–30; *PJAE*, 1817–33; *Hasznos Mulatságok* 1835. 1. f. 4–5. p.

35 *PJAE*, 1817–18. 9. p.

ről „gondoskodva” (azokat, akik csak nemrég érkeztek Pestre, kiltitják a városból). Ezután kihirdetik a koldulás eltörlését, majd az egyesület létrehoz egy kimondottan a koldulás megszüntetését célul kitűző alapot, aminek javára felajánlandó adományokért a következő tizenkét hónap során az egész várost végigjárják.³⁶ Egyúttal új intézményeket is szerveznek: a „lábadozók” házáat a kórházi kezelésre már nem, ‘szociális’ támogatásra viszont még szorulók számára; egy-egy s a kényszerítő dologház elődjének tekinthető „gyámintézetet” a munkakerülő és megbízhatatlan egykori férfi és nő koldusoknak, ahol felügyelet alatt tartják és dolgoztatják őket; egy ápoló intézetet nyomorék és agg, de munkaszerető személyek részére, ahol — amíg tudnak — csekély bérért dolgozhatnak; végül megszervezik az előbb említett gyűjtésből befolyt összeg kiosztását a koldulásba visszaesni hajlamos személyek számára.

A nőegylet minden igyekezete kevésnek bizonyult a szegényprobléma megoldására. Megalakulásukkor a nádor — egyúttal egyébként a Pesten működő Királyi Szépítési Biztosság megszervezője és vezetője — a két nőegylet támogatására kéri fel Buda és Pest vezetőit, amit ünnepélyes nyilatkozatokkal Pesten a városi tanács és a tekintélyes céhpolgárok és kereskedők alkotta választott polgárság is kinyilvánít. Azonkívül azonban, hogy a városigazgatás csúcán lévő két személy felesége bekapcsolódik az egyesület tevékenységébe, egy építészeti tárgyú kérvény ügyén és az egyesület pénztartalékának a városhoz történt kihelyezésén kívül semmiféle kapcsolatról nem szólnak a források.³⁷ A városi vezetésnek a koldus- és szegénykérdés iránt mutatott közönye az 1830. évi akció idejére megszűnhetett, ugyanis az egyesület ekkor már több szinten is a városi hatóság segítségét vette igénybe. Így az erre a célra kezdett gyűjtést már nem maguk a nők végezték, hanem a külvárosi esküdtek irányították és ők adták át az összegyűlt pénzt a nőegylet képviselőjének. A koldusok egy helyre gyűjtésénél városi poroszlók segédkeztek, és a város alkalmazásában hozták létre a „koldusbírói” munkakört is, akik feladata ettől kezdve a nyilvános utcai koldulás megakadályozása volt a város területén.³⁸

Ettől kezdve néhány évig büszke híradások jelentek meg a sajtóban arról, hogy Pesten végleg „eltörlötett” az utcai koldulás, de az 1840-es évek újságcikkei ismét a pesti városkép állandó szereplőiként tartják számon a koldusokat.³⁹ Ekkor azon-

36 BFL Int. 613. AN.

37 BFL Rel. 2930. AN. Hasonló közömbösségről számol be Csizmadia Andor a kolozsvári dologház létesítése kapcsán. *Csizmadia*, 1977. 47–51. p.

38 BFL Int. 613. AN.

39 Pl. *HKT* 1830. 2. 15. (aug. 21), 113. p.; vö. *Nagy Ignác: A koldusbíró*. In: *Életképek*, 1844. I. 43–53. p.

ban a koldusügy kezelése már nem a nőegylet hatásköre. 1833-ban ugyanis az egyleti elnök kérésére a nádor elrendeli, hogy az összes „intézetüket” adják át egy bizottságnak, amelyet a Helytartótanács egyik tanácsosa vezet, és amelyben a városi igazgatás, a választott polgárság képviselői és egy királyi ügyész vesznek részt. A város a nagyobb intézmények közül a dologházat, a szegényiskolát és az ápoló intézetet veszi át, továbbá a koldusügy teljes kezelését; végül a nőegylet irányítása alatt csak a „házi szegények” segélyezése, a női kézimunkák boltja és a hályogos kórház marad.⁴⁰ Ezután a nőegylet csak a „házi szegények” segélyezésével foglalkozik és jelentősége minden tekintetben csökken: bevételei megcsappannak, korábban önálló füzet formában megjelent beszámolói elmaradnak, a tevékenységükről szóló hírek pedig egyre inkább az adakozók névsoraivá alakulnak át — még a tagok listáját sem publikálják ezután.⁴¹ Éles váltás: a Nőegyletet már nem az aktivisták, hanem az adakozók képviselik a nyilvánosság előtt.

Az intézmények

A városi szegénység okát és természetét megvizsgálva az utcai koldusok különböző típusú csoportjainak kezelésére a nőegylet más és más módszereket vezetett be. Fontos felismerésnek számít, hogy a probléma lényegét a munkanélküliségben látták, ezért különbséget tettek munkaképesek és munkaképtelenek között.

A munkaképes, de rendszeres kereset híján élőket munkával igyekeztek ellátni. A „fajjobb kézi munkához értő”, de áruikat az általános szegénység miatt eladni képtelen nők számára hozták létre az „asszonyi kéziművek boltját”. Ennek keretében vállalta az egyesület, hogy özvegy Graf Anna posztókereskedő — egyben az egylet választmányi tagja — Váci utcai boltjában értékesíti az ilyen segítségért folyamodók áruit, egyúttal a megrendelést és az anyagot is biztosítja számukra. A „szemérmes” szegényekre gondolva azt is lehetővé tették, hogy az „esméretlen maradni kívánók” a választmány bármelyik tagját felkeresve „illendő áron” adhassák el munkájukat az egyletnek. Ez az intézmény sajátos lehetőséget kínált az „adakozásra” is, amennyiben a tehetősebb hölgyek által „multság végett” készített és az egyletnek felajánlott kézimunkát is átvette. Az intézmény az 1840-es évek elején megjelent beszámolók szerint akkoriban már rentábilisan működött — ekkor azonban már Liedemann Frigyes, az ambiciózus és vállalkozói ethoszt követő nagyke-

40 Tóth Könyves, 1930. 31. p.

41 József nádor rendeletét I. BFL Int. AN. 613, a következményeket pedig BFL. IV. 1209. I. köt.

reszkedő boltjában árulták az elkészült ruhaneműt, akinek felesége az egyesület választmányi tagja volt.⁴²

A szakképzetlen, csak napszámos jellegű és durvább munka elvégzésére alkalmas férfiak és nők számára egy „keresetházat”, későbbi nevén (önkéntes) dologházat állítottak fel.⁴³ Ez az intézmény az akkor a város széléhez közel eső Nagymező utcában egy bérelt házban működött, és az ott dolgozók fonással, szövással, szabó és asztalos munkával keresték kenyerüket. A dologházban foglalkoztatottak naponta jártak be otthonukból, és a korai — az önkéntesség elvén alapuló — dologházakra jellemző módon például azt is megválaszthatták, hogy igényt tartanak-e főtt ebédre, melynek értékét a bérükből vonták le. Az így foglalkoztatottak kész termékeit a heti vásárokon árulták, bérüket pedig a végzett munka függvényében a főfelügyelő és az egyesület közösen állapította meg. Minden dologházi munkásról vezettek egy jegyzőkönyvet, melyben munkáit írták össze és magaviseletét jellemezték.

Az egyesület megalakulása után két évvel a dologházhoz kapcsolódva hozták létre a „szegény gyerekek iskoláját”, amelyben az árvákat és azokat a gyerekeket tanították, akik otthonról nem kapták meg a szükséges ellátást és így koldulni kényszerültek. Ezek a gyerekek az alapvető ismeretek elsajátítása mellett különféle mesterseégeket is tanultak az iskolai oktatás keretében. A szakképzés egyben a kitartásra való nevelést is jelentette: minden gyermek egy-egy szakmát kezdett tanulni és addig nem válthatott, „míg abban magát nem tökéletesítette”. A hat évesnél fiatalabb, vagyis a tanuláshoz még kicsi gyerekeket jóhírű asszonyoknak adták át „nevelés és tartás végett”.

A nőegylet másik fő tevékenységi területe a munkaképtelenek gondozása és a betegek gyógyításának támogatása volt. Ezt részben a jótékonykodás bevett eszközével oldották meg, vagyis alamizsnát — napi, heti vagy havi rendszerességgel készpénzt, ételt, ruhát, tüzfát — osztottak a gyámoltalan öregek és a „házi szegények” között. — A betegek gyógyulásához kórházi kezelésük költségeinek átvállalása és a „lábadozók” otthona mellett elsősorban a hályogos vakok kezelésével járult hozzá az egyesület. Az erre a célra létrehozott kórházat, mely egyben az egyesület egyik „legeredetibb” intézménye volt, a pesti és a budai nőegylet közösen tartotta fenn. Benne a kor szaktekintélyei, az orvosi kar szemézőprofesszorai (a korszak legnagyobb részében Fabini János Teophil és Bugát Pál) végezték a műtéteket. A va-

42 Jelenkor, 1837. 13. (február 15.) és 1838. 18. (március 3.); BR, 1840. 5. (január 17.); Hírnök, 1842. 12. (február 3.). Liedemann személyére l. *Bácskai*, 1989.

43 Dologház létesítéséről már az évszázad elején vitakozott a város választott polgársága, és a Szépitési Bizottság városrendezési tervében is szerepelt ez a törekvés. BFL IV. 1201/b 930. AN, 1060. AN, 1629. AN, 1886. AN, 1962. AN. *Bácskai*, 1971.

kok gyógyításának szegényügyi relevanciáját mutatja, hogy az 1830. nyári koldusösszeíráskor felvett adatok szerint a koldusok között különösen sok lehetett a vak; az összeírt 256 koldus közül 32 egészségi állapotánál jegyezték fel ilyen problémát. Azt azonban csak néhány esetben tették hozzá, hogy az illető szemproblémája a hályog. Emellett az is valószínű, hogy sokan elmenekültek az összeírás elől. Ráadásul feltehetően a látók ezt könnyebben megtehték, így a számadat nem feltétlenül tükrözi a valóságos arányt.⁴⁴ Ugyanakkor a vakok egyesületi gyógyításának jelentőségét fokozta, hogy az ország minden részéről érkeztek ide — és az egyesület kimutatásai szerint nagy arányban gyógyultak meg — vakok.⁴⁵

Az egyesület tevékenységének mérlege

A nőegylet tevékenységét nemcsak abban az értelemben tekinthetjük kiterjedtnek, hogy széles intézményrendszert alakított ki, hanem annyiban is, hogy viszonylag sok embert támogatott: 1817 és 1833 között (saját kimutatásuk szerint) az egyesület összesen több mint 10 000 szegény családot segélyezett, közel 1000 beteg ápolását támogatta anyagilag, mintegy 2000 főt foglalkoztatott a dologházban és több mint 800 nőt juttatott munkához a kézimunka-raktár révén. Ezek a számok a korabeli Pest 40 000–60 000-es lélekszámaához viszonyítva nem elhanyagolhatóak.⁴⁶

Noha az 1833. évi döntés indokaként a „tökéletesbülést” (*Verbesserung*) jelölték meg, még sem mondhatjuk, hogy az egyesület kudarcának az lett volna az oka, hogy a jelzett intézmények vagy maga az egyesület szakszerűtlenül működtek. Az egyelet a királytól jóváhagyott alapszabály szerint tevékenykedett, rendszeresen tartott választmányi üléseket, amelyen a jegyzőkönyvet a két titoknok: Schedius Lajos pesti egyetemi tanár és egy ügyvéd vezették. A szigorú hierarchia szerint felépített szervezet vezetőit három évente újraválasztották — bár erről nem tudhatjuk, hogy mennyivel jelentett többet a formalitásnál. A vezetőségből való kimaradás legjellegzetesebb oka az volt, hogy az illető elköltözött Pestről. Az egyesület bürokratikus működésének további bizonyítéka az, hogy minden egyes pénzmozgásról nyugtát kellett adni, nemcsak az adakozónak és a kifizetésekkor, hanem még a szervezeten belüli pénzáadásokkor is, és ezeket az iratokat megbízólevelek és különféle névjegyzékek, valamint jegyzőkönyvek egészítették ki.⁴⁷ Noha ezeknek kevés

44 BFL Int. AN. 613.

45 *Cseresnyés*, 1819.

46 *PJAE*, 1817–33; Nagy. 1975. 373–374. p.

47 *Verfassung*.

nyomuk maradt ránk, az tény, hogy az egyesület kötelességének tartotta rendszeresen és részletekbe menően beszámolni gazdálkodásáról és tevékenységéről a nyilvánosság előtt. Az is valószínűsíthető, hogy a szabályokat be is tartották, hogy évente a királynak is jelentést tartoztak tenni.⁴⁸ A működés professzionalizmusa mellett szóló további érv lehet, hogy a nőegylet munkájához számos neves orvos adta nevét a fent ismertetett módon és hogy több, a városban élő gyógyszerész együttműködött az egyesülettel különféle kedvezményeket kínálva.

3. Az egyesület létrehozásának gazdasági-társadalmi okai és szellemi háttere

A Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület működésének első másfél évtizedét mint intézménytörténeti nívómot úgy foglalhatjuk össze, hogy (1.) addig ismeretlen szervezeti formában (egyletként), (2.) a keresztény egyházakhoz tartozók között felekezetszemlegesen és (3.) változatos eszköztárt igénybevéve megújították a szegénygondozást, melyet hagyományosan az egyházak folytattak, és amely elsősorban az alamiznaosztásra szorítkozott. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen tényezők vezettek az egyesület megszervezéséhez.

Gazdasági okok

A Pesti Jótékony Nőegylet létrehozása több tényezővel is magyarázható. Ismeretes, hogy a napóleoni háborúkkal összefüggő és a fontos kereskedelmi utaknak a Duna vonalára helyeződésében megnyilvánuló konjunktúra jelentősen fellendítette Pest városi fejlődését: az 1810-es évek elején az országban összegyűlt kereskedelmi tőke mintegy 20%-a pesti kereskedőké volt. Pest jelentősége a nemzetközi kereskedelemben is kiemelkedett, ugyanis még a dekonjunktúra időszakában is az itteni vásárok voltak a harmadik legnagyobb forgalmúak a kontinensen.⁴⁹

48 E kiadványok előbb évente, majd – 1820-tól — a választmány megbízatási idejének megfelelően három évenként jelentek meg, utóbb pedig az 1830–31. évi akció lezárulásáról, végül pedig az intézmények átadásakor egy a fennállás teljes tartamát áttekintő összegzés látott napvilágot. E füzeteken túlmenően más módokon is megjelent az egyesület a sajtó nyilvánossága előtt: az első években az egyes intézmények célját és tevékenységét ismertető füzetekben, az egyesületi kiadványokat referáló újságcikkekben, majd az adományozók listáját közlő és a rendezvényeket hirdető híradásokban és — egyszer — a jótékonytárgyat méltató divatlapi cikkben. L. a Függelék.

49 *Bácskai*, 1989. 14–16. p.

A város gazdasági sikere abban is megnyilvánult, hogy ekkor lett Pest a Magyar Királyság legnépesebb városa, megelőzve a XVIII. század végéig vezető Debrecent.⁵⁰ Katus László szerint a retrospektíve egységként számított „Budapest” népességének növekedése az 1830-as évek második felében vett igazán nagy lendületet.⁵¹ A népszerűségi adatok elemzése viszont azt mutatja, hogy a *növekedés gyorsulása* a század elejétől nagyjából egyenletes és a népszámlálások adatai szerint ez a tendencia a század második felében sem dinamizálódik tovább.⁵² (1. ábra) A bővülés egyetlen forrása ebben az időben a vándorlási nyereség; a „Budapestre” kiszámított tényleges szaporulat 1828 és 1850 között 62 393 fő volt, míg a negatív természetes szaporulat mellett 77 923 fős vándorlási egyenleg mutatkozott.⁵³

A nagyarányú bevándorlás azonban gyorsan jelentős problémává vált, amint a háború befejeződésével, a szállítási utak újbóli átrendeződésével és a pénz elértéktelenedésével dekonjunktura kezdődött. Az állam a háború alatt egyre fokozódó eladósodását a pénz kétszeri, összességében drasztikus mértékű leértékelésével próbálta meg kezelni, mely a városi lakosság körében (is) nagyarányú elszegényedést okozott. Emellett két egymást követő év rossz termése és az ennek nyomán támadt éhínség is hozzájárult ahhoz, hogy 1817 elején tömegessé vált a nyomor.

Bécsben 1817. február végén alakult egy a szegényeket támogató egylet (ami nem azonos az 1810-ben megszervezett bécsi jótékony nőegylettel), mely április végére jelentős összeget gyűjtött össze közadakozásból.⁵⁴ Nemcsak a szervezeti forma állt azonban készen mintaként a Pesti Jótékony Nőegylet előtt, hanem a létrehozandó intézmények fő típusait is ismerhették. A XVIII. századtól szerte Európában alapítottak olyan szegényházakat, melyek rendeltetése a koldusprobléma enyhítése volt, és ezekben — a felvilágosodás által elítélt — alamizsnázkodás helyett neveléssel és a munkára való szoktatással próbálták változtatni a helyzetet. Valenciában pl. már 1777-ben létrejött egy „közhasznú társaság”, mely a „tétlenkedésnek és a koldulásnak” próbált véget vetni.⁵⁵

Megjegyzendő azonban, hogy míg a gazdasági okok egyértelműen szerepet játszottak a pesti jótékony nőegylet megalakulásában, ez az összefüggés a későbbiekben nem mutatkozik erősnek. Ha ugyanis a gabona (mint az alapvető élelem) éves átlagárának 1819 és 1848 közötti ingadozásait vizsgáljuk, feltűnő, hogy a jelentős

50 Nagy, 1975. 375. p.

51 Katus, 1991. 21. p.

52 Nagy, 1975. 373. p.

53 Katus, 1991. 23. p.

54 *HKT*, 1817. 1. f.é. 18. (március 1.) és 36. (május 3.).

55 *Im Hof*, 1995. 207. p.

változások nem esnek egybe időben a nőegylet tevékenységének élénküléseivel és lanygulásával, amit az általuk támogatott személyek számával és a költségvetési telek módosulásával mérhetünk.⁵⁶ (2. ábra.)

Az eszmei háttér

Szembetűnő az az elhatárolódási törekvés, ahogyan a korábban alkalmazott támogatási elvektől megkülönbözteti magát a nőegylet. Pontosan igyekeztek meghatározni a *rászorultság elvét*, amikor felsorolták a „kerülhetetlen szükségeket”: az élelmet, lakhelyet, öltözetet, fűtést és betegség esetén az orvosi ellátást. Akik ezeket képesek lennének megszerezni, de „restségből, korhelységből, büszkeségből” ezt nem teszik, azok alamizsnával való támogatását egyenesen bűnnek tartották. Az ‘érdemtelen’ szegények segélyezését szerintük „a vallás és az okosság, és erkölcsi és polgári kötelességek egyaránt tilalmazzák”. Az a mondat, hogy „a csupa alamizsnálkodás választás és különbség nélkül [...] rendetlen, bizonytalan, drága, sőt jótékintve nem keresztyén segedelem, mivel azáltal a csalást előmozdítjuk és a szorgalmat gyengítjük”, egyben közelebbvisz e gondolat eszmei eredetéhez — általában a felvilágosodáshoz, különösen annak egyik vonulatához, a pietizmushoz.

Ez a XVIII. század elején kiteljesedő és elsősorban a német evangélikus területeken virágzó mozgalom a bensőséges vallásosságot hirdette, és nevelési elvei között ingyenes szegényiskolák nyitását és az iskolákban a mesterségekre nevelés polgári praktikumát ösztönözte.⁵⁷ Ezeket az elveket a pesti nőegyletben nemcsak az általános deklarációk szintjén látjuk viszont, hanem az árvaiskolában alkalmazott pedagógiában is, amelynek kettős célja „elmebeli tehetségeik kifejtése”, ami a „minden hasznos polgárban megkívántató eszmérek megszerzése”, és az, hogy „eleve rendes munkásságra szoktassanak”. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a hittanon, az olvasásra, írásra és számolásra tanító órákon túl a természettörténetből csak „a legszükségesebb ismereteket” kell megszerezniük, tanulják viszont „a mesterség és egészség tudományát”. A munkaórák során egy-egy mesterséget tanulnak ki, és az egyet vállalja, hogy a fiúkat pesti mesterekhez, a lányokat pedig szolgálatba helyezi el,

56 *Graphikus*, 1873. Vö. a később következő ábrákkal.

57 *Pukánszky-Németh*, 1994. 184–186. p. Max Weber is kiemeli e vallási csoportot abból a szempontból, hogy náluk is „kombinálódott az intenzív jámborság az ugyanilyen fejlett üzleti és sikerrel”, ami szintén erősen analóg a pesti evangélikus nagykereskedők karrierjével. L. alább. *Weber*, 1982. 41. p.

így a munkavégzés képességén kívül munkához is juttatja diákjait.⁵⁸ A pietista hatás egyébként egyáltalán nem véletlen, ha figyelembe vesszük a pesti evangélikus egyház központi szerepét az alapításnál (erről a dolgozat következő fejezetében lesz bővebben szó), valamint a személyes kapcsolatokat. Schedius Lajos titoknok például pozsonyi háttérrel rendelkezett — apósa annak a pozsonyi líceumnak volt az igazgatója, amelynek korábbi nagy hatású vezetője és a pietizmus hazai vezéralakja, Bél Mátyás a pietista pedagógia megalapítójánál tanult Hallében és oktatási elveit maga is alkalmazta.⁵⁹ Az egylet másik titkára, Tessedik Pál pesti ügyvéd pedig alighanem azonos annak a — szintén német földön, Erlangenben képzett de Hallét is megjárt — Tessedik Sámuelnek a Pál nevű fiával, aki szarvasi evangélikus lelkesként a parasztyerekek számára a falusi életre nevelő iskolát hozott létre az 1780-as években, ahol a feleslegesen soknak tekintett iskolai anyag szűkítésével a kétézi munkára és a vallásosságra nevelte diákjait.⁶⁰

A jótékonyág mint a polgárság önvédelme

A polgári szorgalom erénye és — a szó protestáns változatára utalva — keresztyén jótékonyág így kapcsolódott össze a pesti nőegylet korai tevékenységében. Tévedés lenne azonban csupán jámbor altruizmusnak tekinteni az egyesület munkájába fektetett anyagi és szellemi energiát. Az egylet létrehozói kezdettől korlátozottan tekintették mozgásterüket „kényszerítő módokhoz nem nyúlhatván”, és így a városi koldulást csak az önként munkát vállalókkal tudták csökkenteni. Azoknak a „veszedelmes” koldusoknak a semlegesítésére azonban, akik „életük napjait inkább henyéségekben, korhelységben töltik el, és a koldulás szinte alatt tolvajságot s több más rossz cselekedetet üznek”, a nőegylet szerint csak egy felsőbb hatalom által létrehozandó „kényszerítő intézet” segítségével lenne mód.

A kolduskérdés megoldását egyébként a rendszertő városi lakosság önvédelmének tekintik. Már az 1817 körüli kiinduló helyzet elemzésekor is arra hívták fel a figyelmet, hogy külföldön és Magyarországon a drágaság és az éhínség miatt „főképp a nagyobb városokban, hol az embereknek ezen szegény neme összegyűl, a közcsendesség és -bátorság [értsd: közbiztonság] csonkulni, közönséges betegségek és más veszélyek eredni kezdetek”, az egyleti intézmények pedig „a vétkek és

58 *Iskola*, 1822. Magyar nyelvű ismertetésére l. pl. *PJAE*, 1823–26.

59 *Pukánszky–Németh*, 1994. 248–251. p.; *EOL PE* III. a. 31.; *Hittrich*, 1930. 25. p.

60 *PJAE*, 1823–26; *PJAE*, 1817–33; *Pukánszky–Németh*, 1994. 264–66. p.; *Nagy*, 1857–68. Tessedik címszó.

bűnök eltávoztatását” szolgálják.⁶¹ Az utcai koldulás eltörlését ennek megfelelően a város „minden pallérozott és rendszerető lakosinak nyilván és leghatározottabban kinyilatkoztatott kívánságának” megfelelően tűzték ki célul 1830-ban, ugyanis a koldulás „ezen város népességének nevedésével feneképen terjedni, s amint sok fővárosokban megtörtént, kiirthatatlanná válni látszott”.⁶²

A szövegből az is érezhető, hogy szerzője — feltehetően Schedius — felismeri, hogy az urbanizáció folyamatának általános problémájáról van szó. Az egylet munkálkodásának viszonylagos eredménytelenségét is azzal magyarázza, hogy ugyan már korábban is százaknak segített, „kik egyébként utca-koldulásra kényszerítettvéen felette terhesek és veszedelmesek, de legnagyobb részt el is vesznek”, mégis „mennél csekélyebb lett [...] ezeknek számok az itteni népességhez képest, annál több idegen koldusok tolakodtak ide naponként, főképpen pedig az országos vásárok alkalmával, az országnak minden részeiből, kik közül azután is sokan letelepedtek”.⁶³ Ennek a felfogásnak teljesen meg is felelt az a gyakorlat, hogy az 1831. évi koldusösszeírásnál azt is megkérdezték az összeírtaktól, hogy pesti születésűek-e, és ha nem, akkor mióta tartózkodnak a városban és volt-e korábban nekik (vagy házastársuknak) itt munkájuk. Mint ahogy az a bánásmód is, hogy a város határába feliratokat és öröket helyeztek el az idevándorló koldusok visszatartására, és az 1830–31. évi akció során is először az „idegen” koldusokat utasították ki a városból.⁶⁴

A ‘társadalmi ellenőrzés’⁶⁵ igénye más vonatkozásban is megnyilvánul a nőegylet tevékenységében. Igaz ugyan, hogy a nélkülözők megsegítését „a szerencsésebb lakostársak”, „a közszükség idején elégséges vagyonnal és gazdagsággal megáldottak [...] felséges kötelességének” tekinti, de például a dologházban az elvégzett munka után járó bérnél óvakodni kell a ‘túlfizetéstől’, mert az nem ösztönözné eléggé a támogatottat arra, hogy az egyleti intézményeken kívül munkát keressen. Ha-

61 *PJAE*, 1823–26.

62 *PJAE*, 1826–30.

63 *PJAE*, 1826–30. 17–18. p.

64 BFL Int. 613. AN.

65 A *social control*, az angol nyelvű társadalomtörténet a szociológiától kölcsönzött műszavát a magyar szakirodalom ‘társadalmi ellenőrzés’ vagy ‘társadalmi fegyelmezés’ fordításban használja. Az utóbbi valószínűleg sikeresebb kifejezés, ugyanis a fogalom mindazon társadalmi folyamatokra és intézményekre utal, amelyeken keresztül a tekintéllyel és hatalommal bíró csoportok saját normáikat a társadalom többi rétegére kényszerítik. Ide értendő tehát az erőszak közvetlen eszközein (rendőrségen, börtönökön) kívül az oktatás, a jótékonyság, a szegény gondozás és a vallás is, melyek ideológiai átadására alkalmas intézmények. *Donajgrodzki*, 1977; *Thompson*, 1989.

sonló okból a segélyeket is érdemes alacsony szinten tartani, nehogy a segélyezetttek hozzászokjanak, mert ez ellene volna a munkás életmódra való törekvésnek. A dologházban egyébként is szigorú házirendet tartottak fenn, amelynek része volt a tisztaságra és rendre szoktatás (pl. tisztasági előírások), a szolidaritásra nevelés (bizonyos munkákat, így a terítést és a helységek takarítását a munkások maguk végezték egymást váltva), a könnyű elbocsátás veszélye (az összeférhetetlen viselkedés, az idegenek előtti panaszkodás és kéregetés, valamint az előljárók iránti tiszteletlenség esetén), — de a külső munkavállalás ösztönzése is (akár napokig távol lehet lenni, ha „valami hasznot hajtó munkát vállalt magára rövid időre” az illető).⁶⁶

A Pesti Jótékony Nőegylet kiadványaiban érzékelhető a ‘középosztályi’ törekvés a városi közrendet veszélyeztető okok elhárítására, ennyiben az ‘alsó’ társadalmi csoportok ellenőrzésére; megnyilvánul továbbá a keresztényi felebarátság eszméje és a tevékeny polgári életvitel terjesztésének kísérlete is. Összességében az így kirajzolódó világképet *keresztény-polgári* értékrendnek nevezhetjük, azzal a megszorítással, hogy a most ismertetett ideológiában a kereszténység eleme kisebb hangsúlyt kap.

A nőegylet valóságos működése a bevételek és a kiadások szerkezte alapján

A célkitűzések az eddigiekben vázolt „valósága” mellett érdemes azonban azt is megvizsgálni, hogy a tevékenysége mennyiben tükrözi a fenti elveket. A rendelkezésre álló források kínálta szűkös lehetőségek között ez csak formális szinten végezhető el. Azt tudjuk ugyanis az egyesület saját adatközlése alapján, hogy bevételeinek mekkora része származott magán-, illetve közadakozásból (ideértve pl. a kulturális rendezvények belépődíjainak árát is), és mekkora részét adta az egyesület által ösztönzött munka ellenértéke (az elkészített árukért kapott összegek), valamint a munka után járó bér. A költségvetés másik oldalán pedig az állapítható meg, hogy a teljes bevétel mekkora részét osztották ki segélyként (készpénz vagy naturalia formájában), és mekkora került vissza a dologház és a többi munkát adó intézmény gazdálkodásába (nyersanyag, munkaeszköz). Ezek az arányok szimbolikusan jelzik, hogy az adakozók „befektetése” a nélkülözők munkára nevelésébe mennyire

66 *Dologház.*

járt sikerrel, még ha az ilyen következtetések értéke nyilvánvalóan viszonylagos is.⁶⁷

A bevételek között az adakozások aránya jól mutatja, hogy a bevételnek több mint a fele az eladott áruk értékéből származik. Ehhez az egyharmad részt meghaladó arányban járulnak a különféle pénzsegély-formák: az évenkénti adományok és az ún. „költségek pótlására” szánt segélyek, melyekről nem sikerült kideríteni, hogy kik és milyen körülmények között ajánlották fel ezeket. Ezek mellett alárendelt szerepet játszik a jótékony célú színelőadások, koncertek és jelmezbálok jövedelme, és az olyan források, mint a városi kamara hozzájárulása (a koldulás eltörlése óta), a végrendeletekben a nőegyletre hagyott összegek, a kölcsönként kihelezett pénztári maradvány kamata vagy a segítők által törlesztett tőkepenz (3. ábra).

Az is látszik az adatokból, hogy amint az alapítás korának éhínséggel fenyegető válsága elmúlt, a közvetlen adakozás hajlandósága hamar megcsappant és legközelebb csak az 1830–31. évi nagy gyűjtés idején támadt fel. A másik legfontosabb bevételi forrás, a dologházban, a szegényiskolában és a kézimunkaboltban eladott áruk eladásából származó jövedelem viszont nominálisan nagyjából egyenletesen nőtt, a teljes bevételen belüli arányát tekintve az alapítás utáni évek növekedése után 1819-től csak kis mértékben változott (a kolera és az 1830–31. évi gyűjtés időszakában enyhén csökkent). (4. és 5. ábra.)

Ami a befolyt összegek felhasználását illeti, a 6. ábrán látható, hogy a dologházi munkához szükséges nyersanyag és eszközök beszerzése jelentette a legnagyobb, a teljes kiadás közel felére rúgó tételt, és emögött mintegy 25–25%-kal következett a munkások bére és az alkalmazottak (munkafelügyelők stb.) fizetése, valamint a segítők között szétosztott készpénz, élelem, fa. Az egyes tételek dinamikája hasonló tendenciát mutat, mint amit a bevételeknél figyelhettünk meg, annyi különbséggel, hogy az első években csökkenő segély a huszas évek közepétől lassan nőni kezd, majd 1830 után az 1817 körül kiosztott összeg több mint kétszeresére nő; a város és az egylet közvetve így fizette meg a koldulás betiltásának az árát. A

67 *PJAE*, 1817–1833. Megjegyzendő az itt közölt ábrákkal kapcsolatban, hogy a forrás által megadott kategóriákat összevontam és egyes esetekben átneveztem. Fontos továbbá, hogy a forrásban megadott értékek a két közgyűlés között eltelt időszak hosszúságának megfelelően változtak, ezért ezeket az összehasonlíthatóság érdekében standardizálni kellett. Ezért minden időszakra az egy évre eső átlagos értéket számoltam ki, ami természetesen elfedi az egyes évek közötti lehetséges változásokat. Mind a bevétel, mind a kiadás változásait tehát két-két ábrán elemzem: az egyik a nominális változást mutatja (időarányosan), a másik pedig a belső arányok elmozdulásait (százalékokban). A kördiagramok a teljes időszakra kiszámolva mutatják az arányokat.

pénzsegélyekhez képest fokozottan érvényes ez a naturáliákra. Összességében növekedés jellemzi az egyleti intézmények munkatevékenységével kapcsolatos kiadásokat — a nyersanyagra kiadott összeg erőteljesebben, de rapszodikusán, a dolgozók munkabére és az alkalmazottak fizetése kiegyenlítettebben nőtt; bár 1823 és 1826 között, majd 1831 után átmeneti csökkenés állt be. (7. ábra.) Mindez az egyes tételek arányainak módosulásában úgy jelentkezik, hogy a pénzsegélyezésre szánt összeg kezdeti 40%-os aránya hamar 15, majd 10% alá esik, ahonnan legfeljebb 20% körüli értékre emelkedik vissza (1830–31-re), és ha a természetben szétosztott segélyeket hozzászámítjuk, akkor sem érte el újra sem az 1817. évi szintet, sem pedig a nyersanyagra szánt összeget. (8. ábra.)

A nőegylet által támogatottak számának változásait módszertani okokból is nehezebb elemezni. (9. és 10. ábra.)⁶⁸ Összességében elmondható, hogy a segélyezetttek száma mindvégig kiemelkedően magas, és amikor legjobban csökken (az 1823 és 1826 közötti időszakban), akkor is meghaladja az összes támogatott felét. Jellemzőes számuk csökkenése az alapítás utáni időszakban, ami éppen annyira jelezheti a segélykérések elbírálásának szigorodását és az adakozókedv csökkenését, mint amennyire az előidéző okok csökkenését, vagyis az éhínség elmúlását. Jól látható, hogy az 1830–31-es időszakra számuk ismét felszökött, ami nyilvánvalóan a koldulás eltörlésével kapcsolatos akcióval függ össze.

Ha viszont a segélyezettteken kívül vizsgáljuk a támogatottak (tehát a foglalkoztatottak és az egylet költségén gyógyítottak) belső arányát, akkor egyértelmű tendencia rajzolódik ki. Folyamatosan nő ugyanis a dologházban alkalmazottak, illetve az ehhez kapcsolódó iskolában tanuló gyerekek aránya, miközben a kézimunka lerakóhely jelentősége folyamatosan csökken. (11. ábra.)

Összességében a Pesti Jótékony Nőegylet számadásainak elemzése azt mutatja, hogy nemcsak a deklarált elv szintjén tartották fontosnak a munkára való nevelést és szoktatást, hanem a gyakorlatban is tekintélyes és egyre növekvő volumenű termelőtevékenység folyt az egyesület intézményeiben.

68 A 9. ábra az egylet adott közgyűlési ciklusában foglalkoztatott összes személyt mutatja, míg a 10. ábra ugyancsak „éves átlagban”. Mindkét megoldás torzít, ugyanis arra vonatkozóan nincs adat, hogy az egyes intézmények mennyi ideig támogatták a rászorultakat — több évig vagy csak rövidebb ideig; vagyis a valóság valahol a két változat között van. Az adatok számszerűsíthetőségét tovább csökkenti az a tény, hogy egyes intézmények családokat, illetve háztartásokat láttak el (segélyezés, gyakorlatilag a dologház is), mások viszont cgyéncet (kórház, iskola).

4. Összetétel és társadalmi támogatottság

A Pesti Jótékony Nőegylet fellépése és működése azt tükrözi, hogy a város rohamosan súlyosbodó problémáját, a szegénykérdést az addigi hazai gyakorlathoz képest újszerű módon, a felvilágosodás szellemében és polgári eszközökkel igyekeztek enyhíteni–megoldani. Felmerül a kérdés, hogy vajon a városi társadalom mekkora részét és mely csoportjait sikerült e cél érdekében megnyerni?

E kérdés megvizsgálását több tényező is indokolja. Ismeretes, hogy a XIX. század első felének Magyarországon az intézményalapítások jelentős része arisztokraták (leginkább Széchenyi István és köre),⁶⁹ később pedig köznemesek nevéhez fűződik, míg a városi polgárság a hagyományosan elfogadott történelmi szemlélet szerint invenciótlan, műveletlen — és tőkeszegény — egyénekből állt, és csupán egy-két képviselőjük csatlakozott a felvilágosult nemesekhez az alapítások során. A szakirodalom által eddig legalaposabban feldolgozott egyesületek (Nemzeti Kaszinó, Végegylet) és irodalmi csoportosulások⁷⁰ alapítóira és tagságára vonatkozó elemzések valóban azt mutatják, hogy a fő- és a vagyonos köznemesség képviselői mellett alig találni polgári rendűt, illetve városi polgárt.

Kérdés azonban, hogy ezekkel a többnyire országos léptékű intézményekkel szemben egy kimondottan városi horizontú egyesület esetében hogyan alakulnak a rendi arányok. További speciális adottság, hogy Pesten ekkoriban igen magas a nemesség létszáma⁷¹ — bár eddig még nem számszerűsítették az erre vonatkozó adatokat. A rendi állás szerinti összetétel megoszlása az egyesületi hierarchia különböző szintjein a társadalom rendiességének mértékére is rávilágít.

Az összetétel vizsgálata: szempontok és megszorítások

Fontos azonban figyelembe venni, hogy az egyesület társadalmi támogatottságát nem csupán a *rendi helyzet*: a főnemesi, nemesi és polgári jogállásúak aránya minősíti. A nőegylet sajátos tevékenysége alapján feltételezhető, hogy a *városi érdekelt-ség és illetőség* is számít, mely a motivációt segíthet megmagyarázni — ide sorolhatjuk pl. a rendszeres jelenlétet (foglalkozás/beosztás, a környékbeli nemesség szórakozási lehetőségei) és a pesti háztulajdont. Kérdés, hogy a hagyományosan az egyházakhoz is kötődő szegénygondozás egyesületi keretek közé kerülve mennyi-

69 *Bácskai*, 1993/b.

70 *Cser*, 1996; *Fábri*, 1987.

71 Schams az 1820-as évek elején 3000 főre becsülte számukat, míg a város teljes lakossága néhány évvel később (1827-ben) meghaladta az 56 000 főt. *Nagy*, 1975. 373. és 341. p.

ben reprezentálja a város *felekezeti megoszlását*. Vizsgálatra szorul az is, hogy a *nőegylet* munkája vajon mennyiben tükrözi a női szerepről nyitott első nyilvános viták⁷² korában a nők megnövekedett szociális aktivitását, illetve mennyiben a férjekét, apákét, barátokét, tehát férfiakét.

Az alábbiakban tehát az egyesület társadalmi bázisát vizsgálom, részint a tagság összetételét elemezve, részint azonban ennél tágabb értelemben: az adakozások és a végrendeleti kegyes hagyományok adatait feldolgozva. A Pesti Jótékony Nőegylet tagságának vizsgálatát megkönnyítik a nyomtatásban is megjelent listák, melyek rendeltetésük szerint a „közönség előtt való beszámolás” céljából, emellett viszont alighanem a reprezentáció igényével közlik az összes tag nevét.

Számos módszertani probléma felmerül e forrásokkal kapcsolatban. A névsorok sokszor pontatlanok, pl. egyes vezetéknevek különböző írásmódban fordulnak elő, néhány esetben pedig hasonló keresztnéveket eltévesztenek a különböző kiadványokban. Ezek a hibák tipikusan polgári rendű személyeknél fordulnak elő, vagyis azoknál, akik valószínűleg nem „közismertek”. A feldolgozást az is nehezíti, hogy noha a névjegyzékek — a feltüntetett rangok és címek révén — elgázíthatnának a tagok rendi állását illetően, a német és a magyar nyelvű kiadványok más gyakorlatot követnek. A német nyelvű szövegekben használt *von* a korabeli szokás szerint ugyanis ekkorra már nemcsak a köznemeseknek járt, de honorácior, katonatiszt, sőt városi tisztviselő számára is bevett szokás volt; a (férj nevét viselő) asszonyok esetében pedig rendszerint a férj rendi helyzetére utalt. Ezzel szemben a magyar nyelvű nyomtatványokban csak a főnemesi jogállást lehet eképpen megállapítani. Érdekes kivétel ezalól a szabály alól az 1817–1818-as időszakról beszámoló füzetben alkalmazott gyakorlat, ahol különbséget tesznek „asszonyok” és „asszonyságok” között — Kietabel egyetemi tanár felesége a főnemes feleségekkel együtt „asszonyság” ebben a forrásban, míg a nem-nemes kereskedő és kézműves polgárok feleségei „asszonyok”.⁷³

Ezeknél is súlyosabb probléma azonban az, hogy — amiként ez a társadalomtörténeti vizsgálatoknál gyakran előfordul — a források annyira hézagosak, hogy emiatt az eredményeket nem érdemes számszerűsíteni. A személyek visszakeresésére

72 Orosz, 1962.

73 PJAE, 1817–1818.

alkalmas források (névsorok)⁷⁴ elemzése után összességében csak egyetlenlen kép alakítható ki az egyesület összetételéről, mivel ezek nem teszik lehetővé, hogy minden személyt akárcsak a fenti dimenziók többsége szempontjából is besorolhassunk. Majdnem minden esetben sikerült a férjek rendi státusát meghatározni, valamint azt, hogy polgárai, illetve választott polgárai voltak-e a városnak. Jóval ritkábban tudjuk besorolni a tagokat férjük foglalkozása és/vagy beosztása szerint, és ilyen esetekben is többnyire formális szintű megállapításokat tehetünk, mivel a kézműveseknél és a kereskedőknél ritkán állapítható meg, hogy nagy forgalmú üzletmenetet vivő, innovatív személyekről van-e szó (divatszabó, vagyonos megrendelőknél dolgozó asztalos vagy éppen nagykereskedő) vagy csak kispolgári szintű tevékenységet folytatókról. A városhoz való kötődés, vagyis a város nyugodt és biztonságos életében való érdekelttség zálogaként minősíthető a nagyobb értékű városi háztulajdon, melynek meglétét a nyomtatásban is közölt házbirtokos-listák csak részben segítenek eldönteni. Még kevesebbet tudunk a felekezetekhez való tartozásról (ezalól leginkább az evangélikusok jelentik a kivételt) és arról, hogy a kérdéses személyek hol születtek, mióta laktak Pesten, hány évesek voltak a vizsgált időszakban, hány eltartottal laktak együtt, valamint arról, hogy az egyesületből való kiválásuk oka nem az volt-e, hogy elköltöztek Pestről. Ezek a merőben személyes jellegű adatok pedig alapvetőek lehetnének az egyesületi munkában való részvétel tartalmi motivációinak megértéséhez (pl. elképzelhető, hogy az idős özvegyasszonyok úgy próbálták „hasznossá tenni” magukat, hogy a város elesettjeiről gondoskodtak).

Ráadásul itt is érvényes az a megfontolás, hogy a források többsége a férfiakra (férjekre) vonatkozik. Így a férjek adatai alapján rejtve maradhatnak olyan esetek, amikor a férj társadalmi állása nem azonos a feleség apjával vagy fivéréével, pedig éppen az ilyen esetek jelezhetik, hogy az egyes csoportok *között* milyen kapcsoló-

74 A pesti választott polgárok névsorát közli *Schmall*, 1899. 142–168. p.; a polgárjogot szerzettékét pedig *Ilyefalvi*, é. n. Az utóbbiból az illető felekezeti hovatartozását, születéshelyét és megélhetési módjának egy részét ismerjük. A *címtárak* (götbetűs német írással) foglalkozásonként, tisztviselők esetében hivatalonként közlik a személyek nevét, esetleg lakáscímét, továbbá a házak tulajdonosainak nevét. A levéltári források részint az *anyakönyvek* révén egészítik ki adatainkat — bár ez a forrás tömegessége (elosztva öt katolikus plébániára, valamint az evangélikus és a református gyülekezetre), egyúttal hiányosságai (a birtokos nemesség születése, olykor pedig temetkezése valószínűleg a saját birtokhoz kötődött, a polgárok körében a bevándorlások csökkentik a pesti kereszteselési anyakönyvben megtalálhatók arányát, az életük végén Bécsbe távozottak pedig a halálozási jegyzék értékét stb.) miatt viszonylag kis értékű. Szórva nyos adatot szolgáltatnak a *hagyatéki iratok*, amelyek főként a polgári rendűek rokonságát, felekezethez tartozását, vagyoni helyzetét segítenek felbecsülni.

dások léteztek, ami elsőrendű jelentőségű szempont az egyesület szerveződésének és a tagok rekrutációjának vizsgálatakor. Ilyen viszonylat lehet pl. a felekezeti értelemben vett vegyes házasság vagy a testvéri és sógor-viszony; az utóbbi esetben a feleség leánykori nevének ismerete adja a kulcsot a kapcsolat felderítéséhez. A pesti nőegylet esetében mindkét kapcsolatra találhatunk példát.

Szervezeti felépítés

A Pesti Jótékony Nőegylet a mintájául szolgáló bécsi egyesület szervezetét vette át. A budai nőegylettel közös 1817. évi alapszabálya szerint a két egyesület közös feje a védnőknő, mely posztot a vizsgált korszakban József nádor egymást követő két felesége töltötte be: előbb a református Hermína, majd korán (1817 őszén) és fiatalon (19 évesen) bekövetkezett halála után az új feleség, az evangélikus Mária Dorottya ezt a pozíciót is „megörökölte”. Mindketten uralkodói családból származtak, házasságuk révén pedig a Habsburg-dinasztiához tartoztak.⁷⁵

Míg a védnőknő feladata az egyesület munkája feletti felügyelet és az uralkodó irányába a képviselőlet volt, az egyesület tevékenységét az elnőknő irányította. Ezt a tisztséget az alapítástól kezdve egészen 1833-ig egy arisztokrata, gróf Teleki László özvegye, született báró Mészáros Julianna viselte, majd lemondása után egy közneves tábornok felesége, Csekoniczné született Jankovich Julianna, utána egy másik közneves-feleség, Horváthné Latinovich Anna. Később átmenetileg a másodelnő, egy nemesített nagykereskedő asszonya, Derráné Zettiry Mária vezette az egyesületet, majd az 1840-es évektől ismét főnemes, gróf Károlyi Györgyné született Zichy Karolina. Közülük Csekonichnét, Horváthnét és Derránét többéves egyesületi vezetői tapasztalat után választották meg elnőknőnek, Károlyiné esetében erről nincs tudomásunk.

Az egyesület az alapszabály szerint „munkálkodó” (*wirkende*) és „adakozó” (*beitragende*) tagokból áll. Elvben a két csoport közötti viszonyt az határozta meg, hogy az előbbieket az utóbbiak közül választották, de az is előfordult, hogy egyes munkálkodó tagok nem szerepeltek az az évi adakozók között.⁷⁶ — E vizsgálat céljából azonban csak az előbbieket neveztem „tagságnak”, mivel ez az a kör, amely

75 Mária Dorottya főhercegnő rövid életrajzát l. *Hittich*, 1923. 32. p.

76 Pl. az 1823–26. évben.

feltehetően rendszeres és nyilvános aktivitást fejtett ki és amelynek hierarchikus lépcsőfokain feljebb lehetett jutni.⁷⁷

Az elemzés során a teljes tagság helyett mintaként három évmetszet „munkálkodó tagjait” vizsgáltam: az alapítókat (1817–1818), az 1831. évi gyűjtés korának aktivistáit és a két időpont közötti, az egyesület történetében „eseménytelenebb” felező időszak tagjait (1823–1826).⁷⁸ Szükséges lenne a tulajdonképpeni reformkor éveit is vizsgálni, hiszen feltételezhető, hogy a polgári nyilvánosság kibontakozása, az 1830 körül kialakult kereskedelmi konjunktúra és az éledő nacionalizmus hatást gyakorolt az egyesület összetételére. Erre azonban nincs mód, ugyanis a források 1833 után megcsappannak és átalakulnak — ezután csak különféle címtárakban jelennek meg névsorok, és azok is csupán a vezetők és a választmányi tagok nevét közlik.

Az adatokból megállapítható, hogy igen jelentős volt a cserélődés a nőegylet tagságában. Az alapítás utáni első kiadványban (mely az első három hónap tevékenységét tartalmazza) a védnöknőn, az elnöknőn és az adminisztrációban szerepet vállaló két férfin kívül tizenhárman voltak a választmány tagjai, és 53 fő számított „munkálkodó tagnak”. Egy évvel később azonban már csak 37 a munkálkodó tag; a különbözlet 22 kilépő és 5 újonnan csatlakozó tagból adódik. Az 1823–1826-os időszakban összesen 61 aktivistát említ a kiadvány — közülük viszont 29 nem szerepelt az 1818. évi listán. Végül 1831-ben már csupán 39 nevet tartalmaz a névsor, akik közül 17 fő új 1826-hoz képest. Megjegyzendő, hogy a korábban nem szerepeltek között három választmányi tag is található (két arisztokrata és egy kereskedő-feleség). Összességében elmondható, hogy a mintában szereplő 131 nő közül csak 12 maradt a teljes időszak alatt az egyesület szolgálatában. Többségük kezdetől választmányi tagként is működött, származásukat tekintve pedig zömük főnemes.

Rendi és foglalkozási megoszlás

Rendi jogállás szempontjából vegyesnek mondható a nőegylet tagsága és sajátos elrendezési mintát mutat.

77 A statutum ugyanis megkülönbözteti a választmányt alkotó „kerületi asszonyokat”, ezek „helyettes” vagy „segédasszonyait” és az egyéb „munkálkodó asszonyokat”. Ugyanakkor mindegyik tisztséget háromévenként választásnak veti alá. A posztokra jelölni a hierarchiában eggyel alacsonyabb szinten lévők közül lehet.

78 L. *PJAE*, 1817; *PJAE*, 1818.

A rendi hierarchia szerint a csúcson az uralkodóházhoz tartozó két védnőknő állt. Társadalmi értelemben alattuk helyezkedett el az a 23 fő, akiknek férje arisztokrata volt. E csoport nagy többsége maga is főnemesi családból származott, bár „vegyesházasságra” is akad példa. Társadalmi presztízsük megítéléséhez tudni kell, hogy közülük többen is „új arisztokratának” számítottak, ugyanis e címüket a XVIII. században kapták (pl. az Orczy és a Mészáros bárói családok). Ugyanez jellemző több családra a 15 birtokos köznemes közül, így a Gyürkyekre, ahol a birtokszerző ős a XVIII. század végén élt. További 8 tag a polgári és a nemesi rendi helyzet határán helyezkedett el: akár mert vegyesházasságban élt nemes férje mellett (két Grossinger nővér: Harasztly Antal és Simonyi István nemesek asszonyai), akár mert nemes férje polgári foglalkozást űzött (patikusként mint Gömörly Károly, nyomdászként mint Trattner Mátyás, városi tisztviselőként mint Fellner Benedek, legtöbbször pedig nagykereskedőként mint Takács György vagy Derra Naum), de a két típus általában együtt járt. A fennmaradó 80 főt⁷⁹ összefoglalóan a polgári rendhez tartozónak nevezhetjük, noha csak kisebb részüket (illetve férjeiket) sikerült visszakeresni a pesti polgárkönyvben. Ismeretes azonban, hogy ekkoriban Pesten a polgári jogot megszerzett személyek a teljes lakosság 2–3%-át tették ki⁸⁰ (tehát családostul mintegy 10–15%-ot), ami összefügg azzal a folyamattal, hogy a XIX. század első felében már kevés előnnyel járt a polgári cím; másrészt az egykorú címtárak tanúsága szerint az e címmel nem rendelkezők többiek egy része is kézműves vagy kereskedő foglalkozást folytatott.

A rendi helyzethez tehát szorosan kapcsolódik a *foglalkozás*, illetve a tisztviselők esetében a *beosztás* szempontja. Számszerűsítésre itt sincs mód, de az érzékelhető az adatokból, hogy a nemes férjeknek és apáknak csak kis része töltött be Pesten hivatalt. Néhányan az ország legfelsőbb bírói fóruma, a Curia két bíróságánál voltak ülnökök (a Hétszemélyes Táblánál Ürményi József országbíró, Ócsai Balogh Péter és Almásy Pál Zólyom, illetve Arad megyék főispánjai — utóbbiak egy-egy választmányi tag apja, illetve férje; a Királyi Táblánál pedig Teleki László Somogy megye adminisztrátora és Almásy József királyi tanácsos. Vármegyei szolgálatban állt (alispánként) Ottlik Dániel, akinek felesége volt aktivista a nőegyletben. A városi vezetést Fellner Benedek polgármester, valamint az utóbb országos hivatalnokai karriert befutott Steinbach Ferenc városbíró feleségei „képviselték”. Tisztviselő jellegű beosztást is betöltött (noha posztjuk nem volt bürokratizált), ám emellett polgári foglalkozást is űzött és kispolgári életfeltételek között élt két külvá-

79 Ebben nem szerepel az egylet vezetéséhez tartozó négy férfi: Schedius Lajos és Tessedik Pál titoknokok, Eggenberger József pénztárnok és Martinelly Antal, a dologház felügyelője.

80 Nagy, 1975. 382. p.

rosi esküdt: Worbes Henrik a Ferencvárosból és Drobny András a Józsefvárosból, akiknek feleségei az egyesület munkálkodó tagjaiként működtek.⁸¹

A visszakereshető foglalkozásuk legnagyobb része kereskedő volt, a Polgári Kereskedelmi Testület tagjai közül. 1815-ig még egyiküket sem vették fel a testületi nagykereskedők közé, de később többen is a város tekintélyes nagykereskedői lettek, így Glückswerth Mihály, Kappel Frigyes, Liedemann János Sámuel és fia Frigyes, Malvieux Keresztély, Valero Antal és Derra Naum.⁸² Nemcsak a — nagyobb kockázatot vállaló, innovatív és profit-orientáltabb⁸³ — nagykereskedők voltak (a lakosság arányaihoz viszonyítva) felülreprezentáltak a nőegyleti tagok férjeinek körében, de a helyi igényeket kielégítő kiskereskedők is (pl. Graf, Birnstingel, Freyburg, Raitsch, Bissenti, Ferdinándy).⁸⁴

A polgári foglalkozást üzöket képviselik a kézműves mesterek is. Néhányukról gazdag levéltári anyag maradt fenn, így az ő társadalmi státuszukról árnyaltabb kép is alkotható. Azért is érdemes behatóan vizsgálni az öröklük rendelkezésre álló levéltári anyagot, mert ez az a társadalmi csoport, amelynek az egyesületben való részvétele a legkevésbé „magától értetődő”.

Ausztriai származású, de már másodgenerációs pesti ezüstműves polgár, Prandtner József volt a férje annak a Schwager Zsuzsanna választmányi tagnak, aki az alapítástól egészen 1833-ig betöltötte ezt a posztot. Az akkor is előkelőnek számító belvárosi Kígyó utcában (egyébként saját házukban) működő műhelyükben 1819-ben számottevő vagyont, mintegy 30 000 forint értékű ezüsttárgyat írtak össze. Ezek jelentős része kifejezetten úri, illetve katonai megrendelőknek készíthetett (63 pár „magyar sarkantyú”, 6 „magyar kard”); továbbá értékes aranyórákat. Ezek értéke mégis csak kis részét teszi ki a kimagasló nagyságú hagyaték negyedmillió forintos aktívumának, amelynek több mint fele egy lakóház becsértéke, mely a Király utca magas telekár jellemezte belső szakaszán feküdt és a város kisszámú háromemeletes épülete közé tartozott. Feltehető, hogy e vagyon eredete a házaspár együttlakása óta keletkezhetett, ugyanis a hagyatékban — mint közös szerzeménynek — a felét az özvegy örökölte. Ebből bőven nyílhatott is alkalma jótékonykodni; tehát a vagyonhoz „polgári kereseti módon”: mesterségével, illetve a lakás bérbéradásával vagy pénzkihelyezéssel jutott a Prandtner házaspár. Az özvegy halálakor, 1848 őszén azonban „csak” húszezer pengőforintot hagy gyermekeire és unokáira. Ekkor neki már nincs ingatlanja, de lakásában még mindig márványlap-fedte aszta-

81 *Adressbuch*, 1815.

82 Uo.: *Bácskai*, 1989. 52., 57–67., 73–76., 99–102., 127. p.

83 *Bácskai*, 1989. 6. p.

84 *Adressbuch*, 1815.

lok, alabástrom állóóra és két cseléd jelzik a tisztas jómódot. Annál meglepőbb, hogy a nőegyletről meg sem emlékezik 1835-ban kelt végrendeletében — temetését egy nagyobb összeg kíséretében a ferencesekre bízva, kisebb tételeket pedig a belvárosi plébánia, a polgárkórház, a városi szegényintézet, a tűzoltópénztár és a vakok intézete között oszt el a városi polgárok bevett gyakorlata szerint, és a kedvezményezettek közül még a dologházat is kihagyja.⁸⁵

A Turóc megyéből bevándorolt Hvizdák András „magyar szabó” mesternek viszont a felesége sem volt pesti származású, amint az a Lőcsén élő fivéreit és más rokonait kedvezményezettként említő végrendeletéből kitűnik. Férje az egyébként többnyire alacsony jövedelmet biztosító mesterségének javához tartozhatott, ugyanis hagyatékukhoz tartozott három terézvárosi házingatlan, köztük a Király utcában a Belvároshoz igen közel eső, rendkívül magas becsértékű (1845-ben közel 30 000 pengőforintos), valószínűleg kétszintes ház, melyet a becsüsök „jó anyagból ugyan, de régi modor szerint épült” házként jellemeztek, és amely öt bolton és rak-tárakon kívül két négy- és egy háromszobás, tehát tehetőс bérlőknek kiadható lakást is tartalmazott. Hvizdákék életmódjához is hozzátartozott a cseléd és a szakácsnő, továbbá a triezsti biztosító társaságnál kötött, elemi kár esetére érvényes szerződés (mely polgári körben egyáltalán nem számított ekkoriban általánosnak), a korabeli megítélés szerint értékes anyagúnak tartott diófa bútor és az, hogy a város egyik legambíciózusabb nagykereskedőjéhez, Liedemann János Sámuelhez helyezték ki pénzüket.⁸⁶

Nem volt ilyen tehetőс Drobny András, szintén egy nőegyleti aktivista férje, aki polgárságát házbirtokosként szerezte, de valószínűleg polgári foglalkozást is űzött. Józsefvárosi házukon és némi ingóságon kívül más vagyonuk nem volt, így 1825-ben mintegy 1500 váltóforint maradt Drobny örököseire.⁸⁷

Az iparomesterségből az értelmiségi foglalkozás felé vezető történeti átmenetet képviseli a nőegyletben a nemes Gömörý Károly patikus felesége, és a listákon szereplő Müller asszony is feltehetően a másik, a nőegylet javára rendszeresen adakozó — vagy kedvezményes áron gyógyszerrel rendelkezésükre bocsátó — gyógyszerész, Müller Ferenc felesége. Gömörý apósa, a kamarai építész Bogsch János (egyébként a pesti evangélikus templom tervezője) egy másik, ekkoriban a professzionalizálódás útján meginduló foglalkozást képvisel. Szerepelt a nőegylet alapító aktivistái között, bár a névjegyzékből már 1818-ban kimaradt az 1817-ben el-

85 BFL Test. 501 AN.

86 BFL Test. 411 AN.

87 BFL Int. 777 és 984 AN.

hunyt pesti egyetemi botanikatanár, Kitaibel Pál özvegye, és Boutibonne Vilmos rajztanár és festő felesége is.

Polgári szervezetforma — a rendi határok átlépése

Az eddig felsorolt adatok részben azt voltak hivatottak számbavenni, hogy a korabeli pesti városi társadalom mely rétegei engedték–engedhették meg maguknak a jótékonykodás anyagi vagy tevékeny támogatását. Azt is érzékeltetik azonban, hogy a rendi társadalmi válaszfalak milyen mértékben bomlottak le és engedték kézműves és főúr feleségek azonos egyesületben és kiadványok azonos oldalán (betűrendben!) való szereplését.

Ez utóbbi kérdés jelentőségének felméréséhez érdemes figyelembe venni, hogy 1818-ban még botrányt okozott Pesten, amikor egy „privilegiomos leánynevelő és formáló” intézet tulajdonosa a „kisasszonykakkal” együtt tanított „módosabb polgárlánykákat”. Emiatt ugyanis „néhány kisasszonykák” kiléptek az intézetből, pedig az „mind azon ismértek” elsajátítására alkalmas, „melyek által szokta magát a nemesség mások felett megkülönböztetni”. Az intézetet vezető tanár végül azt a megoldást választotta, hogy ettől kezdve külön szobában fognak tanulni a nemeslányok, a bejáró polgárlányoknak pedig „a kisasszonyokkal semmi közösölések nem lészen”.⁸⁸ Hasonlóan elkülönítve tanultak még 1836-ban az angol kisasszonyok nevelőintézetének lánytanulói, ahol a nyilvános vizsga során délelőtt „a külső leány nevendékek vizsgáltattak”, délután pedig „a nemes nevendékek állották ki a próbatételt”.⁸⁹

Rendi világban a nemesi és nem-nemesi csoportok elkülönülése magától értetődő gyakorlat. A Pesti Jótékony Nőegyletnek mintául szolgáló bécsi *Gesellschaft adeliger Frauen (zur Beförderung des Guten und Nützlichen)* működése valószínűleg erőteljesebben fenntartotta a rendi normákat. Erre lehet következtetni alapszabályuk terminológiájából. Nemcsak, hogy az egyesület nevében a „nemes” jelző szerepel — ami akár lehetne szinoním a „nemeslelkű” kifejezéssel —, de a választott hölgyeket „*Damennek*” nevezi, míg a többi tag esetében a *Frauen* kifejezést alkalmazza. Emellett a szövegből az is kiderül, hogy az alapítók előkelőek („*Damen vom ersten Range*”: 2. bekezdés), és utal arra, hogy az egyesület tevékenysége

88 *HKT*, 1818. 1. f.é. 7. (január 24., hirdetések).

89 *HKT*, 1836. 2. f.é. 9. (július 30.).

„minden rendre” kiterjedt, érezhetően az adakozásra korlátozza („beytragende Mitglieder aus allen Ständen mit derselben zu verbinden suchen”).⁹⁰

Nemcsak a statutum alapján feltételezhető azonban, hogy a bécsi jótékony nőegylet társadalmi összetételében „arisztokratikusabb” volt a pestinél. Az 1830-ban Bécsben pusztító árvízről beszámoló egykorú könyv felsorolja a bajbajutottakon segítőköt is, méghozzá többé-kevésbé a rendi hierarchiának megfelelő sorrendben: a főnemesség, a katonai és polgári rend, a főpapság, a tanulók, a hadsereg (katonai tanintézeteket, közkatonákat és az invalidusokat is beleértve); az udvari hatóságok és hivatalok, a különféle társaságok, a bankárok és nagykereskedők, a kézművesek, a városi magisztrátusok, uradalmak stb. részéről befolyt összegeket.⁹¹ Az egyesületek között említett nőegylet részéről az elnököt és tizenegy választmányi tagot sorol fel a lista (az alapszabály szerint a választmány tizenkét fős) és ezek mindegyike főrendű, akik a Habsburg monarchia „nemzetek feletti” arisztokráciájának különböző csoportjait képviselték (pl. Landoronska, Czernin-Salm és Pergen-Cavriani gróf-nők, Esterházy hercegnő és Pereira-Arnstein bárónő).⁹²

Ezzel szemben a pesti nőegylet javára történt adakozásokat ismertető listák csak kezdetben tükrözik a rendi osztályozás szempontját. A megalakulásról szóló hírt az összes jelentős magyar nyelvű vagy magyarországi hírlap közölte, beszámolva arról, hogy a szűkölködők támogatására létre jött *Asszonyi Társaságnak* (a Tudományos Gyűjtemény cikkében: *Damenverein*) két „ága” van: „főasszonyok” és „polgári asszonyok”.⁹³ Az 1817. évi év eredményeit összefoglaló cikk 1818 januárjában még külön közli a pesti nemesség és a polgárság első adakozását, de az „utóbbi adakozás” összegét már együtt adja meg, viszont a pesti zsidóságtól származó pénzt még ekkor is külön számítja.⁹⁴ Az 1818 tavasza után megjelent, az első teljes évről összefoglaló beszámoló viszont már semmiféle „rendies” különbséget nem tesz az adakozók csoportjai között⁹⁵ és ez marad a gyakorlat a későbbiek folyamán is.

Más — és jóval korlátozottabb értelemben — érvényesül egyfajta rendieség a Pesti Jótékony Nőegyletben. A választmány ugyanis az alapítástól kezdve 1826-ig úgy épül fel, hogy a hat kerületre osztott Pest minden kerületének élén két-két választmányi hölgy áll, akik közül az egyik főrendű, a másik férje pedig polgári fog-

90 *GAF*, 3. pont.

91 *Sartori*, 76–127. p.

92 *MK*, 1820. 14. (február 18.).

93 *HKT*, 1817. 1. f.é. 24. (márc. 23.); *MK*, 1817. 25. (márc. 28.); *VOPZ*, 1817. 28. (ápr. 6.); *TGy*, 1817. 3. 153. p.

94 *HKT*, 1818. 1. f.é. 8. (január 28.).

95 *PJAE*, 1817–18.

lalkozást űző (de egyes esetekben köznemes) férfi. Ez a szerkezet lehetővé teszi azt, hogy arisztokrata és polgár mellérendelt viszonyban legyen,⁹⁶ sőt, hogy hierarchiában a polgár a nemes felett álljon (a munkálkodó tagok között is számos arisztokrata volt), anélkül azonban, hogy ez a hierarchia a döntések végrehajtásakor egyértelmű lenne, hiszen a nemesasszony adott esetben nem a polgár „utasításait” hajtja végre, hanem egy másik nemesét. A konstrukció másik előnye, hogy feltehetően a tekintélyt és szorgalmat párosítja. A „polgári félhez” tartozó asszonyok közül ketten ugyanis is állandó posztot töltöttek be: Graf Anna a kézimunka raktár, Krausz Erzsébet pedig a dologház felügyeletét látta el; a mellettük lévő arisztokrata hölgyek pedig valószínűleg a magas társadalmi presztízst biztosították az egyesület tevékenységéhez.

Valószínűleg nem véletlen tehát, hogy éppen a Bécsben megjelenő Magyar Kurír követi el azt a tévedést, hogy a pesti nőegyletet Pesti Asszonyi Nemes Egyesületnek nevezi egy 1820. évi cikkben.⁹⁷ A nőegyletek társadalmi kötődésével kapcsolatban eddig leírt megfigyelések összhangban vannak azzal, hogy Bécs városa erősen az udvar társadalmi befolyása alatt élt. Ellentétben a zártágát mind urbanisztikai, mind pedig társadalmi szempontból sokáig fenntartó császárvárossal⁹⁸, Pesten ez a fajta rendi korlát korábban leomlott. Tanulságos ebből a szempontból Pest és Buda társadalmának összehasonlítása is: míg Budát a nemesek, tisztviselők és értelmiségiek arányszámának fokozatos emelkedése jellemzi, Pesten a lakosság növekedését a kereskedelemből élők számbeli gyarapodása biztosítja a XIX. század első felében.⁹⁹ Ez a különbség nagyrészt azzal magyarázható, hogy II. József uralkodása óta Budán tartotta székhelyét a magyar rendi köz- és pénzügyi igazgatás két kormányzója, a Helytartótanács és a Magyar Kamara, és ennek megfelelően Budát nevezték az ország fővárosának. E két szervezeten kívül is számos országos intézmény működött Budán — és kisebb részben Pesten —, melyek tisztviselői többnyire lakást is tartottak fenn a városokban. Ebben az értelemben, és abban is, hogy az ország a dinasztiahoz tartozó nádora itt élt, Buda és valamelyest Pest is „udvari városként” működött: a jelenlévő nagyarányú tehetős fogyasztó jelentős keresletet képezett a kulturális rendezvények és a város szépítésének igénye terén. Egyúttal a néhány esetben valóban számottevő polgári vagyon és a nádori udvar mégsem köz-

96 Például a hályogos kórház látogatásában rotációs elv szerint az összes választmányi tag részt vett.

97 *MK*, 1820. 14. (február 18.).

98 *Hanák*, 1989. 24–25. p.

99 *Nagy*, 1975. 377–386. p.

vetlen jelenléte lehetővé tette, hogy a jótékony kezdeményezés egyben társadalmilag rendek feletti tartalmú legyen.

A városi jelenlét szerepe

Rendi helyzet és foglalkozási státusz részben összefonódik a tagok és családjaik *városi érdekességével*. A nőegyleti tagok nemes férjeinek nagy része birtokos volt Pest–Pilis–Solt vármegyében (Orczyak, Rádayak) és a megyegyűléseken is gyakran megfordult, különösen, ha táblabírónak is megválasztották.¹⁰⁰ Mások a szomszédos megyékben rendelkeztek birtokokkal, pl. Bácsban (szentgyörgyi Horváth József, akinek felesége néhány évig az egyesület elnöke volt), Nógrádban (Prónayak) vagy Hevesben (pl. Gyürkyek).

A megyei nemesek gyakori jelenléte a városban több esetben vezetett oda, hogy házat is vásároltak Pesten. Az egyesületi tagok férjei között a többség háztulajdonos is volt, körükben azonban számos nem-nemest is találunk. A házbirtoklás nem csupán a gazdagság további jele vagy — kereskedők esetében — a felvett hitel fedezetéül szolgáló tőke, hanem féltetni való tulajdon is, amit az utcai koldulás veszélyeztet, de legalábbis irritál. Ezért nem meglepő, hogy a koldusok által legfrekvenciáltabb utcáik környékének háztulajdonosait nagy számban találjuk a nőegylet tagjai között. Így pl. a Váci utcában volt házbirtokos Raitz, Krausz, Kappel, Graf Anna; a Kígyó utcában Prantner József és Zöhls József kereskedő; a Király utcának a Belvároshoz közel eső részén szomszédos házak tulajdonosai Gömör, Hvizdák, Harasztyné és Simonyiné; a lipótvárosi Három Korona utca környékén pedig Liedemann, Glückswerth, Kapeller Magdolna és Fetter Magdolna munkálkodó tagok családjai, az Ürményiek és a Derrák stb.¹⁰¹

Deklarált keresztény felekezetszemlegesség — protestáns felülreprezentáltság

Az egyesület *felekezeti megoszlása* vonatkozásában jellegzetes a protestánsok felülreprezentáltsága. A — csak korlátozott forrásértékű — népszámlálások szerint a pesti városi lakosság 85,8 százaléka volt katolikus, 2,2% görögkeleti, a két protestáns egyház pedig együtt sem érte el a 3%-ot (az evangélikusok aránya 1,8%, a re-

100 *Köszeghi*, 1899.

101 A háztulajdonra *Dorffinger*, 1834; a lakáscímekre *PJAE*, 1830–31.

formátusoké 1,1%).¹⁰² A nőegylet tagságában viszont, elsősorban pedig a vezetők között nagy számban találunk protestánsokat. A két védnöknő református, illetve evangélikus volt, az alapításkori elnök, özvegy Teleki grófné pedig — akinek néhai férje a református egyház világi főgondnoki posztját töltötte be — a pesti evangélikus egyház egyik tekintélyes tagja. A nőegylet két titkára, Schedius Lajos és Tessedik Pál szintén evangélikusok voltak, előbbi a pesti egyház első iskolai felügyelője.

A pesti evangélikus egyház egyik egykorú iratából az is látszik, hogy a nőegylet vezetőinek jelentős része e gyülekezet elitjéhez tartozott. Egy, a templomon belüli ülésrendre javaslatot tevő 1800 körül készült előterjesztés¹⁰³ szerint az oratóriumnál helyet kapó tizenhárom fő közül kilenc személyesen vagy családján keresztül összefüggésbe hozható a Pesti Jótékony Nőegylettel, az élen Teleki grófnéval, majd Wenckheim tábornoknéval; ócsai Balogh Péterrel (az egyház 1818-ban elhunyt országos főfelügyelőjével), lányával (aki Gyürky királyi tanácsos felesége), és a dunamelléki református egyházkerületi főfelügyelő Ráday Pál feleségével: báró Prónay Ágnes grófnéval (akik mindketten választmányi tagok voltak), és a szerteágazó Podmaniczky–Prónay–Gyürky–Hellenbach–Kubinyi rokonság más tagjaival, akik közül többen az egyelet adakozó, később esetenként munkálkodó tagjai lettek. Az említett családok több esetben rokoni viszonyban álltak reformátusokkal is (Rádayak, Gyürkyek, Wartenslebenek), ami e felekezet számára is nyitottá tette az egyesületet.

Nemcsak a főnemesi körben volt magas azonban az evangélikusok aránya. Az „in den Kirchenbänken” ülők között is számos nőegyleti aktivistát találunk, így — egymás mellett — Gömöryné, Peczné, Krauszné asszonyokat, a két Liedemann (apa és fia), Raits, Freyburg, Kappel nagykereskedők feleségeit, távolabb a már említett Hvizdák asszonyt stb. Közülük Raitsné az alapítás idején volt választmányi tag, de posztjáról — betegségére hivatkozva — néhány hónap múltán lemondott; Krauszné az alapítástól, az idősebb Liedemann asszony később választmányi hölgyként működtek. A többiek helyettesként vagy aktivistaként tevékenykedtek a nőegyletben. Figyelemreméltó továbbá, hogy az 1790-es évek pesti szabadkőműves páholyaiban a kevés polgári jogállású tag között tisztviselőként megtaláljuk Liedemann János Sámuel, valamint Macher András nagykereskedőt (Kappel Frigyes nagybátyját), aki a napóleoni háborúk idején beköszöntött kereskedelmi konjunktúrát ügyesen kihasználva az egyik legsikeresebb korai vállalkozóvá vált, és

102 Nagy, 1975. 397. p.

103 OEL PE III. b. 9. no. 60.

Molnár János pesti evangélikus lelkész is.¹⁰⁴ Az egybeesés aligha véletlen, tekintve, hogy a szabadkőművesek a felvilágosodás szellemében a széles értelemben vett jótékonyosság (a közjó előmozdítása) célját követték.

Az evangélikus felekezethez tartozók kimagasló szerepe felveti azt a kérdést, hogy mi magyarázza ilyen fokú közéleti nyitottságukat és mi az oka annak, hogy ennyire készek a rendi, sőt etnikai¹⁰⁵ határok átlépésére. Külön kutatás lenne szükséges e problémák megvizsgálására, annyi azonban így is leszögezhető, hogy nemcsak ezen a téren kiemelkedő a felekezethez tartozók aktivitása, de az „első nemzedékhez” tartozó nagykereskedők között is a leginkább vállalkozókedvűek közülük kerültek ki;¹⁰⁶ a különféle intézményalapítási kísérletek kezdeményezői körében is őket találjuk,¹⁰⁷ és a kulturális életben is jelentős szerepet játszottak (pl. Schedius Lajos, az első protestáns pesti egyetem tanár¹⁰⁸ és Schwartner Márton személyében).

A pesti gyülekezet itt ismertetett „demokratikus” szelleme részben abból adódhatott, hogy az egyház csak a protestáns felekezetek 1791. dik törvényesítése után szerveződött meg, és a templomépítéssel és egyéb alapítási tevékenységgel kapcsolatos költségekhez nagyobb anyagi erőfeszítésekre volt szükség, ami szinte kikényszerítette nemesek és polgárok szoros együttműködését. Ehhez hozzájárult az egyház szervezetének a katolikusokétól eltérő felépítése, mely világi tisztségviselők és presbitérium többségi elven alapuló választását teszi lehetővé — mely gyakorlaton az egyesületek működésével.

A pesti evangélikus egyház korai tagjai közül legtöbben a Szepességből származtak (pl. Liedemann, aki évtizedekig az egyház kurátora volt) vagy Pozsony és Győr térségéből kerültek Pestre (mint az iskolafelügyelő Schedius vagy a pesti főkurátor Gömöry).¹⁰⁹ Mindkét terület hagyományosan fejlett kultúrájú evangélikus vidéknek számított, a pozsonyi evangélikus lyceum pedig pietista törekvések ma-

104 *Abafi*, 366–414. p. Liedemann titkár, Macher kincstárnok, Molnár szónok lett 1792-ben, bár a szervezeti keretek és a tisztségek többször változtak. Macher kereskedői pályájára *Gyömrei*, 1957.; Kappel és Macher rokonságára *Bácskai*, 1989. 57. p.

105 Az 1830-as években tartott gyülekezeti tisztújításon már a templomfelügyelők és a választmányi tagok körében is külön német, magyar és „szláv” tagokat választottak. OEL PE no. 60.

106 *Bácskai*, 1989.

107 Pl. Liedemann képviseli a pesti német színház működtetésére alakult részvénytársaságot (MOL N 22 Acta Praesidialia. 1816/VII.) és ő kezdeményezi takarékpénztár felállítását Pesten (MOL N 22 MO. 1817/II.), Sartory János György pedig a Kereskedői Csarnok Rt. képviselője (MOL N 22 EP. 1831/II.).

108 Életrajzát röviden ismerteti *Hittrich*, 25–28. p.

109 *Voit*, 1939.

gyarországi közvetítője a XVIII. században; Schedius pedig e lyceum neves igazgatójának, Windischnek a lányát vette feleségül. E szellemi hatás is közrejátszhatott abban, hogy az evangélikus felekezet tevékeny részt vállalt a jámborság és szorgalom erényeit egyszerű megtestesítő nőegylet munkájában.

A protestánsok kiemelt szerepe nem jelenti azonban azt, hogy a szó szoros értelmében felekezeti alapon szerveződött volna az egyesület. Vezetők és aktivisták között is szerepeltek katolikus és néhány görögkeleti kereskedő-feleségek is (többek között a már említett Derra asszony, akit az 1830-as években ideiglenesen az egyesület elnökének választottak). Katolikus pl. a kézimunkaraktár felügyeletét ellátó özvegy Graf Anna kereskedő,¹¹⁰ a választmányi tag Harasztyné, akinek több (szintén hitsorsos) rokonát találjuk az aktivisták között, vagy olyan előkelő nemesi családok tagjai, mint az Orczyak, az Ürményiek vagy gróf Sztáray felesége. Az egyesületen belüli arányuk mégis jóval alatta marad a katolikusok a teljes városi lakosságon belüli súlyának.

Férfi és női szerepek a nőegyletben

Noha az egyesület csak *nőket* vett fel tagjai közé, *férfiak* többféle értelemben is belefolytak tevékenységébe. A szervezői munkát végző két — jogvégezett — titoknok éppúgy férfi volt, mint a pénztárnoki teendőket¹¹¹ ellátó Eggenberger József könyvkereskedő, a dologház felügyeletét végző Martinelly Antal kereskedő, vagy az 1830–31. évi gyűjtést koordináló Müller Ferenc gyógyszerész — különben mindhármán a város választott polgárságának tagjai.

Az egész egyesület működését érintő adminisztratív munkán kívül, „kívülről” játszhattak szerepet férfiak, ha — élve a statutumban rögzített jogával¹¹² — valamelyik választmányi tag vagy aktivista tanácsadónak választotta őket. Ez a lehetőség valószínűleg azt a rendszert szentesítette, hogy a tagok családjukkal és barátaikkal konzultáljanak a döntések meghozatala előtt. Megjegyzendő, hogy a bécsi egyesület alapszabályai az asszonyok ennél nagyobb fokú dependenciáját sugallják: ott a tagok szavazatukat is átruházhatják tanácsadóikra — vagyis saját szerepük még inkább reprezentatív válik.¹¹³

110 BFL Test. 3818. AN.

111 Eggenberger 1838-ban az árvíz által sújtottak segélyezésékor is hasonló feladatot végzett. *Némethy*, 1938. 100. p.

112 *Alapszabályok*, 1843: 20., 30. bekezdések.

113 *GAF*, 1810. 13. pont.

Valószínűleg még jelentősebb mértékű szerepvállalást jelentett a férfiak számára az adakozás. A gyűjtések eredményeit közlő listákon rendszeresen találkozunk férfiak nevével, köztük olyanokéval is, akiknek feleségük (ha van egyáltalán) nem aktivistája a nőegyletnek. Az alapszabály kimondja ugyan, hogy amikor az egyleti tag adakozásra buzdítja férfi ismerőseit, „ezen felszólítás alkalmatlan toladkodás nélkül tétessék, s ugyanezért csak férj, szülő, testvér, rokon, s egyéb legközelebb állókhoz intézendő”,¹¹⁴ valószínű azonban, hogy Bécshez hasonlóan Pesten is számítottak az olyan férfiakra, akik szívesen adakoznának, de „kevés a társasági kapcsolatuk vagy nincs hozzátartozójuk”, arra kérve őket, hogy forduljanak a kerületben illetékes választmányi taghoz.¹¹⁵

A rendelkezésre álló források alapján nehéz képet alkotni arról, hogy valójában mekkora és milyen természetű aktivitást tanúsítottak a Pesti Jótékony Nőegylet tagjai. Az alapszabály különféle előírásokat tartalmaz erre nézve:

- 1./ pénz gyűjtése az ismerősök körében, egyúttal újabb támogatók toborzása;
- 2./ a támogatásra érdemes szegények felkutatása;
- 3./ körülményeik felmérése és a segélynyújtás optimális formájára javaslattétel;
- 4./ a pénz átvételekor mindig az összeg feljegyzése és számlaadás;
- 5./ a „kerületi hölgyek” esetében részvétel a választmány munkájában (előterjesztés, döntések megszavazása, elnök választása);
- 6./ az egyleti intézmények látogatása felügyelet céljából.

Ez utóbbi tevékenységre utal a hályogos vakokat gyógyító kórház egyik orvosának beszámolója, aki szerint sokakat megindított „a két város minden renden lévő dámáinak azon szerény magok alázása, melyet az ispotály gyakori látogatásában, többször magánosan, majd ahhoz értő orvos urakkal kimutatni méltóztattak”.¹¹⁶ A látogatói rendszert valóságának mutatja a dologházi szabályzat is; eszerint az ottani támogatottak panaszt nyújthatnak be az intézet felügyelőjéhez, „a kerületbeli asszonyhoz, kin a felvigyázás sora éppen akkor vagyon”, vagy az elnökhöz — de másoknak pl. „az intézetet látogató idegeneknek” való panaszkodás a kizárást vonja maga után.

Ahogy nem látszik egyértelműen a nők valóságos aktivitásának mértéke, ugyanúgy meglepő, hogy a nyilvánosság előtti rendszeres megjelenés során egészen 1843-ig nincsen szó arról, hogy a jótékony egyesület tagjai — nők. Noha az 1820-as években a Tudományos Gyűjteményben napvilágot látott cikksorozattal kezdve a nők társadalmi helyzete vitatott kérdéssé válik, a vita elsősorban a nők természeté-

114 *Alapszabályok*, 1843: 2. pont.

115 *GAF*, 1810. 6. pont.

116 *Cseresnyés*, 1819. 9–10. p.

ről, és művelődésük céljáról és lehetőségéről zajlott, elkerülve a nyilvánosság előtt a közjóért végzett munka témáját.

Egy 1843. évi, a pesti nőegyletről szóló divatlapbeli cikk¹¹⁷ az erős férfi és a gyöngé nő sztereotípiáját bontja ki. A szerző szerint a férfi „hideg”, amennyiben célra- cionális gondolkodást követ („országáni elvek” alapján „rostálja meg nemesb ösztöne eredményeit”), érzéketlenebb, vagy legfeljebb „a perc ihletése lelkesíti”. Ezzel szemben a nő ösztönösen együttérez, empatikus, önfeláldozó és mérlegelés nélkül segítőkész: „hő részvétellel nyújtja kezét a szenvedőnek -nem kérdezve, nem tétovázva”. Ezért a női természet éppen megfelel a jótékonykodásnak: „mint férfinak erő, úgy illik nőhöz a jótett.” — A jótékonyágnak ez a felfogása azonban mintha már más szemléletet követne, mint az alapítás korának szelektív szegénypercepciót tükrözö megközelítése.

A rekrutáció mechanizmusai

A Pesti Jótékony Nőegylet tagságának összetételét több dimenzió mentén vizsgálva kiderült, hogy egyes változók mentén markáns felülreprezentáltságot találunk. E dimenziók egymásra vetítése egyben felfedi azt a hálózatot is, amely az egyesület rekrutációjának csatornáit biztosította.

Az egyik csomósodási pont a pesti *evangélikus egyház*. Valószínű, hogy az egyesület megalapításának ötlete innen indult, karöltve a *pesti választott polgárság* néhány tekintélyes tagjával (így a testületben „seniori”, vagyis helyettes előljárói posztot viselő evangélikus Gömörlyvel, Liedemannal, valamint a katolikus Martinellyvel stb.), és a *Pesten élő* (többségében nem evangélikus) *nemesség* vezető tagjainak megnyerésével az ügy érdekében. Érdekközösséget teremthetett a nagyobb értéket képviselő *házak birtoklása* a koldulás szempontjából leginkább érintett utcákban.

A fenti — társadalmilag megragadható és részben meghatározott térhez is köthető — csoportok alkothatták azokat a fórumokat, amelyekben a nőegylet új tagjai rekrutálódtak. Megkockáztathatjuk például, hogy a Deák téri templom előtt (amihez az evangélikus felekezethez tartozók nagy része közel is lakott és amelynek közvetlen közelében tartották a koldusok által is gyakran „látogatott” vásárokat)¹¹⁸ vagy a farsangi szezon báljainak színhelyein ismerhették meg a fiatal nők a vonat-

117 *Honderű*, 1843. 1. f. 5. (február 4.).

118 *Bácskai*, 1988. 208. p.

kozó szerepeket és tanulhatták meg az adakozás és az egyesület működésének konkrét módozatait.

Az eszme terjedésének további mechanizmusa lehetett a rokonság, több módon is. Vegyes házasságot kötött például az evangélikus Oberhäuser János borkereskedő, választott polgár, amikor a katolikus Grossinger tímármester lányát vette el, és ez a frigy jelenthette az egyik összekötő kapcsot a polgári szinten a két felekezet között, ugyanis felesége és két sógornője (Harasztyné és Simonyiné), valamint más, házassága révén „szerzett” nőrokonai is az egyesület vezetői, illetve aktivistái voltak.¹¹⁹ A nőegyesületi részvétel nemzedékek közti átörökítésére is találunk példákat, így a polgári oldalon Liedemannéknál, ahol János Sámuel felesége segédszszony volt a húszas években, menyje pedig még az ő aktív korszakában választmányi tag lett, igaz egy másik kerületben. A rendelkezésre álló genealógiai segédkönyvek nem mindig segítenek annak eldöntésében, hogy a főnemesi rendhez tartozó asszonyok pontos rokonsági fokait megállapíthatjuk, de az biztos, hogy az Orczy családban is mintegy váltják egymást a generációk, és vélhetően ez történt a Wenckheimék, Festetitsek, Hunyadyak, illetve a köznemesek közül a Kapyak, Gyürkyek, Almásyak stb. családjában is.

A nőegylet támogatottsága

A Pesti Jótékony Nőegylet tevékenysége csak részben múltott munkálkodó tagjainak és vezetőinek tevékenységén — az egyesület javára összegyűlt pénzeszámoknak csak kisebb része származott az aktivistáktól vagy férjeiktől.¹²⁰

A legnagyobb szabású gyűjtőakció 1830–31-ben zajlott, amikor az egyesület az utcai koldulás teljes felszámolását tűzte ki célul Pesten. Az ebből az alkalomból a koldulás betiltását követő egy év alatt összegyűlt pénz mintegy 18 619 pengőforintot tett ki, ami igen jelentős összeg az az évi hadiadóval összehasonlítva, amit a város királynak fizetett és ami 27 548 pengőforint volt. A város lakossága önkéntesen adóját annak (átlagosan) mintegy kétharmadával kiegészítette annak érdekében,

119 Vonatkozó hagyatéki iratok a BFL. Test. állagban: Grossinger-család: 493. AN, 4627. AN; Oberhäuser: 1060. AN.

120 Az 1826–30 között összegyűlt 37 926 váltóforintból pl. 15 917 vft a dinasztia tagjainak (a nádornak, felségének és a császárnénak) az adakozása, 6364, illetve 1461 vft a nőegylet vezetőinek és tagjainak az adománya, további 1374 pedig ezek rokonságáé (ideértve az azonos vezetéknevű adakozókat). 12 777 vft értékű adomány felajánlóit nevük alapján nem sikerült összefüggésbe hoznunk a tagok családjával. A fennmaradó rész besorolhatatlan vagy bizonytalan eseteket tartalmaz.

hogyan Pesten megszűnjön a koldulás.¹²¹ Az e gyűjtés eredményét közreadó kiadvány mintegy hatvan oldalon keresztül sorolja az adakozókat és a felajánlott összeget, e forrás feldolgozása azonban még további munkát igényel. Jelenleg azt állapíthatjuk meg, hogy az adakozás legnagyobb mértékű a hagyományosan a városi elit lakta Belvárosban, illetve a legvagyonosabbak által lakott Lipótvárosban volt. Ha az egyes városrészek népességének és az adott városrészben adakozó személyek, valamint az általuk felajánlott összegek arányait vetjük össze, megállapíthatjuk, hogy ez a két városrész erősen felülreprezentált, míg a „külvárosok” népessége kisebb arányban vett részt az adakozásban. (12. ábra.)

A gyűjtés azt látszik bizonyítani, hogy a nőegylet törekvései döntően megegyeztek a város lakosságának érdekeivel és elképzeléseivel, ezért kaphatott ilyen mértékű támogatást az adakozási akció. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az egész korszakban ez volt az egyetlen ilyen nagyszabású gyűjtőakció, ami a város szegényein volt hivatott segíteni.

Ennél kiegyenlítettebb képet mutat a nőegylet külső támogatottságáról, ha a polgárok végrendeleteiben a különböző városi intézmények javára felajánlott összegeket vizsgáljuk meg longitudinálisan. Az ehhez rendelkezésre álló forrást néhány évig nem vezették, ezért teljes képet nem kaphatunk a kegyes hagyományokra vonatkozó szokások változásairól, de ha az 1818–21, az 1830–33 és 1834–39 időszakok közötti változásokat tekintjük, akkor világosan érzékelhető a dologháznak mint kedvezményezettnek az egyre népszerűbbé válása. Az önkéntes dologház e rangsor szerint feljön a második helyre, és bár így is a városi polgárház mögött marad, ám elékerül a városi igazgatás alatt álló szegény intézetnek, és népszerűbb a külvárosi kerületi plébániákhoz képest is (ezalól egyedül az éppen ekkor épülő lipótvárosi templom a kivétel).¹²²

5. Kitekintés: kisugárzás és utóélet

A Pesti Jótékony Nőegylet, vagy korabeli nevén Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesület — budai ikerszervezetével együtt — az első olyan magyarországi egyesület volt a XIX. században, mely városi szintű közcélokat tűzött ki és sem felekezethez, sem foglalkozáshoz nem kötődött. Létrehozói a mintát bizonyíthatóan Bécsből vet-

121 Az adó összegére *Patacsich*, 1831. 82–83. p.

122 BFL IV. 1202/dd.

ték,¹²³ ahol Európa első nőegylete alakult meg kevesebb mint egy évtizeddel korábban, és ahonnan indulva a napóleoni háborúk okozta nyomor és az egyesület-alapítás divatjának sodrában rövidesen egész Európában elterjedt ez a szervezeti-típus.¹²⁴

A pesti nőegylet nemcsak a bécsi hasonló intézmény megalakulásának időpontjához képest nem volt jelentős késésben, de az Osztrák Császárság többi jelentős városához mérve sem. Az osztrák tartományokban alakuló nőegyletek közül a kortárs grazi (1819) *Frauenverein in den Pfarre Marie Himmelfahrt* felekezethez köthetik, a bécsi (1811) *Verein zur Unterstützung verschämter Armen* nem nőegylet, a *Wohlthätigkeitsverein der israel. Frauen* 1842-ben szerveződik meg, az egyes bécsi kerületek szintjén működő *Frauenvereine* pedig 1848 és 1850 között alakulnak meg. Hasonlóképpen Linzben, Stájerországban és Salzburgban is csak az 1848 utáni években szerveznek (katolikus) nőegyleteket, a *Frauenverein zu Innsbruck* 1834. évi megalakulása után. Prágában 1801-ben hozzák létre a *Privatverein zur Unterstützung der Hausarmen* nevű egyesületet, majd 1832-ben jön létre egy izraelita nőegylet, Brnóban pedig sajátos módon férfiegylet szervezi a jótékonyt (1813, *Wohlthätiger Mannverein in Brünn*).¹²⁵ Egy 1835-ben kiadott enciklopédia ugyan említést tesz két további nőegyletről, a *Damengesellschaft zur Unterstützung der leidenden Menschheit zu Lemberg* és a *Verein wohlthätiger Frauen zu Mauthausen* nevű egyletekről (melyek 1816-ban, illetve 1811-ben alakultak meg), de ezekről alig ad hírt, míg a bécsiről, a pestiről és a budairól hosszabban számol be.¹²⁶ Ebben az összehasonlításban jól látszik, hogy Pestet (és Budát) csak Bécs előzte meg a Habsburg Birodalom területén a felekezet-szemleges jótékony nőegylet kezdeményezésében, az is kiténik azonban, hogy számos más kombinációja is lehetett a jótékonytársadalmi gyakorlásának.

A pesti nőegylet korai megszervezését mutatja az is, hogy Magyarországon csak jóval később söpört végig a nőegyletek alapításának divatja. A vidéki magyar egyesületek kataszterét néhány éve összeállító Pór Edit 1848 előtt alig néhány nőegyletről tudósít: 1830-ban Pozsonyban és Besztercebányán, 1833-ban Tordán, 1835-ben Szegeden, 1838-ban Kassán, 1839-ben Kolozsvárott, 1845-ben Fogarason, 1847-ben Gyöngyösön és Temesvárott. Ráadásul ezek is csak részben hasonlítanak

123 A pesti nőegylet megalakításakor a bécsi városi igazgatástól kérték levélben és kapták meg a bécsi egylet alapszabályát, valamint az adakozási íveket. MOL N 22 Acta Praesidialia 1817. III., *Ország*, 1898. 14. p.

124 *GAF*, 1810; *KET*: *Asszonyi egyesület* címszó.

125 *Staubenrauch*, 1857.

126 *ONE*, 1835. 201–203. p.

egymáshoz: a fogarasi egyesület az evangélikus felekezethez kötődik, a szegedi és a temesvári egyesületek az — alighanem az asszimiláció útjára lépett — zsidóság szervezetei, a tordai pedig nem jótékonyssággal foglalkozik, hanem olvasókör — ami visszavezet ahhoz a kérdéshez, hogy ebben a korban a női szerep keresése mennyiben irányult a közéleti jótékony tevékenység, és mennyire a műveltség terén elérhető emancipáció felé.

A nőegyletek tömeges alakulásának a kora a magyarországi városokban az 1860-as évtized, míg az 1870–80-as években kisebb településeken is szaporodnak a nőegyletek. Az évszázad utolsó évtizedében például csak Nagyküküllő vármegyében mintegy félszáz településen alakul evangélikus nőegylet — e helységek egyetlen egyesületként.¹²⁷

Az ekkor létrejövő egyesületek azonban már más társadalmi jelenségekre reagálnak: a polgári fejlődés gazdasági hatásai komplexen jelentkeznek és az iparosodás vonatkozásában sokkal előrébb jutott az ország, mint a bomló céhrendszer jellemezte reformkori Pest félszáz évvel korábban. Ennek következtében a társadalmi feszültségek sem teljesen ugyanazok, mint amiknek oldására a Pesti Jótékony Nőegylet megszerveződött.

A pesti nőegylet tevékenységét lehet sikernek és lehet kudarcnak minősíteni. Utóbbi mellett szóló érv, hogy mindkét nagyszabású akció csupán múló eredménnyel járt, hiszen a koldulást nem sikerült megszüntetni Pesten; és az is, hogy 1833-ban a Bécsbe költöző elnöknő kérésére az egyesület védnökének férje, József nádor dönt úgy, hogy a korábbi formában az egyesület intézményeinek fenntartása nem folytatható. Ezek után a nőegylet egyre inkább olyanná válik, amilyenek a szépirodalomból ismert polgári–nemesi női társaságok voltak: bálozó dámák, akik szórakozásuk során némi áldozatot hoznak a nélkülözők javára.¹²⁸ E dolgozat viszont azt kívánta bizonyítani, hogy az „elő-reformkor” viszonyai közt alakult pesti nőegylet puritán szelleme igencsak más elveket vallott. Az egyesület vezetőinek

127 Pór; 1988. p.

128 A reformkori Pest szezonjának egyik fő attrakciója volt a nőegyleti bál. Vörös, 1997.

1833 után keletkezett végrendeletei is arról tanúskodnak, hogy a testatorok tudatában nem tölthetett be központi szerepet a nőegylet és tevékenysége.¹²⁹

Az is igaz ugyanakkor, hogy az egyesület és a pesti intézményesülő szegénygondozás útjainak 1833. évi szétválása után az „intézetek” nagyobb része fennmarad és továbbfejlődik. Az önkéntes dologház még 1848 előtt megszűnik ugyan, de az 1831-ben létrehozott gyámintézetek elődei voltak az 1844-ben a városi vezetés által megszervezett kényszerítő dologháznak. Az ápolóintézet is sokáig fennmarad, felvéve az Erzsébet nevet; a szegények iskolája pedig az 1841-ben alapított és a nádor nevét viselő árvaház Josephinum árvaházba olvad bele. Márpedig sikernek könyvelhető el az, hogy az intézmények túléltek az egyesületi korszakot — legalább formális szempontból.

Az itt elemzett folyamat és intézmények története tehát leírható egy olyan képpel, mely szerint az urbanizáció által keltett kihívásokra először egyesületi (társadalmi) formában válaszolt a város társadalma — kényszerűségből, hiszen a városi igazgatás sokáig nem mutatott hajlamot együttműködésre, de az abszolutista közigazgatási rendszer egyébként is megkötötte a kezét. A problémák súlyosbodásának és a politika tudatosodásának hatására viszont később a hatósági kezdeményező kedv megélenkült és olyan formákat tudott biztosítani a szegénygondozás számára, amit egyesületi alapon nem lehetett biztosítani (pl. a rendfenntartás hatókörében). A pesti szegénygondozás történetének itt vizsgált szakasza így (ebben a vonatkozásban) hasonlónak mutatkozik ahhoz, amit Robert Morris írt le az angol egyesületek egykorú történetét elemezve: az egyesületek által nemcsak betöltött, hanem általuk megszervezett funkciókat egyre inkább magának szerzi meg az állam, és ezek után az egyletek egyre szűkebb területre szorulnak vissza az állam árnyékában a XIX. század során.

129 Prandtner Zsuzsanna végrendeletében (készült 1833-ban, kihirdetve 1848-ban, BFL Test. AN. 501), Vorbesz Henrikné testamentumában (dátumai: 1831, illetve 1837; BFL Test. AN. 2628) szó sem esik a nőegyletről. Graff Anna 1845-ben aláírt végakarata szerint (BFL Test. AN. 3828) 15 váltóforint jut az egyesületnek — összevetésül: a kényszerítő dologházza 25 forintot hagyott. Nagyvonalúbb volt a gróf Károlyi családnál titkári tisztséget betöltött Bárfay László felesége, aki 1860-ban 12 czüst villát, illetve ennek ellenértékét hagyományozta a nőegyletre (BFL Test AN. 6902). A fentiekhez bensőségesnek mondható Haraszty Teréz végrendelete, aki elrendelte, hogy temetésére a nőegyleti szegényiskola összes tanulója menjen el és mondjanak el egy imát a lelkéért, ezért cserébe (összesen) 25 pengőforintot kapjanak; emellett a szegényiskola és a lányiskola tanárai is részesüljenek 25–25 forint kegyes hagyományban (1827, kihirdették 1836-ban, BFL Test AN. 493).

Függelék

1. Az egyesület tagjai (1817–1833)

A lista valószínűleg nem teljes, ugyanis 1833 utánról csak a vezetők és választmányi tagok névsorát ismerjük. A dátumok és a posztok megnevezései általában bizonytalanok, mivel az aktivista tagok különböző kategóriáit a források többnyire együtt sorolják fel (pl. „munkálkodó és segédasszonyok”).

Védnökök:

Hermína főhercegné (József nádor 2. felesége), 1817–1817 ősz (†)

Mária Dorottya főhercegné (József nádor 3. felesége), 1819?-tól

Elnökök:

gr. Teleki László özvegye, sz. br. Mészáros Johanna, 1817–1833

Titoknokok:

Schedius Lajos (egyetemi tanár), 1817–1833

Tessedik Pál (ügyvéd), 1826–31?

Pénztárnok:

Eggenberger József (könyvkereskedő) 1817–1833?

A Dologház felügyelője:

Martinelly Antal 1817–

Tagok (választmányi tagok [= V], segéd-, *illetve* munkálkodó asszonyok [= M/S], helytartó, *illetve* segédasszonyok [= H/S])

Almásy Pál (őexc.) felesége, sz. Kapy Anna, V: 4. ker 1817-től, †1829

Almásy József felesége, sz. V. Kovanecz Franciska, M/S

Arnold Julianna, S: 5. ker. (1817–)

Augustin Zsuzsanna, S: 6. ker. (1817–)

Bachmann (vagy Wachmann) Borbála, S: 6. ker. (1817–)

br. Baldacci János felesége, sz. br. Hunyady Terézia, M/S; *illetve* H/S (?1831)

Bernhardt asszony, S: 4. ker. (1817–)

gr. Berényi Terézia, M/S

Birnstingel Krisztina H; S: 1. ker. (1817–)

- Bissenti Vilmos (nagykereskedő) felesége, sz. Kaiser Franciska, S: 3. ker. (1817–)
Boryné sz. br. Hellenbach Karolina, M/S; H/S (?1831)
Boutibonne Lajos (rajztanár) felesége, sz. Vietoris Vilma, S: 2. ker. (1817–), H/S
(?1826–1831?)
gr. Brunswick József (öexc.) felesége, sz. Majthényi Anna, M/S; H/S (?1831)
Bründl Magdolna (vagy Ilona), S: 6. ker. (1817–)
Bräuer Jozefa, M/S; H/S (?1831)
Bártfay László felesége Jozefa, H; H/S (?1826–1831?)
Csekonic József (tábornok) felesége, később özvegye, sz. Jankovics Julianna, V: 6.
ker., majd 14. ker. (1817–?), elnök 1835 körül
Drobny Mária (vagy Klára) M/S; S: 6. ker. (1817–)
Eger Magdolna, M/S; S: 1. ker. (1817–)
Eggenberger Erzsébet, S: 4. ker. (1817–)
Eggenberger Terézia, M/S; M (1823), H/S (1826)
Fellner Benedek (polgármester) felesége, sz. Pregesbauer Scholastica, V: 1. ker.
(1817–), kilépett 1820 előtt
Ferdinándi (nagykereskedő?) felesége, Jozefa, V: 13. ker. (?1826–31?)
gr. Festetits Vince felesége, sz. br. Wenkheim Franciska, M/S; M (1823), H/S
(?1826–1831?)
Fetter Magdolna, M/S; S: 2. ker. (1817–)
Freyburg Erzsébet, H; S: 1. ker. (1817–)
Glückwerth Mihály (nagykereskedő) felesége, S: 2. ker. (1817–)
Graf (kereskedő) özvegye, sz. Hauáecker Anna, V: 5., majd 11. ker. (1817–1833?)
Gyürky Pál felesége, sz. Kapy Amália, V: 2. ker. (?1826–1831?)
Gyürky István (öexc.) felesége, sz. Balogh Johanna, V: 1. ker. (1817–); †1833 előtt
Géty István (kir. tanácsos) felesége, sz. Balogh Karolina, S (?1823)
Gömöry Károly (patikus) felesége, sz. Bogsch Julianna, H; S: 3. ker. (1817–26),
H/S (?1826–31?)
gr. Hadik Vilmos özvegye, sz. gr. Festetits Borbála, V: 1. ker. (?1823–), kilépett
1833 előtt
Haraszty Antalné, sz. Grossinger Terézia, S: 3. ker. (1817–), V: 6., majd 8. ker.
(1823–?, özvegy)
Hegedűs Anna, M/S; S: 5. ker. (1817–), M: (?1823), H/S (?1826–31?)
Horváth József felesége, sz. gr. Draskovits Rozália, M/S; M (1823), H/S (1826)
Horváth János felesége, sz. Latinovits Anna, M: (1823), V: 7. ker. (1826–33)
Huszák Erzsébet, H; S: 6. ker. (1817–), M: (1823), H/S (?1826–31?, özvegy)
Hvizdag Zsófia, M/S; S: 3. ker. (1817–)

- Jankovichné, sz. br. Pichler asszony, H/S (1831)
- Kappel Frigyes (nagykereskedő) felesége, sz. (?) Emília (vagy Amália), M/S; M (1823), H/S (?1826–31?)
- Kappeller asszony, S: 2. ker. (1817–)
- Kietaibel asszony, S: 6. ker. (1817–)
- Kiss Katalin, M/S; S: 1. ker. (1817–, özvegy)
- Klivitzy Anna asszony, M/S; H/S (1826)
- Kochné, sz. Hannibál Anna, H; H/S (1831)
- Krauß János (építész) özvegye, sz. Bogsch Erzsébet, V: 3., majd 15. ker. (1817–1833?)
- Kurz Anna, M/S; S: 3. ker. (1817–)
- Leichs asszony, S: 2. ker. (1817–)
- Liedemann János Sámuel (nagykereskedő) felesége, sz. ? Julianna, M/S; S: 2. ker. (1817–), H/S (?1826–31?)
- Liedemann János Sámuel Frigyes (nagykereskedő) felesége, sz. Rückl Rozália, V: 1., majd 6. ker. (1823–)
- Lukáts Gergely felesége, sz. Hülf Rozália, S: 3. ker. (1817–), V: 1. ker. (?1826–?)
- Malvieux Amália, S (1823?)
- Malvieux (nagykereskedő) felesége, sz. (?) Johanna, V: 5. ker. (?1826–31?)
- Melczer László (udv. tanácsos) felesége, sz. gr. Majláth Mária, M/S; S: 4. ker. (1817–)
- Moulinet (ezredes) felesége, H; S: 3. ker. (1817–)
- Müller Anna, M/S; S: 4. ker. (1817–), M: (1823), H/S (?1826–31?)
- Müller Terézia, S: 5. ker. (1817–)
- Nagy István (kir. tanácsos) felesége, sz. Ország Anna, M/S; S: 6. ker. (1817–), M: (?1823–26?)
- Oberhäuser Katalin asszony, M/S; S: 3. ker. (1817–), M: (?1823–26?)
- br. Orczy József özvegye, sz. gr. Berényi Borbála, V: 5. ker. (1817–), † 1826 előtt
- br. Orczy György felesége, sz. gr. Berényi Erzsébet, M: (1823?), H/S (?1826–31?)
- Ottlik Dániel (kir. tanácsos) felesége, sz. Hülf Anna, M/S; M: (1823), H/S (?1826–31?)
- br. Piret Lajos felesége, sz. Csekonits Erzsébet, H; S (1823?)
- Potz Anna, S: 6. ker. (1817–)
- Prandtner József (ezüstműves) felesége, sz. Schwager Zsuzsanna, V: 6. ker. (1817–), 1826 előtt kilép
- Raitsch Sámuel nagykereskedő felesége, sz. Birnstingl Katalin, V: 1. ker. (1817–); betegség miatt még 1817-ben kilép

- Rehák Anna asszony, H; S: 3. ker. (1817–)
- Reichlin Anna asszony, S: 5. ker. (1817–)
- Rupp Anna asszony, M/S
- Römer Julianna asszony, M/S
- gr. Ráday Pál felesége, sz. br. Prónay Ágnes, V: 2., majd 3. ker. (1817–31?)
(1826-ban özvegyként említik)
- Samwald asszony, M/S
- Schedl Magdolna asszony, S: 6. ker. (1817–)
- gr. Schmidegg Tamás felesége, sz. gr. Forgách Erzsébet, H; S: 4. ker. (1817–)
- Seemann Terézia asszony, M/S; S: 6. ker. (1817–)
- gr. Sermage Dénes felesége, sz. gr. Csáky Rozália, M/S; H/S (1831)
- Simonyi Istvánné, sz. Grossinger Borbála M/S; S: 3. ker. (1817–)
- Somogyi Antal felesége, sz. Ürményi Franciska, H; S: 4. ker. (1817–)
- br. Splényi Ignác felesége, sz. Szily Mária, M/S; H/S (1831)
- Steinbach Ferenc (városbíró) felesége, ? Anna, M/S
- Sturm Anna asszony, M/S
- Suttner Terézia asszony, M/S
- gr. Szerdahelyi (öexc.) felesége, sz. br. Hunyady Terézia, V; 1830 előtt elköltözik
Pestről
- Szirmay Ádám felesége, sz. Gyürky Johanna, V: 12. ker. (?1826–31?)
- Szuhy Erzsébet asszony, M/S; S: 1. ker. (1817–)
- gr. Szécsen Károly felesége, sz. Almásy Jozefa, S: 1823, V: 10. ker. (?1826–31?)
- Takácsy (nagykereskedő) felesége, M/S
- Teller Veronika asszony, M/S; H/S (?1826–31?)
- Tomm Borbála asszony, M/S; H/S (1831)
- Trattner (nyomdász) felesége, sz. Pauer Erzsébet, V: 4., majd 9. ker. (1817–31?;
özvegy]
- Utzmann Anna asszony, M/S; H/S (1831)
- br. Vay Miklós özvegye, sz. br. Adelsheim Johanna, S: 3. ker. (1817–), V: 5. ker.
(1826–); elköltözik Pestről 1830 előtt
- Veszely Zsuzsa (vagy Margit) asszony, M/S; S: 5. ker. (1817–)
- Volnhofer József felesége, sz. Rudnyák Julianna, H; S: 2. ker. (1817–)
- Voltsák Barbara asszony; S: 5. ker. (1817–)
- gr. Waldstein Emánuel felesége, sz. gr. Sztáray Teréz, V: 3. ker. (1817–26), †1826.
jan. 15.
- br. Wenckheim József felesége, sz. br. Orczy Teréz, M/S; H/S (1831)
- Wiedemann Anna asszony, M/S; H/S (?1826–31?)

Worbes Henrik (asztalos) felesége, (?) Barbara, M/S; S: 6. ker. (1817–)
Wurm Anna asszony; S: 6. ker. (1817–)
Zachfail asszony; S: 4. ker. (1817–)
Zettner Terézia asszony, M/S; S: 3. ker. (1817–), M: (?1823–26?)
Zirch Franciska asszony, M/S; S: 6. ker. (1817–)
Zofall Terézia asszony, M/S; M: (1823–26)
Zöhls József (rőföskereskedő) felesége, sz. (?) Anna, M/S; S: 6. ker. (1817–)

2. Nőegyleti vezetők 1833 és 1848 között

Csekonics József (tábornok) felesége, később özvegye, sz. Jankovics Julianna, V: 6. ker., majd 14. ker. (1817–?), elnök 1835 körül
szentgyörgyi Horváth János felesége, sz. Latinovits Anna, előbb választmányi hölgy, majd 1839 körül elnök
gr. Károlyi Györgyné, sz. gr. Zichy Karolina, elnök az 1840-es években
Derra (nagykereskedő) felesége, sz. Zettiry Mária, V: 2. ker. (1817–26), 4. ker. (1826–?), másodelnök az 1840-es években

Titoknokok (mind ügyvéd)
Karlovsky Zsigmond, (–1835–1839–)
Veréb ?, (–1835–)
Simon Flórián, (–1839–)
Károlyi Lajos, (–1848–)
Soltész Albert, (–1848–)

Pénztárnok
Eggenberger József (mint fent), (–1835–)
Halbauer József kereskedő, választott polgár (–1839–)
Választmányi tagok
Appiano Teréz, (–1839–)
Babnigg Johanna, (–1848–)
br. Bánffyné, sz. Borbély, (–1835–)
Bártfay Jozefína, (–1835–1848–)
gr. Batthyányiné, sz. gr. Zichy Antónia, (–1848 –)
Bohuschné, sz. Szögyény, (–1839–)
Bohuschné, sz. Gosztzyi Antónia, (–1848–)
Derráné, sz. Zettiri Mária, (–1835–1839–)

gr. Erdődy Teréz, (–1848–)
Ferdinándy Jozefina, (–1839–1848–)
Forster Karolina, (–1839–)
br. Gerliczky Erzsébet, (–1848–)
Gömöry Károlyné, sz. Bogsch Júlia, (–1839–)
Graf Anna, (–1835–1848–)
Haraszthy Teréz, (–1835–)
Hild Augusztá, (–1848–)
Kochmeister Karolina, (–1848–)
Kraus Erzsébet, (–1835–1839–)
Liedemann Róza, (–1835–1848–)
Lónyayné, sz. Lónyay Florentine, (–1839–)
Lukátsné, sz. Hülf Róza, (–1835–1839–)
Malvieux Johanna, (–1835–1839–)
Nákóné, sz. Wuchetich Anasztázia, (–1848–)
gr. Rádayné, sz. br. Prónay Ágnes, (–1835–)
Rostyné, sz. Eckstein Anna, (–1839–)
Steinbach Anna, (–1848–)
Szentkirályiné, sz. Ettore Kontantina, (–1848–)
gr. Széchenné, sz. Almásy Jozefina, (–1835–)
Szirmayné, sz. Gyürky Johanna, (–1835–1848–)
Tajnay Vilma, (–1848–)
Thurn Elise, (–1848–)
Trattner Mátyásné, sz. Pauer Erzsébet (–1835–1839–)
Trsztaynszkyné, sz. Krosko Teréz, (–1848–)
br. Vayné, sz. br. Geymüller Katalin (–1839–1848–)

A felhasznált levéltári források és irodalom rövidítési jegyzéke

Rövidítések

FSzEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
OSzK Knyt	Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár
PJAE	Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület, Pesti Jótékony Nőegylet

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1202.	Pest városi tanács levéltára
Int.	IV. 1202/c. Intimata, Mandata et Repraesentationes
Rel.	IV. 1202/h. Relationes
Test.	IV. 1202/cc. Testamenta et Inventaria
Extr.Test.	IV. 1202/dd. Protocollum super exhibitionibus Extractum Testamentorum (A kegyes adományokra vonatkozó végrendeleti kivonatok jegyzőkönyve)
SZ.B.	IV. 1209. Protocoll der die Armen Versorgungs Anstalten dirigirenden Commission (Pest városi Szegényházi Bizottmány ülési jegyzőkönyve)

Evangélikus Országos Levéltár Pesti Egyház (EOL PE)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

A szekció: Magyar Kancelláriai Levéltár

C szekció: Helytartótanácsi Levéltár

C 51 Helytartótanács, Departamentum Politiae in Genere et Civitatum

N szekció: Regnicolaris Levéltár

N 22 József nádor titkos levéltára

Nyomtatott források

(A PJAE kiadványai)

A munka alap kutatás jellege folytán a lista az összes megtalált kiadványt tartalmazza, mind a magyar, mind a német nyelvűeket. A füzetek többsége elérhető a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében; a kivételeket külön jelzem. A dőlt betűvel szedett rövidítések a szöveg lábjegyzeteinek jelöléseire utalnak.

- Alapszabályok* A Buda–Pesti Jótékony Nőegyesületek’ Alapszabályai, mint azok 1817dik évben az egyesületek keletkezése alkalmával alapítottak. Pest, 1843.
- Cseresnyés, 1819* *Cseresnyés Sándor*: A Pesti és Budai méltóságos Asszony–egyesület vakok tárgyazó ispotályában tett két esztendei (1817–1818) nevezetesebb orvoslásokról; a szemalkatnak leírásával együtt. Bécs, 1819.
- Iskola, 1822* Nachricht von der mit dem Erwerbhause des wohlthätigen Pesther Frauen–Vereins verbundenen Lehr–Anstalt. Pesth, 1822.
- Keresetint., 1817/a* A Jóltévő asszonyi egyesület által Pesten felállított Kereset–Intézetéről, vagy a dolgozó szegények ápolgató szerzetéről. Pest, 1817. Megjelent: „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok ...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás és Ulicska László. Bp. 1998. 80–86. p.
- Keresetint., 1817/b* Über die vom wohlthätigen Frauen–Verein in Pesth gegründete Erwerbs–Anstalt, oder das Versorgungs–Institut für arbeitsfähige Arme. Pest, 1818.
- Keresetint., 1817/c* Versorgungs–Institut für Arbeitsfähige Armen, vom wohlthätigen Frauen–Verein in Pesth, 1818. [OSzK]
- PJAE, 1817* Ausweis über die Einnahme des wohlthätigen Frauen–Vereins in Pesth und der Verwendung derselben, vom 1ten April bis letzten Juny 1817. Pesth, 1817. [OSzK Knyt]
- PJAE, 1817–18* Számadó előadás, mellyben a Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesületnek első esztendőbeli, 1817-diki Mártiustól 1818-diki utolsó Mártiusig való, állapotja terjesztetik elő.

- (aláírta: B. Telekiné Mészáros Johanna, Schedius Lajos stb.) Pest, 1818.
- PJAE*, 1817–33/a Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított jóltévő Intézetekről, azoknak belső elrendeléséről és fenn-állásáról, 1817diki mártius elejétől, 1833diki szeptember végéig. Bécs, 1834.
- PJAE*, 1817–33/b Ausweis über die in der kön. Freistadt Pesth vom Frauen-Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten, deren Einrichtung und Bestand vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833. Wien, 1834. [OSzK]
- PJAE*, 1820–23 Ausweis über den Bestand des wohlthätigen Frauen-Vereins in Pesth während des dreijährigen Zeitraums vom April 1820 bis Ende März 1823. Pesth, 1823. [OSzK]
- PJAE*, 1823–26 A Pesti Jóltévő Asszonyi–Egyesület Állapotjának Előadása az utóbb eltelt három esztendőkbén, 1823diki áprilistól fogva, 1826diki Martius végéig. Pest, 1826.
- PJAE*, 1826 A Pesti jóltévő Asszonyi–Egyesületről. Pest, 1826. [azonos az előbbi füzet bevezetőjével]
- PJAE*, 1826–30 A Pesti Jóltévő Asszonyi–Egyesület állapotjának előadása az utóbb eltelt négy esztendőkbén, 1826diki áprilistől fogva 1830diki május végéig. Pozsony, 1830.
- PJAE*, 1830 Tudósítás az utsal-koldulás ügyéről. Pest, 1830. [aláírta: Telekiné Mészáros Johanna és Schedius Lajos]
- PJAE*, 1830–31/a A Pesti Jóltévő Asszonyi–Egyesületnek előadása, mind a szegények segéllésére már elébb felállított Intézetei, mind az utsal-koldulásnak szabad királyi Pest városában a városi kormánnyal egyetértőleg végrehajtott eltöröltetése felől, 1830dik esztendei júniustól, 1831dik esztendei augustus végéig. Pest, 1831. — részletei megjelentek: „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok ...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás és Ulicska László. Bp., 1998. 88–91. P.

- PJAE*, 1830–31/b Ausweis des Pesther wohlthätigen Frauen–Vereins, sowohl [...] zur Unterstützung der Armen, als auch über die [...] Absteilung der Strassenbettelei. Pesth, 1831. [OSzK]
- Verfassung* Verfassung der wohlthätigen Frauen–Vereine in Ofen und Pesth. Pesth, 1817.
- Egyéb egykorú kiadványok*
- BJAE*, 1830–33 Számolás a Budai Jóltévő Asszonyi Egyesületnek 1830-tól 1833-dik végéig volt jövedelmeiről s kiadásairól. Buda, 1833.
- BJAE*, 1834 Oeffentlicher Dank des Ofner wohlthätigen Frauen–Vereins an seine Wohlthäter. Ofen, 1834.
- BR* Budapesti Rajzolatok
- Doleschalek*, 1836 Tudósítás a Vakok Intézete alkotmányáról Pesten, az intézetbeli nevendékek imádságaival s énekeivel együtt. Továbbá értekezés egy vak–nevelő–intézet szükséges voltáról, lehetőségeiről, annak hasznáról és fő–megkívántosságáról. [kiadta Dolezsálek Antal József igazgató] Pest, 1836.
- Dorffinger*, 1827 *Dorffinger, J.a.*: Wegweiser für Fremde und einheimische durch die königlichen Freystadt Pesth. Pest, 1827.
- GAF*, 1810 Verfassung der Gesellschaft adeliger Frauen zur Beförderung des Guten und Nützlichen. Wien, 1810.
- HGK*, 1848 Handels- und Gewerbs-Kalender für das Königreich Ungarn und dessen Nebenländer auf das Schaltjahr 1848. Unter dauernder Mitwirkung von Dr. Fr. Albert v. Monte-Dego. Wien, 1848.
- HKT* Hazai és Külföldi Tudósítások
- HM* Hasznos Mulatságok
- HSS*, 1839 Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. I–II. Wien, 1839.

- HSS*, 1835 Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. I–II. Wien, 1835.
- Josephinum*, 1841 Verzeichniß derjenigen pl. tit. Wohlthäter, welche zur Begründung des Pesther Städtischen „Josephinum“– Waisenhauses freiwillige Beiträge geleistet haben. Pest, 1841.
- KET* Közhasznú Esmeretek Tára
- MK* Magyar Kurír
- ONE*, 1835 Oesterreichische National–Encyclopedie oder alphabetische Darlegung der wissenswürdigen Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthumes [...] 2. Band. Wien, 1835. ‘Frauen–Vereine im österr. Kaiserstaate’ címszó. 201–203. p.
- Patacsich*, 1831 *Patacsich József*: Szabad királyi Pest városának leírása. Pest, 1831.
- Sartori*, 1830 *Sartori, Franz*: Wien’s Tage der Gefahr und die Reter aus der Noth. Eine autentische Beschreibung der unerhörten Überschwemmung. Wien, 1830.
- Staubenrauch*, 1857 *Staubenrauch, M*: Statistische Darstellung des Vereinswesen im Kaisertums Österreich. Wien, 1857.
- Tessedik*, 1979 *Tessedik Sámuel*: Önéletírás. In: Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon. Szerk.: Zsigmond Gábor. Bp., 1979. 26–109. p.
- TGY* Tudományos Gyűjtemény
- „*Tiszaháti*”, 1846 Pest. Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság, utánzási kór és nevelés felett. Lipcse – Pest, 1846. [FSzEK, B 308/321]
- VOPZ* Vereinigte Ofner–Pesther Zeitung

Könyvészeti rövidítések

- Abafi*, 1993 *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1900. (reprint: 1993)
- Barth*, 1877 *Barth László*: Budapest főváros szegényügye. Bp., 1877.
- Bácskai*, 1971 Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez, 1686–1873. Szerk.: Bácskai Vera. Bp., 1971. (Források Budapest Múltjából. I.)
- Bácskai–Nagy*, 1984 *Bácskai Vera – Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.
- Bácskai*, 1988 *Bácskai Vera*: Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In: A pest–budai árvíz 1838. Szerk.: Faragó Tamás. Bp., 1988.
- Bácskai*, 1989 *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Bp., 1989.
- Bácskai*, 1993 *Bácskai Vera*: Széchenyi tervei Pest–Buda felemelkedésére és szépítésére. In: Budapesti Negyed, 1. (1993) 2. sz. 5–13. p.
- Blumin*, 1989 *Blumin, Stuart M.*: The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760–1900. Cambridge, 1989.
- Borsay*, 1989 *Borsay, Peter*: The English Urban Renaissance. Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770. Oxford, 1989.
- Braudel*, 1985 *Braudel, Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Bp., 1985.
- Clark*, 1986 *Clark, Peter*: Sociability and urbanity: clubs and societies in the eighteenth-century city. Leicester, 1986.
- Corfield*, 1995 *Corfield, Penelope J.*: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: A modern város történeti dilemmái. Szerk.: Gyáni Gábor. Bp., 1995. 1–14. p.

- Cser*, 1996 *Cser Erika*: Az érdekegyesítés határai. A védegyelet alapító tagságának történeti–szociológiai vizsgálata. In: Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák. Szerk.: Lipták Dorottya és Ring Éva. Bp., 1996, 196–215. p.
- Csizmadia*, 1977 *Csizmadia Andor*: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp., 1977.
- Dobrovits*, 1936 *Dobrovits Sándor*: Budapest egyesületei. In: Statisztikai Közlemények 74/3. Bp., 1936.
- Donajgrodzki*, 1977 Donajgrodzki, A.P. (ed.): Social Control in Nineteenth Century Britain. London, 1977.
- Engländerné*, 1930 *Engländerné Brüll Klára*: Orvosok és kórházak Pest–Budán a legrégebb időktől a városok egyesítéséig. Bp., 1930.
- Fallenbüchl*, 1963 *Fallenbüchl Zoltán*: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770). In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 15. (1963) 239–287. p.
- Fábri*, 1987 *Fábri Anna*: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848. Bp., 1987.
- Ferge*, 1986 *Ferge Zsuzsa*: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből, Bp., 1986.
- Fülöp*, 1978 *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978.
- Graphikus, 1873 Graphikus ábrák az „Adalékok Magyarország nyers terményei ártörténetéhez” c. műhöz. Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Bp., 1873.
- Gyáni*, 1994 *Gyáni Gábor*: A szociálpolitikai múltja Magyarországon. Bp., 1994.
- Gyömrei*, 1956 *Gyömrei Sándor*: Az első kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 11. (1956) 199–242. p.

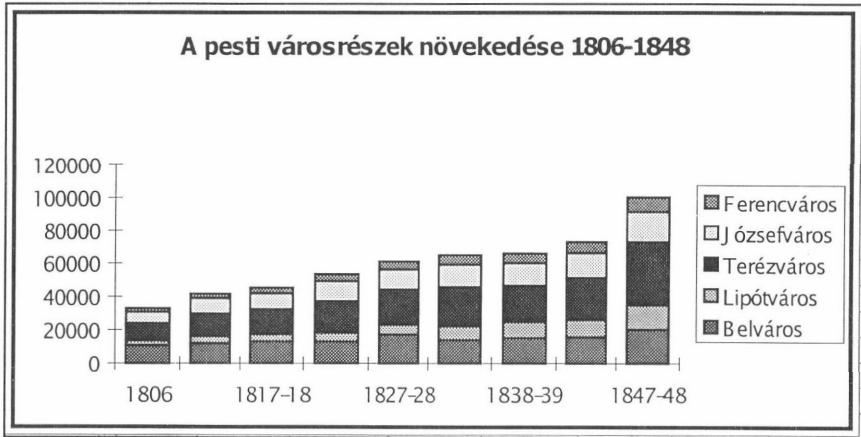
- Gyömrei*, 1957 *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása Pest–Budán 1849-ig. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 12. (1957) 197–274. p.
- Habermas*, 1971 *Habermas, Jürgen*: A társadalmi nyilvánosság szerkezet-váltása. Bp., 1971.
- Hanák*, 1988 *Hanák Péter*: A Kert és a Műhely. Bp., 1988.
- Hitchkins*, 1995 *Hitchkins, Keith*: Önszegélyező egyletek Magyarországon 1830 és 1941 között. In: Esély, 7. (1995) 3. sz. 89–110. p.
- Hittrich*, 1923 *Hittrich Ödön*: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Bp., 1923.
- Horony Pálfi*, 1940 *Horony Pálfi Aurél*: A jótékony egyesületek működése Budapesten. In: Statisztikai Közlemények. 91/1. Bp., 1940.
- Illyefalvi*, é.n. Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Szerk.: Illyefalvi I. Lajos. 1. köt. A pesti polgárok. Bp., é. n.
- Im Hof*, 1995 *Im Hof, Ulrich*: A felvilágosodás Európája. Bp., 1995.
- Kaszás*, 1994 *Kaszás Marianne*: Az egyesületi karitáستól az állami gondoskodásig. In: Szociológiai Szemle, 4. (1994) 1. sz. 127–145. p.
- Katona*, 1934 *Katona Lajosné*: Az 1817-ben alapított budai jótékony nőegylet vázlatos története (1817–1934). Bp., 1934.
- Katus*, 1991 *Katus László*: Budapest népességnövekedésének forrásai a 19. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk.: Somogyi Éva. Bp., 1991.
- Kempelen*, 1911–32 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. köt. Bp., 1911–32.
- Komáromy*, 1874 *Komáromy Lajos*: A pesti jótékony nőegylet. In: Vasárnapi Újság, 1874. 40. sz. 633–634. p.

- Kósa*, 1937 *Kósa János*: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp., 1937.
- Kőszeghi*, 1899 *Kőszeghi Sándor*: Nemes családok Pestvármegyében. Bp., 1899.
- Morris*, 1983 *Morris, Robert J.*: The Middle Class and British Towns and Cities of the Industrial Revolution, 1780–1870. In: Fraser, Derek – Sutcliffe, Anthony (eds): The Pursuit of Urban History. London, 1983. 287–306. p.
- Morris*, 1990/a *Morris, Robert J.*: Voluntary societies and British urban élites 1780–1850: an analysis. In: Borsay, Peter (ed): The Eighteenth-Century Town, 1688–1820. London, 1990. 338–366. p. (első megjelenés: 1983.)
- Morris*, 1990/b *Morris, Robert J.*: Clubs, societies and associations. In: Thompson, F. M. L. (ed): The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950. vol. 3., Cambridge, 1990.
- Nagy*, 1857–68 *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857–1868. (reprint: 1987–1988.)
- Nagy*, 1975 *Nagy Lajos*: Társadalom. [1790–1848]. In: Nagy Lajos – Bónis György: Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp., 1975. 373–426. p.
- Némethy*, 1938 A Pest–budai árvíz 1838-ban. Szerk.: Némethy Károly. Bp., 1938.
- Orosz*, 1962 *Orosz Lajos*: A magyar nőnevelés úttörői. Bp., 1962.
- Országh*, 1898 *Országh Sándor*: A Budai Jótékony Nőegylet, 1817–1897. Bp., 1898.
- Pajkossy*, 1991 *Pajkossy Gábor*: Polgári átalakulás és nyilvánosság a reformkorban. Bp., 1991.
- Pajkossy*, 1993 *Pajkossy Gábor*: Egyesületek a reformkori Magyarországon. In: História, 15. (1993) 2. sz. 6–9. p.
- Papházi*, 1993 *Papházi Tibor*: A német egyesülési modell és kialakulása. In: Szociológiai Szemle, 3. (1993) 3–4. sz. 101–119. p.

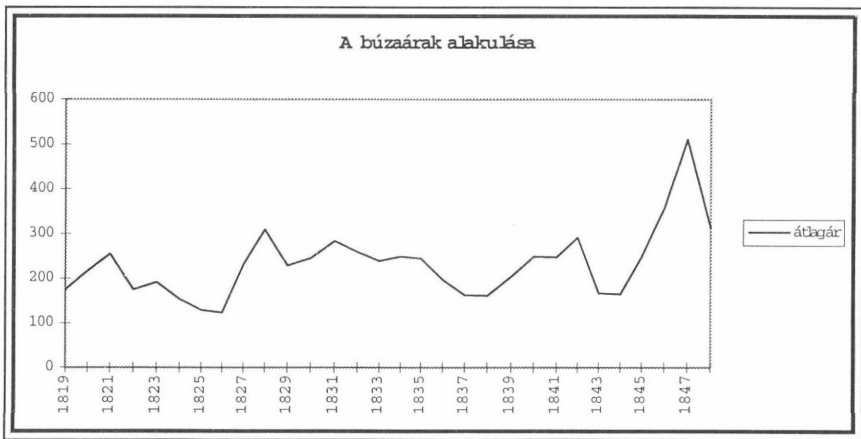
- Pik*, 1998 *Pik Katalin*: A szociális munka története Magyarországon. (A pesti és budai Jóltévő Asszonyi Egyesület.) In: *Esély*, 10. (1998) 2. sz. 80–90. p.
- Pór*, 1988 A magyarországi egyesületek címtára. I. rész: Vidéki egyesületek és körök. Szerk.: Pór Edit. 1–3. kötet. Bp., 1988
- Pukánszky*, 1994 *Pukánszky Béla–Németh András*: Neveléstörténet. Bp., 1994.
- Rózsay*, 1879 *Rózsay József*: Budapest főváros Erzsébet szegény-ápolójának történeti vázlat. Bp., 1879.
- Schmall*, 1893 *Schmall Lajos*: A budapesti József-fiárvaház története. Bp., 1893.
- Schmall*, 1899 *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp., 1899.
- Schuler*, 1935 *Schuler Dezső*: A hatósági szegénygondozás Budapesten. In: *Statisztikai Közlemények* 75/1. Bp., 1935.
- Thompson*, 1989 *Thompson, F. M. L.*: Social control in modern Britain. in: Digby, A. and Feinstein, Ch. (eds.): *New Directions in Economic and Social History*. Macmillan, 1989.
- Tóth*, 1997/a *Tóth Árpád*: Urbanizáció, társadalom, nőegylet. A Pesti Jótékony Asszonyi Egyesület első évtizedei, 1817–1833. In: *Rendi társadalom — polgári társadalom*. XI. A Hajnal István Kör 1997-es veszprémi konferenciájának előadásai (megjelenés alatt).
- Tóth*, 1997/b *Tóth Árpád*: Egy polgári intézmény a polgárosodó Pesten. A Pesti Jótékony Nőegylet első évtizedei, 1817–1848. Szakdolgozat, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet (kézirat, 1997.)
- Tóth Könyves*, 1930 *Tóth Könyves Kálmán*: Budapest Székesfőváros közjótékonyági szociálpolitikai és közművelődési közgazgatásának kézikönyve. Bp., 1930.

- Ungár, 1942* *Ungár László*: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. In: Századok, 76. (1942) 306–328. p.
- Voit, 1939* *Voit Pál*: Egy régi pesti patika. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 7. (1939) 41–69. p.
- Vörös, 1997* *Vörös Károly*: Pesti karnevál, 1839–1840. História, 19. (1997) 1. sz. 22–25. p.
- Weber, 1982* *Weber, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1982.

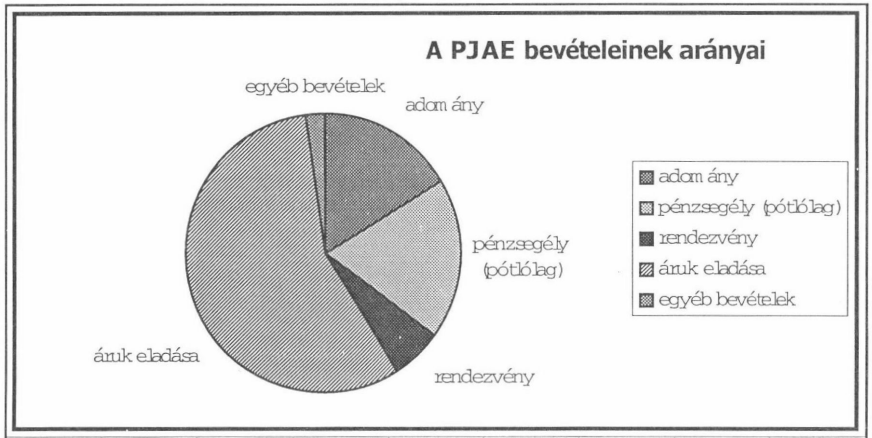
1. ábra

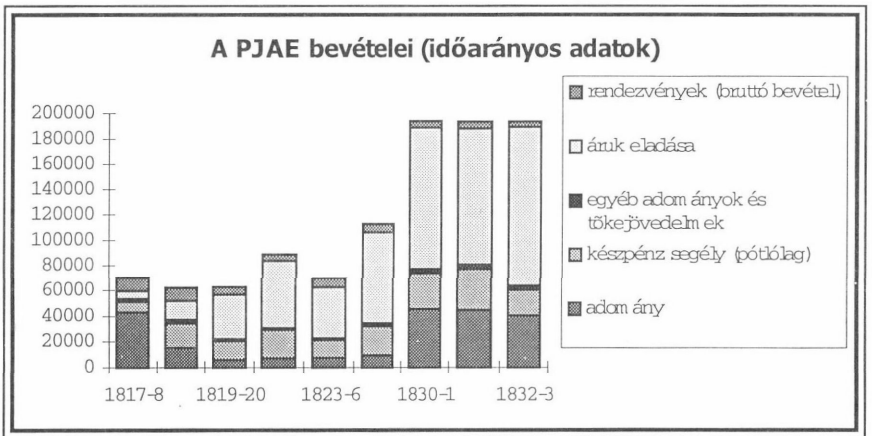
2. ábra

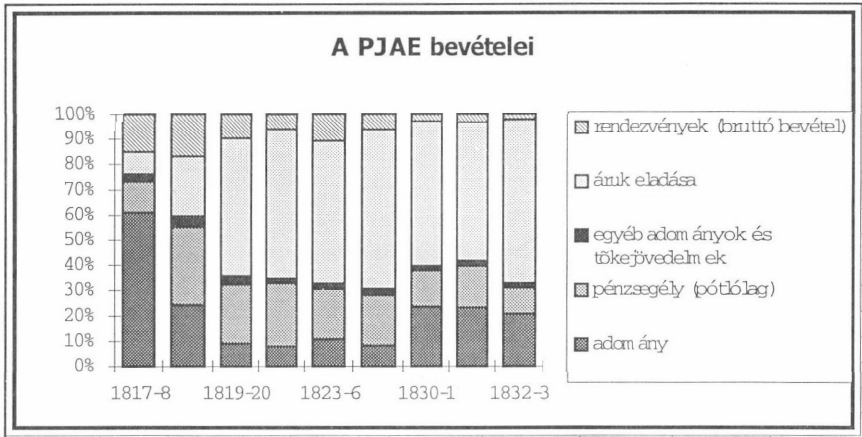
3. ábra

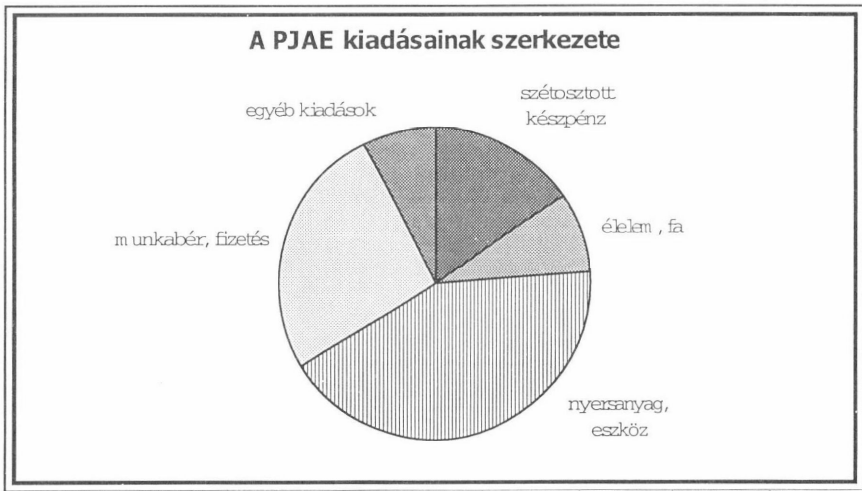
4. Ábra

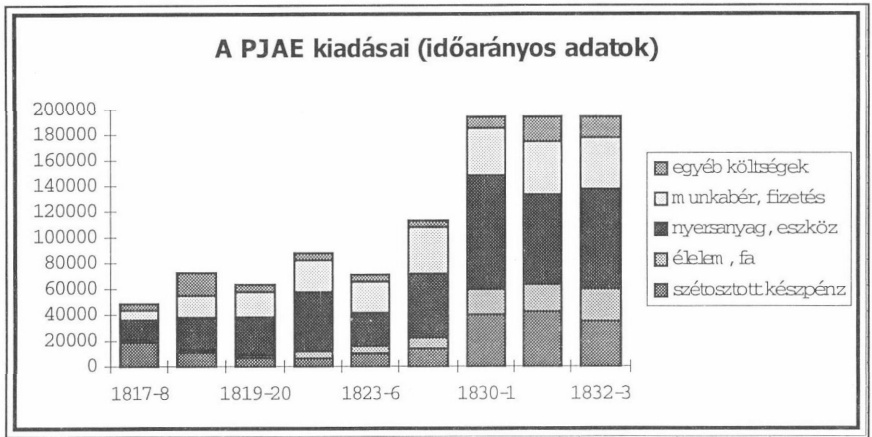
5. ábra

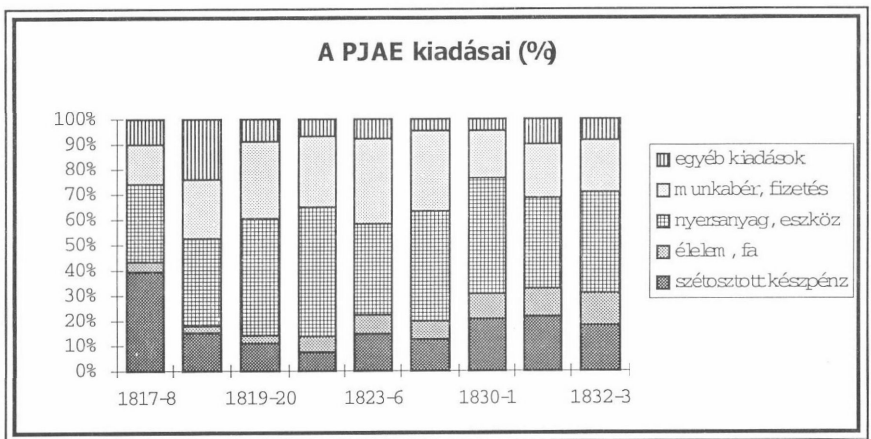
6. ábra

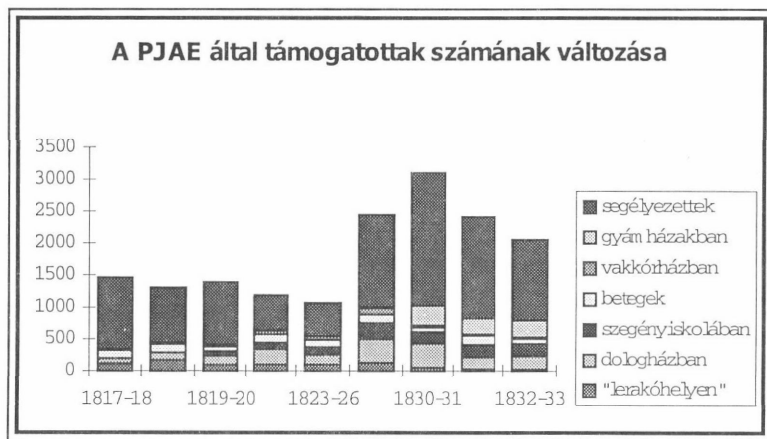
7. ábra

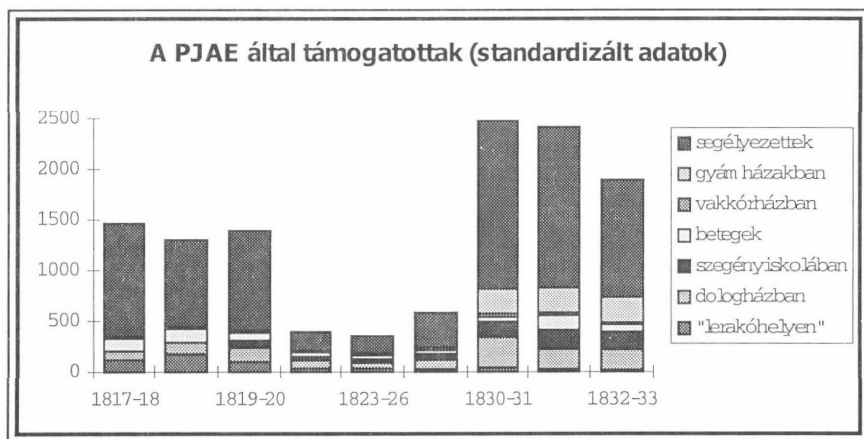
8. ábra

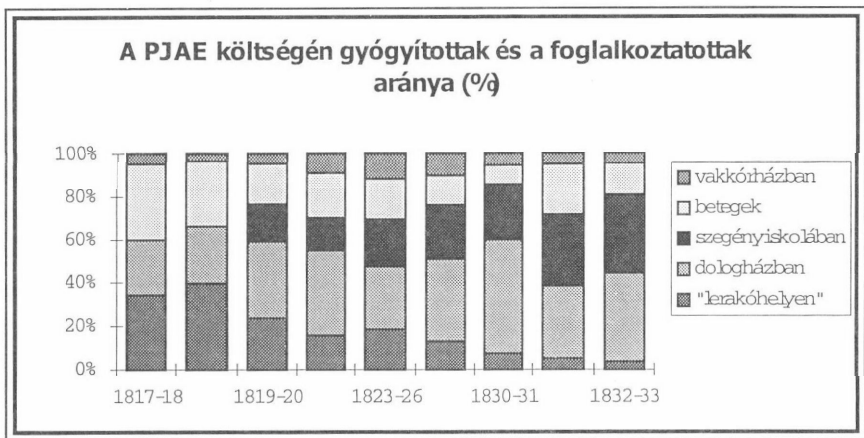
9. ábra

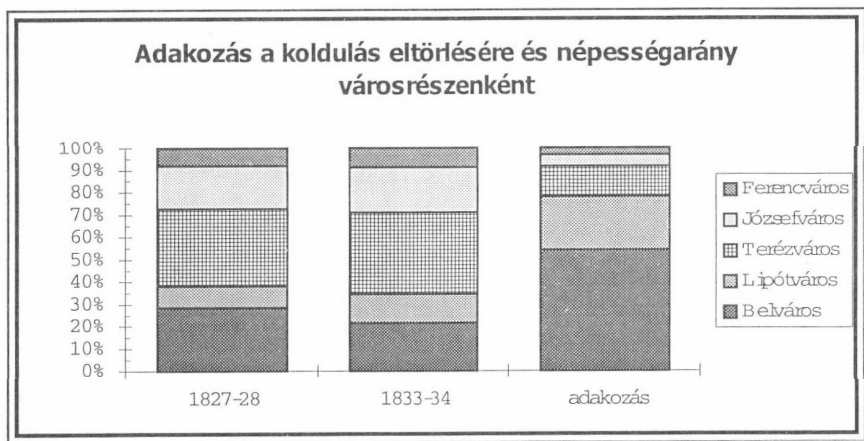
10. ábra

11. ábra

12. ábra

Árpád Tóth: The Estate and Civil Standard of the Social Organisation. The History of the First Period of the Pest Charitable Women's Society (1817—1848)

The article analyses the circumstances under which the Pest Charitable Women's Society (PJAE) was founded in 1817. It takes into account the economic challenge of post-Napoleonic Wars' depression, the increasing pace of urbanisation of Pest, then the biggest town in Hungary, and the cultural pattern of charitable societies widely communicated in that time Europe. It concludes that the foundation of PJAE was an appropriate reaction of the urban élites to what was a mixture of traditional and modern poverty.

The creation of PJAE can be interpreted not only in the context of its purpose but also as a means of policy. It was probably the first modern voluntary society in Hungary, after a few short-lived antecedents (literary societies and freemason lodges) in the era of the Enlightenment. It had an intricate structure of positions and election of officials according. It regularly reported its achievements to the king and the 'public'. In theory, it was open to all adult (Christian) women who agreed its aims. In practice, its membership included a wide range of social strata from the Palatine's wife through great magnates and leading merchants to a few artisans. However, the roles of the various social groups within the society greatly differed between artisan wives, as 'foot-soldiers' on the one hand, and the nobility, on the other. Even the committee seems to be organised with an equal proportion of nobility and bourgeoisie.

Beside collecting funds and distributing them among the poor, as the traditional way of poor relief, PJAE also created a number of institutions for teaching and employing the poor. Indeed, whereas the proportion of traditional charity relatively decreased in its overall activities, that of the voluntary workhouse and the school created to poor and orphaned children on modern educational principles developed both in terms of the number of people affected and the value of goods produced. Yet, even these institutions seemed insufficient to catch up with the acceleration of urbanisation and by 1833 the society proved unable to manage urban poverty: its major institutions were transferred to the urban authorities. Afterwards its activity was confined mainly to the traditional ways of charity again. In sum, however, the creation and activities of PJAE reflected the growing assertiveness of bourgeois consciousness, and the rising, although still limited, importance of bourgeoisie.

HORVÁTH J. ANDRÁS

JÓZSEFVÁROS VÁLASZTÓPOLGÁRSÁGA AZ 1884. ÉVI KÉPVISELŐVÁLASZTÁS TÜKRÉBEN

Választási eredmények történeti szempontú elemzése már a század eleje óta ismert történeti stúdium (pszefológia)¹, ám magyar viszonylatban szélesebb körű vizsgálatok eddig jobbára csupán a megválasztott képviselőház társadalmi összetételére vonatkozóan születtek.² A választópolgárság társadalmi összetételének vizsgálatára — figyelmen kívül hagyva a politikai magatartást — elsőként Ránki György tett kísérletet, reprezentatív minta alapján az 1939. évi választásoknak a nyilaskeresztes pártra vonatkozó fővárosi eredményeit elemezve;³ Koroknai Ákos pedig dualizmus kori, Baranya megyei választási jegyzőkönyveket vett bonckés alá.⁴

Jelen tanulmánnyal — az 1884. évi józsefvárosi képviselőválasztás eredményeinek elemzésével — kísérletet teszünk arra, hogy feltárjuk a Tisza Kálmán-kori fővárosi politizáló társadalom szerkezetét, lehetőség szerint meghatározzuk a korabeli politikai pártok társadalmi bázisát.⁵

-
- 1 Vö.: *Siegfried, André*: Tableau politique de la France de l'ouest sous la Troisième République. Paris, 1913.; *Tingsten, Herbert*: Political Behaviour. Studies in election statistics. London, 1937.; *Speck, W. A.–Gray, W. A.*: Computer Analyses of Poll Books: an initial report. In: Bulletin of the Institute of Historical Research, 43. (1970) 105–112. p.; *Nossitor, T. J.*: Aspects of Electoral Behaviour in English Constituences, 1832–1868. In: Mass Politics: studies in political sociology. Szerk.: *Allart, E.–Rokkan, S.* 1979. 169–199. p.; *Morris, R. J.*: Property titles and the use of British urban poll books for social analysis. In: Urban History Yearbook, 1983. 29–38. p.
 - 2 *Rudai Rezső*: A politikai ideológia, pártszervezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok összetételében 1861–1935. Bp., 1936.; *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőrétég 1848–1918. Bp., 1942.; *Horváth Róbert*: A magyarországi választások a statisztika tükrében. In: Állam és igazgatás, 5. (1953) 7–8 sz.; *Ruszkai Miklós*: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. In: Történeti Statisztikai Közlemények 3. (1959) 1–2. sz. 51. p.; *Tóth, Adalbert*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München, 1973.
 - 3 *Ránki György*: Az 1939-es budapesti választások. In: *Uő*: Mozgásterkek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Bp., 1983.
 - 4 *Koroknai Ákos*: A dualizmuskori parlamenti választások. Módszertan és kísérlet a választási statisztikák és a választási névjegyzékek elemzésére. In: Baranyai Helytörténetírás. Pécs, 1985–1986.
 - 5 A dolgozat végső formájának kialakításához nyújtott tanácsaiért köszönettel tartozom Szabó Dánielnek.

E városrész megfelelőnek tűnhet általános jellegű következtetések levonására, hiszen a fővárosnak már akkor is alighanem a legvegyesebb társadalmi összetételű kerülete volt, mely heterogenitás — a szegregáció viszonylag jelentős mértékéből eredően — ugyanakkor topográfiaileg is jól nyomkövethető a korabeli statisztikai kimutatások jóvoltából.⁶ S a pártok szavazóbázisát a városrész egyes övezeteiben meghatározva, majd azt a kerület társadalmi státusztérképére vetítve, kísérletet tehetünk a különféle szavazóbázisok és a társadalmi státusz összefüggéseinek feltárására.⁷

A választási iratok feldolgozásának módszerei

1884 júniusában a Józsefvárosban három jelölt versengett a képviselőségért: Szilágyi Dezső, a kerület addigi képviselője, a Mérsékelt Ellenzék egyik vezére, Irányi Dániel, a 48-as Párt vezetője és Verhovay Gyula, a *Függetlenség* szerkesztője, az Antiszemita Párt oszlopos tagja. Mindhárman képviselők az előző ciklusban is. A kormánypárt itt nem vállalta a megmérettetést.

A választási küzdelemre vonatkozó iratanyag: a választói névjegyzék, a szavazás menetét rögzítő választási jegyzőkönyv, valamint a választópolgárok nevét az egyes jelöltekre adott szavazatok szerint felsoroló szavazói jegyzék (ez utóbbi az 1881. évi és 1887. évi választásokról is) szerencsés módon fennmaradtak a Központi Választmány iratai között, a Budapest Főváros Levéltára őrizetében. Ezek révén, bizonyos előmunkálatok elvégzésével — „hála” a nyílt szavazásos rendszernek — a pártok szavazói személy szerint meghatározhatók.⁸

Az első feladat a választási névjegyzék adatainak „tisztítása”: a többszörös előfordulások kiszűrése, a foglalkozási megnevezések egyértelműsítése és a háztulajdonosként megjelölt választók tényleges foglalkozásának meghatározása volt.

A *választói névjegyzékek* évenkénti összeállítására a polgármester elnöklete alatt működött Központi Választmány volt kijelölve. E szervezet, illetve a polgármester az önkormányzat adószámveteli apparátusával végeztette el a szükséges kimutatásokat. Bár az e munkára igénybe vett alkalmazottakat külön díjazásban is

6 *Bogyirka Emil*: Józsefváros története. II. 1873–1901. Bp., 1974. 46. p.; *Gerő (Viharos) Ödön*: Az én fővárosom. Bp., 1891. 18–19. p.

7 *Lakatos E.*: i. m.; *Tóth A.*: i. m.

8 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV. 1405. Központi Választmány iratai. 1884. évi választási iratok. A választói névjegyzékek közül a VIII. kerületen kívülicket átnézet jelleggel elemzi *Vörös Károly*: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk.: Uő. Bp., 1978. (Budapest története. IV.) 429–436. p.

részesítették,⁹ hibák és mulasztások a belügyminiszter többszöri figyelmeztetése ellenére is gyakran előfordultak.¹⁰ A kormány körrendeletben hívta fel a választmányok figyelmét ezekre: a választókat csak egy jogcím alatt vegyék fel jegyzékeikbe; a tisztviselők esetében pontosan jelöljék meg beosztásukat, s hogy köz- vagy magántisztviselőről van-e szó stb.¹¹

Ezek után a nagyszámú „háztulajdonos” foglalkozás-megjelölést volt szükséges tisztázni. A névjegyzék összeállító azzal, hogy egy csoportba, a kezdőbetűk elejére sorolták az azonos betűs, általuk háztulajdonos foglalkozásúnak megnevezett választókat, valószínűleg csupán a saját munkájukon próbáltak könnyíteni. Ugyanis, miután a kerületi előjáróságokon rendelkezésre álltak — az azóta sajnos mindenhol elpusztult — házingatlan-jegyzékek, azokból egyszerűen kigyűjtötték, illetve évenként kiegészítették a kerület háztulajdonosait, akiket egyszersmind választói jogosultság szempontjából is — ha megvolt a törvény előírta három lakrészből álló ingatlanuk — kivétel nélkül ekként jegyezték be (természetesen tekintet nélkül tényleges vagyoni helyzetükre). Így fordulhatott elő, hogy a lajstromban egyként háztulajdonos címen bír választójoggal a virilista Jókai Mór és a külső-józsefvárosi egyszerű majoros gazda, Bálint Lajos. Mivel a házadó alapján meghatározott cenzus alacsonyabb volt a jövedelminél, természetesen következett, hogy a háztulajdonosok körében a kevésbé vagyonosak sokkal nagyobb számban fordultak elő (erre utal a városrész külső övezeteiben nagyobb gyakoriságuk is — I. alább!).¹² A nem házingatlanból élő háztulajdonosok tényleges foglalkozásának megállapítása a lakcímjegyzékből volt lehetséges.¹³

A megadott foglalkozási kategóriák — a társadalomtörténet művelői előtt jól ismert problémaként —, természetesen csak bizonyos keretek között tették lehetővé a hozzávetőleges vagyoni állapot meghatározását. Inkább csak a társadalmi helyzetet (mely korszakunkban korántsem ugyanaz!) lehetett rögzíteni. Ezért is tűnt fontos-

9 BFL IV. 1409. b. Polgármesteri elnöki iratok. 2415/1884. lvt. sz.

10 *Koroknai Á.*: i. m. 218–219. p.

11 23.472/II/1884. május 20-án kelt, Bm. sz. körrendelet. Az adatbázis-„tisztítás” jelentőségét a jelen módszerrel dolgozó külföldi irodalomban kiemeli *Speck–Gray*: i. m. 111. p. A többszöröség meghatározását megnehezítette, hogy a névjegyzék összeállító — ámbár sorszámozták a lajstromot — a jegyzéket az első betűk rendjében állították össze. Ezért első lépésként a mintegy 120 rekordnyi duplikációkat kellett kiszűrni; majd a tisztított adatbázist korrelálni a szavazói jegyzék adataival. A számítógépes program 1989–91-ben történt kidolgozásáért ezúton mondok köszönetet Csík Gergelynek.

12 A Baranya megyei, illetve a pécsi háztulajdonosok vizsgálata hasonló eredményeket mutatott. V. ö.: *Koroknai Á.*: i. m. 231–232. p.

13 Budapest főváros lak- és címjegyzéke. Bp., 1884.

nak a város elvileg legvagyonosabb rétegét jelentő virilisták beazonosítása az 1884. évi virilista jegyzék alapján.¹⁴ Noha a jegyzék foglalkozás-megnevezései többnyire pontosak, bizonyos esetekben mégis szükségesnek és lehetségesnek mutatkozott a lakjegyzék és a tiszticímár segítségével a viszonylag csekély számú sommás megnevezéssel bírók (pl. hivatalnok, főv. hivatalnok, tisztviselő, kereskedő stb.) tüzetesebb meghatározása.¹⁵

A rekordok adatainak információsztje, a kódolás

A választási névjegyzék ebben az időszakban az alábbi rovatokat, illetve adatokat tartalmazza: *név, foglalkozás, lakhely, kor, választási jogosultság, ú. m.: régi jog, földtulajdon, háztulajdon, jövedelem, értelmiség.*

A választók nevét a névjegyzékek ebben az időszakban elég pontatlanul és következtetlenül jelölték meg (kettőződéses, a családnévek legkülönbözőbb változatai). Ennek oka legnagyobb részben a német és a szláv eredetű nevek írásmódjának bizonytalanságából, a magyar helyesírásra való áttérés nehézségeiből adódott. Az anyanyelv, illetve az eredet hozzávetőleges megállapítása mindazonáltal szükségesnek tűnt, tekintettel az ekkori választási mozgalmakban megnyilvánult nemzeti-származási tematikára. Noha 1890-ben a városrész összlakosságának kétharmada magyar anyanyelvű volt, 1884-ben a névjegyzékben szereplőknek csupán egyharmada minősíthető magyar eredetű névnek. Ami persze ha nem is jelentheti a magyar származásukat, vagy pláne magyar anyanyelvűek kisebbségét, de mindenesetre utal az idegen eredetűek (elsősorban a németek) jelentős arányára. (Névből származásra következtetni persze kockázatos és bizonytalan vállalkozás, ezért az erre vonatkozó adatok csupán tájékoztató jellegűek.)¹⁶ Mindenesetre, tekintettel a zsidó választóknak a jellegzetes név (Itzig Lipót, Mauthner Farkas, Sachs Ármin, Schlesinger Jakab stb.), illetve a név + foglalkozás alapján történt viszonylag egyszerű azonosíthatóságára, valamint az antiszemitizmusnak a kerületben történt manifesztálódására, a választókat „származási” alapon is megkíséreltük csoportosítani.

14 Vörös Károly a budapesti virilistákról írott művében elveszítettnek tudja az 1884. évi virilista-jegyzéket, ám abból egy példány a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében megtalálható.

15 Magyarország tiszti cím- és névtára. Bp., 1884.

16 Vö.: Kovács Alajos: A nevek és a névváltoztatások statisztikája. In: Magyar Statisztikai Szemle, 8. (1930) 228–240. p.

Ilyen formán négy „idegen-név”-csoport alakult ki, ú. m.: *magyar, német, szláv, zsidó*.¹⁷

A választók *foglalkozását* a névjegyzék viszonylag pontosan megjelölte, melyből azonban a vagyoni helyzet csak ritkán állapítható meg. A szokásos foglalkozási ágak szerinti csoportosítás alkalmazása mellett ezért az összesen 419 féle megnevezés közül bizonyos foglalkozásokat néhány más, a társadalmi vertikumot jobban tükröző csoportba soroltam.¹⁸ Végül is az alábbi 20 foglalkozási főcsoport alkalmazására került sor:

A/ Értelmiségi jellegű ágazatok

1. Állami főtisztviselők („méltóságosak”)
2. Állami (közép)tisztviselők („nagyságosak”)
3. Kistisztviselők („címzetesek–tekintetesek”)
4. Fővárosi főtisztviselők
5. Fővárosi (közép)tisztviselők
6. Fővárosi kistisztviselők
7. Magántisztviselők
8. Diplomás értelmiségiek
9. Középfokú végzettségű értelmiségiek
10. Művészek
11. Egyháziak
12. Képviselők, főrendek
13. Nyugalmazottak

B/ Nem értelmiségi jellegű ágazatok

14. Iparosok
15. Kereskedők
16. Vendéglátók
17. Közlekedésiek
18. Östermelők
19. Tőkések, járadékosok
20. Háztulajdonosok

17 Jóllehet a zsidóságot a korabeli és a későbbi statisztikák sem etnikumként, hanem vallásként kezelték.

18 *Tóth Zoltán*: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. In: Statisztikai Szemle, 65. (1987) 1. sz. 62–85. p.

A társadalmi hierarchia ezen főcsoportok esetében sajnos csupán a köztisztviselőknél állapítható meg viszonylag pontosan. Az állami tisztviselők hivatali piramisának meghatározása a kilenc évvel későbbi törvényi szabályozás fizetési osztálybesorolási rendje,¹⁹ a fővárosiaké pedig a fővárosi javadalmazási szabályok alapján történt.²⁰ A tisztviselők tényleges vagyoni helyzete persze számos esetben különbözhetett a hivatali ranglétrán elfoglalt helyüktől és társadalmi helyzetüktől, nagy általánosságban azonban mégis feltételezhető a javadalmazásnak megfelelő vagyoni–társadalmi szint.

Az állami főtisztviselők körébe közelebbről a „méltóságos” címmel bíró, s — később — a II–V. fizetési osztályba sorolt miniszteri tanácsosok, kúriai bírák, királyi táblai tanácselnökök tartoztak. A „nagyságos” cím (VI–IX. fizetési osztály) törvényszéki és járásbírákat, tanfelügyelőket, különféle állami hivatalok vezetőit, pénzügyi tanácsosokat, miniszteri titkárokat; az alacsonyabb grádusokon, de még ugyanebben a rétegben pedig segédhivatali igazgatókat, miniszteri fogalmazókat, MÁV hivatal- és távirdafőnököket illetett. A jövedelem alapján már választójogosult kistisztviselők csoportjába kerültek az írnokok, irattárnokok, segédhivatali és egyéb irodatisztek, segéd- és aljegyzők, végrehajtók és végrehajtóságok. A fővárosiak három főcsoportjának elkülönítése az állami tisztviselők fizetésének figyelembevételével történt. Így az első kategóriába a polgármestertől a tanácsnokig és a köztemetői igazgatóig bezárólag a főtisztviselők kerültek. A nagyságosok rétegét ettől a tollnokokig, raktárnokig és számfejtőkig terjedő népes csoport alkotta; míg a címzetes–tekintetesek körébe az államiakhoz hasonlóan a különböző hivatali segédszemélyzet, az írnyi, gondnyi és gyakornoki állásokat betöltők sorolhatók.

A magántisztviselők vertikális tagolását a megnevezések nem teszik lehetővé, így ebben a csoportban együttesen fordulnak elő a társadalmi piramis különböző szintjein állott, a közhatalomtól való függetlenségük folytán azonban mégis együttesen vizsgálható gazdatisztek, közúti vaspálya hivatalnokok, bank- és biztosítási tisztviselők, tisztartók stb.

Az ipari és kereskedelmi kategóriákba sorolt választók komplex társadalmi–vagyoni helyzetének megállapítása — annak ellenére, hogy az ide tartozók számarányuknál és a kerület jellegét meghatározó dominanciájuknál fogva igen fontosak lennének — bizonyult a legkevesebb sikerrel kecsgető feladatnak. A „bognár”,

19 Vö. 1893:IV. tc. Az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetménycincnek szabályozásáról és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felcmléséről.

20 *Medriczky Andor*: A székesfővárosi tisztviselők illetményének alakulása. Bp., é. n. 36–42. p. *Mahrer Aladár*: Budapest székesfőváros közigazgatási alkalmazottak régi és új javadalmazása. In: Városi Szemle, 5. (1912) 289–329. p.

„rézműves”, „lisztkereskedő” stb. megnevezések vagyonos és kevésbé vagyonos polgárt is takarhattak. Itt a politikai állásfoglalás és az anyagi helyzet összefüggésének megragadásához az iparstatisztikai adatok alapján — társadalmi státusz és vagyoni helyzet szerint — elkülöníthető foglalkozástípusok összehasonlítása tűnt alkalmazható módszernek.²¹ Mivel ebben az időszakban, összefüggésben a korabeli társadalom erőteljes hierarchizáltságával, a munkamegosztásban is igen eltérő presztízsszintek léteztek, az ellentétes pólusú foglalkozásfajták („elit”-alacsony státuszú ipar) összevetésével tettünk kísérletet a reálszférán belüli társadalmi szintek elkülönítésére és vizsgálatára.²²

*Meghatározott foglalkozásfajtákhoz tartozók társadalmi presztízsszerű
elkülönítése és összevetése*

Magas presztízssű		Alacsony presztízssű	
IPAROSOK			
Fegyverműves	1	Foltozószabó	1
Fényképész	5	Rostás	1
Látszerész	2	Szítás	1
Kőfaragó	3	Kefekötő	2
Építőmester	4	Kosárfonó	1
Aranyverő	4	Kötélverő	2
Ékszerész	1	Fazekas	1
<i>Összesen</i>	<i>20</i>		<i>9</i>

21 Az egyes foglalkozástípusok vagyoni helyzetére utaló jellegéről l. a Fővárosi Statisztikai Hivatal Közleményei: Adószámítások, é. n.; *Bobula János*: Magyarország iparügyc. Bp., 1888. 170. p.; Magyarország története 1848–1890. Szerk.: Kovács Endre–Katus László. Bp., 1979. 1002. p.; *Nossitor, T. J.*: i. m. 166. p.

22 Mivel az elit, illetve az alacsony presztízssű iparosok száma csekély volt, a rájuk vonatkozó adatok és eredmények ezért kritikával kezelendők.

Magas presztízsű		Alacsony presztízsű	
KERESKEDŐK			
Posztókereskedő	2	Szatócs	106
Lisztkereskedő	21	Zsibárus	32
Sertéskereskedő	11	Kereskedősegéd	12
Terménykereskedő	7	Kiskereskedő	6
Bútorkereskedő	1	Házaló	6
<i>Összesen</i>	<i>42</i>		<i>162</i>

A vendéglátás kategóriájába a kerületben viszonylag jelentős számú korcsmáros, cukrász, pálinkás, kávémérő, vendéglős és sörmérő tartozott, akik forgalmi érdekeik elkülönültsége alapján a közlekedésiekhez (fuvarosok, bérkocsisok, társaskocsi-tulajdonosok) hasonló sajátos réteget alkottak. A vagyoni fok e két főcsoportban nem állapítható meg.

Az őstermelők (majorosok, tehenészek, kertészek), akik döntően a jellegzetes józsefvárosi tejtermelő ipar leginkább tehető képviselői voltak, nem rendelkeztek ugyanakkor túlságosan magas társadalmi presztízzsel. A választópolgárok körében az őstermelés hanyatló volta miatt is a kevésbé módosak körébe tartozhattak.²³

A nyugdíjasok csekély számát szinte kizárólag — nyilvánvalóan stabil anyagi helyzetben lévő — kvietált katonatisztek alkották.

A Belső-Józsefváros akkoriban — az arisztokraták és a politikusok mellett — a művészek (írók, színészek, festők, zenészek, szobrászok) negyede is volt, így tehát ők is külön kategóriába kerültek.

Az értelmiségiek külön csoportjaiba a felső- és középfokú végzettség szerint azokat a választókat soroltuk, akikről a megnevezés nem árulta el, hogy álltak-e közalkalmazásban és a többi főcsoportba sem voltak besorolhatók. A diplomások körébe tartoztak az egyetemi és középiskolai tanárok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, építészek, míg a középfokú végzettségűekébe a tanítók, hírlapírók, színházi sűgők kerültek.

23 *Thirring Lajos*: Nagy-Budapest népessége. [Bp.] 1935. (Statistikai Közlemények. 78. köt. 1. sz.)

Külön kategóriát képvisel a kevés számú egyházi ember, valamint a tőkés-, járadékosként megjelöltek nem nem túl népes csoportja.²⁴

A *lakhelynek* megfelelő társadalmi övezet pontos meghatározása a választójo-gosultak szegregációs jellemzői szempontjából bír jelentőséggel. Az egyik fő kérdés, hogy a választóknak a kerület társadalmi státusztérképén lakhely szerint történő elhelyezkedése mi módon követi a társadalmi „presztízs-nyomvonalat”? Megfigyelhető-e az azonos politikai nézeten lévők valamiféle területi koncentrációja, illetve elkülöníthető-e ekkoriban az adott városrészi övezetek vagy státuszkörzetek politikai jellemzők alapján, s ha igen, hogyan értelmezhető ezen politikai jellemzők és a területi sajátosságok közötti összefüggés?²⁵

A városi táj, társadalom és politikum közötti kapcsolódások vizsgálatát erre az időszakra vonatkozólag az egykori Fővárosi Statisztikai Hivatal pontos, kiterjedt és megbízható adatai teszik lehetővé. A hivatal az 1890. évi népszámlálásról közzétett publikációjában ugyanis a népesség bizonyos mutatószámait nem csupán kerületi bontásban, hanem azon belül a főváros egészére vonatkozóan 91, nagyjából hasonló népességszámú számlálókörzet szerint is feltüntette — a korabeli statisztikus bevallása szerint arra is törekedve, hogy „... az egyes területek jellemző tulajdonságai tisztán kifejezésre juthassanak.”²⁶ Az így részletezett kerületi eredményeket azonban nem minden statisztikai ágban, hanem csupán a leglényegesebbekben, s nem abszolút számokban, hanem grafikus ábrázolásban (kartogramok), hektáronkénti megoszlásban mutatták ki, az egyes körzetek szerint. A Józsefvárosra 16 ilyen kör-

24 Hasonló kategóriákat állított fel Koroknai Ákos is idézett művében, azzal az eltéréssel, hogy összevonta az állami, megyei és városi tisztviselőket; különválasztotta az értelmiségiek jellegzetesebb csoportjait és elkülönítette a gyáros vállalkozókat a földbirtokosoktól — a vidéki sajátosságoknak megfelelően.

25 A kérdéskör városszociológiai irodalmából a ma már klasszikusnak számítókat a következők: *Park, R. E.*: The city: suggestions for the investigation of human behavior in urban environment. In: *The American Journal of Sociology*, 1915. 577–612. p.; *Zorborough, H. W.*: The natural areas of the city. In: *The urban community*. Szerk.: *Burgess, E.* Chicago, 1926. 219–229. p.

26 Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei. Szerk.: *Kőrösi József*. Bp., 1894–1898. I–III. köt. (a továbbiakban: *Kőrösi J.*: Bp. 1891-ben ...).

zet esett.²⁷ E forrásbázis felhasználásával nyílt mód a kerület társadalmi rétegződésének térbeli ábrázolására, városrészi övezeteket elkülönítő társadalmi státusztérkép megrajzolására. A társadalmi viszonyokról leginkább az alábbi tartalmú korabeli kartogramok árulkodnak:

1. *Laksűrűség* (Az egy szobára eső lakók száma; kerületi átlag: 3,36)
2. *Cselédek eloszlása* (100 lakosra eső cselédek száma; kerületi átlag: 6,34)
3. *Ágyrajárók eloszlása* (100 lakosra eső ágyrajáró; kerületi átlag: 8,88. Budapesten itt volt a legmagasabb!)
4. *Túlnépes lakások* (100 lakosra eső túlszűfolt lakásban [egy lakrészben négyen vagy ennél többen] lakók száma; kerületi átlag: 15,1)
5. *Magyar nyelvismeret* (100 lakos közül magyarul beszél; kerületi átlag: 86,1)
6. *Tíz éven felüli analfabéták eloszlása* (100, tíz éven felüli lakos közül analfabéta; kerületi átlag: 17,74)

A *státuszszintek* meghatározása, magas-átlagos-alacsony besorolása ezen adatok figyelembevételével történt. A városrészt e hat társadalmi mutató alapján soroltam az 1890. évi népszámláláskor kialakított számlálójárások felhasználásával nyolc státuszszintbe, majd ezeket három övezetbe (I. = magas; II. = átlagos; III. = alacsony státuszú) vontam össze.²⁸ A kerületi státusz-szinteknek az 1880-as években létezett területi elhelyezkedését a fenti adatok alapján kialakított státusztérkép szemlélteti. (Lásd a Függelékben!)

A *választói jogosultság* esetében — a háztulajdonosok kivételével — nemigen sikerült megállapítani a korabeli kategorizálás szempontjait. Leginkább a „jóvedelem” és „értelmiség” besorolások okoznak gondot, ugyanis számos esetben egyér-

27 A 16 körzet a korabeli térképmegjelölések szerint a következő volt: A1 = Múzeum krt.–Kerepesi út–Szentkirályi u.–Stáció u.; A2 = Szentkirályi u.–Kerepesi út–József krt.–Stáció u.; A3 = Stáció u.–József krt.–Üllői út; B1 = József krt.–József u.–Mátyás tér–Koszorú u.–Külső Stáció u.; B2 = Mátyás tér–Madách u.–Erdélyi u.–Köztetető út–Kőbányai út; B3 = Nagyfúvaros u.–Dologház u.–Köztetető út–Erdélyi u.; B4 = József krt.–Béerkocsis u.–Conti u.–József u.; B5 = Conti u.–Béerkocsis u.–Nagyfúvaros u.–József u.; B6 = József krt.–Kerepesi út–Aggteleki u.–Népszínház u.–Béerkocsis u.; B7 = Aggteleki u.–Kerepesi út–Köztetető út–Dologház u.–Népszínház u.; B8 = Koszorú u.–Mátyás tér–Madách u.–Külső Stáció u.; C1 = József krt.–Stáció u.–Futó u.–Üllői út; C2 = Futó u.–Külső Stáció u.–Óriás u.–Üllői út; C3 = Óriás u.–Külső Stáció u.–Illés u.–Práter u.; C4 = Óriás u.–Práter u.–Illés u.–Ludovicum u.–Üllői út; C5 = Illés u.–Ludovicum u.–Kőbányai út–Köztetető út–Üllői út.

28 A társadalmi övezet fogalmával és e kategória alkalmazásának kérdéseivel behatóan foglalkozik pl.: *Shevky, E–Bell, W.: Social area analysis. Stanford, 1955.*

telmően nagy jövedelműeket az összeírók „értelmiség”-kategóriába soroltak — és fordítva.

Társadalomföldrajz

Józsefvárost, a régi Pest legősibb külvárosát társadalmi rétegződés és az építészeti földrajz szempontjából korszakunkban legalább két, de inkább három részre oszthatjuk.²⁹ A városrész közlekedési-forgalmi szempontból ekkor már kétpólúsúnak tekinthető, egyrészt a Belváros felől a Kerepesi úton, a Stáció utcán és az Üllői úton kifelé, másrészt az ugyanezen útvonalakon az ekkor még legforgalmasabb józsefvárosi pályaudvarról befelé irányuló személy-, illetve árumozgás révén. Urbanizációs szint, társadalmi jellemzők és presztízs szempontjából a városrész keleti és nyugati területei élesen elkülönültek egymástól. A Belső-Józsefváros legmagasabb társadalmi státuszú övezetéé válásában — a Belvároshoz közel eső volta mellett — mindenek előtt a „Mágnásnegyed” és a Képviselőház elitképző szerepe lehetett döntő.³⁰ Az urbanizációs-kulturális szint itt volt a legmagasabb, s az itteni mentalitás is igen eltért a városrész többi övezetétől. „... *A képviselőház környékén idegen elemek laktak: fővárosba került gentryk, földesurak, úri hivatalnokok, akik a kártya, asszony és verekedés terén másképp gondolkoznak, mint a Tüzoltó utcai polgárok. A gentleman like gondolkodást gyakorolják, míg emezek, ha gondolkoznak, csakis józanul gondolkoznak.*”³¹ Vagy amint egy másik kortárs megjegyezte: „*a Népszínházig a pardon járta, azon túl a no!*”³² A városrész főutcájának számító Stá-

29 A városrész történetével foglalkozó, nem túl bő források a következők: *Bogyirka E.*: i. m.; *Jókai Mór*: Gazdag szegények. Bp., 1963. A Külső-Józsefvárosra vonatkozó igen jellemző hangulatfestéssel, társadalomrajzzal, *Tarnóczy János*: Amiről a józsefvárosi harangok beszélnek ... Bp., 1933.; *Kökény Lajos*: A 250 éves Józsefváros. Bp., 1964.; *Walla László*: A Budapesti Józsefvárosi Szőlőművesek Betegsegélyező és Temetkezési Egyesületének története 1811–1911. Bp., 1911.; *Hűvös József* előterjesztése a Józsefváros rendezése és fejlesztése tárgyában Bárczy István Bp. Szföv. polgármesterének. Bp., 1907.; *Spiegler Gyula*: Adalékok Bp. Józsefváros, Ferencváros és Kőbánya történetéhez. Bp., 1900.; *Uő*: Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez. Bp., 1985.; *Gárdonyi Albert*: Budapest városrészeinek története. 2. Az alsó külváros (József- és Ferencváros). In: Pedagógiai Szeminárium, 6. (1935–1936) 5. sz. 270–278. p.; *Bevilaqua Borsodi Béla*: A régi Józsefváros. In: Magyarország, 1928. július 22.; A Józsefváros fejlesztése. In: Városatyák Lapja, 1. (1910) 8. sz. 2–5. p.; Bárczy István előterjesztése a Józsefváros fejlesztése tárgyában. Bp., 1907.

30 *Turányi Kornél*: A Józsefváros kialakulása. Bp., 1963. 329–332. p.; *Kőrösi József*: Az 1875–1884. évi budapesti építkezések. Bp., 1886.

31 *Gerő Ö.*: i. m. 119. p.

32 *Barabás Pál*: Józsefvárosi legenda. Bp., 1943. 19. p.

ció utca üzleti jellegét — eltérően annak keletre húzódó részétől — az övezet fenti társadalmi igény szintje határozta meg, melynek egyik jellemzőjeként a számos előkelő és divatos bútorkereskedés tekinthető.³³

A Külső-Józsefvárosnak az előzőtől elég élesen elütő társadalmi övezet jellegét főként a század közepe előtti preurbanizációs, kültelki agrárvilág részleges továbbélése, az ipari-kereskedelmi és a mezőgazdasági tevékenység egymásmellettsége, nemkülönben a pauperizáció nagy aránya jellemezte, mely az építészeti kultúra viszonylag alacsony színvonalában máig megfigyelhető.³⁴ A Külső-Józsefváros a vidékről ekkoriban a fővárosba tömegesen feltóduló szerencsét próbálók fogadásával, itteni megtelepítésükkel, városi életmódhoz szoktatásukkal a „humán-urbanizáció” szempontjából fontos katalizációs szerepet játszott.³⁵ Ily módon a felvidéki és alföldi területekről frissen érkezők nagy száma jelentős mértékben határozta meg az itteni lakosság összetételét.

A külső körzetek lakosságának életében — amint Jókai Mór is utal rá *Gazdag szegények* című művében — meghatározó jelentőségű volt a Józsefvárosi pályaudvar, mely ekkoriban az észak- és kelet-magyarországi személy- és áruforgalom zömét bonyolította. A felvidéki vonalak becsatlakozása pedig a városrész jellegét két döntő körülménnyel határozta meg. Személyforgalom tekintetében a jelentős létszámú szlovákság itteni megtelepedését mozdította elő; áruforgalmi vonatkozásban pedig a — mondhatni velük együtt érkező — faáru fogadását jelentette. A budapesti épület- és bútorasztalosipar, valamint a fuvarozó és bérkocsisipar nagy fokú józsefvárosi koncentrációja főként ezzel a körülménnyel magyarázható,³⁶ kereskedelmi tekintetben pedig a szén- és tüzfatelepek számának növekedését idézte elő.

A vasút teremtette forgalmi modernizációt azonban megelőzte egy hagyományos kereskedelmi forma korai megtelepedése a kerületben: a vásártartásé. Évente négyszer két-két hétig az Újvásár [Köztársaság] téren — mely a kilencvenes évek elején történt befásításáig a köztes időszakokban a pesti zsibvásárnak is helyet adott — tartották az országos vásárokat. Az országos, más néven paraszt-vásárokon a helyenként előfordult külföldi luxuscikkek mellett főként a helyi kézműipar termékei domináltak, s határozták meg egyben a vásárlói kör összetételét is. „... *Aminek*

33 Budapesti cím- és lakjegyzék. Bp., 1884.; *Bogyirka E.*: i. m. 14., 35. p.

34 *Bogyirka E.*: i. m. 12. p.; A Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentései 1873–1900. évi működéséről. Bp., 1901.; *Szűcs István*: Lakáshelyzet és lakáselvárási a Józsefvárosban. Bp., 1966.

35 Vö.: *Jókai M.*: i. m.

36 Kezdetben Losonci, illetve Északi pályaudvarnak is hívták! Vö. *Bogyirka E.*: i. m. 75–77. p.

szükségét mezei gazda érzi: mindnek itt van az eladó helye: villa, lapát, kötőfék, ist-ráng, létra, köszörűkő, kapa, kasza, ekevas, ruha, csizma, kalap, ostornyél." Mint az feltételezhető, ezen kínálat előteremtésében igen nagy szerepet játszottak a környékbeli kisiparosok: asztalosok, kovácsok, kötélverők, szíjjártók, szabók, csizma-diák, kalaposok stb. A tér zsidvásár funkciójában némileg városiasabb képet mutatott, legalábbis az ott előfordult áruajtákból ítélve: „... régi téstataratók és elkopott revolverek, géprészek, kályhák, bútorok, kilincsek, esernyők...” stb.³⁷

Az árukínálat, illetve a városi funkció e kettőssége is az övezet szociokultúrájának átmeneti jellegére, paraszti és városi jellegű társadalom — legalábbis tárgyi — világának szimbiotikus együttélésére, a hagyományos magyar kézműipari tevékenység városi környezetbe rendeződésére utal.

A zsidvásárral összefüggő közbiztonsági–rendészeti problémák mindazonáltal a társadalmi környezet értékbizonytalanságáról, a „szolid iparos” társadalmi szerepét–egzisztenciáját elfoglalni nem tudók széles körű illeszkedési zavarairól tanúskodnak.³⁸ Egy, az urbanizáció problémáival szembekerült, értékvilágában falusias, kisvárosi jellegű társadalom adaptációs nehézségei tűnnek elő.³⁹

Ilyenféle nehézségekkel volt terhes a Lóvásár [Teleki] tér környéke is, melynek társadalmi alapképletét a kerület fuvaros–bérkocsis iparához még szorosabban kapcsolódó ló- és szénakereskedelem koncentrációja jelentette. Ezeknek a körzeteknek az infrastrukturális elmaradottságából adódó szociokulturális „leszakadására”, illetve a kerület nyugati övezeteitől való távolság „magnövekedésének” az ebből fakadó belső élményére a körzet háztulajdonosainak egyik beadványa derít fényt. Ebben az itt lakók azt panaszozzák, hogy a téren lévő házaikat és telkeiket — „a fővárostól úgyszólván elszigetelve köztisztasági és közlekedési tekintetben” — nem értékesíthetik, mely „abnormális állapotban, elhanyagolva, sár és piszokban fet-reng”.⁴⁰

A harmadik tér, mely mondhatni máig a Külső-Józsefváros szimbóluma: a Mátyás tér. Ez korábban szintén a fuvarosok központja volt.⁴¹ Társadalmi státusza ekkoriban — bár déli oldala a Stáció út forgalmából következően magasabb volt — a

37 Gerő Ö.: i. m. 30. p.

38 A környék lakói kérik maguk „és a zsidvásár személy- és vagyonbiztonsága érdekében” a Vársártéren rendőrállomás létesítését. *Bogyirka E.*: i. m. 25. p.

39 *Nemes Ferenc-Szelényi Iván*: A lakóhely, mint közösség. Bp., 1967. 16. skk. p.

40 *Bogyirka E.*: i. m. 25. p.

41 *Tarnóczy J.*: i. m. 173. p.

fenti körzetekével egyezett meg. A nagyvárosi nyomor jelenlétére utal a pincelakók arrefelé igen magas — és egyre növekvő — száma.⁴²

A Stáció utca túloldalán, a kerület délkeleti részén — amint már utaltunk rá — válságjeleket is mutató majorsági gazdálkodás határozta meg az itteni körzetek jellegét. A majorok keletkezésének magyarázatát az Illés út és környékének bő- és tiszta vizű kútjaiban kell lelnünk.⁴³ Ezeknek a körzeteknek főként kulturális elmaradottsága (magyar nyelvismeret, írní-olvasni tudás fogyatékoságai) szembeszökő.

A Mária Terézi tértől déli, délkeleti irányban húzódó körzetek 1870–1890 közötti erőteljes népességyarapodásával párhuzamosan növekedtek az itteni vízvezeték és csatornázás iránti infrastrukturális igények, melyek főként az ezekben az évtizedekben még gyakori kolerajárványok pusztító következményeitől való megszabadulást célozták. Ezekben a körzetekben volt található a kerület pincelakásainak döntő része, s a Fővárosi Tanács 1880-ban el is rendelte az Óriás [Leonardo da Vinci] utca soron kívüli vízvezetékekkel való ellátását, mivel az „*egymás mellett sorakozó istállókból kifolyó trágyalé ... a lezivárgó szennyvízzel együtt az egész alattajt megfertőzte*.”⁴⁴

Az ezekben a körzetekben különösen aggasztó fővárosi lakáshelyzet enyhítését célozta a tanácsnak az a rendelkezése, mely lehetővé tette a Körút vonalától kifelé, hogy „*kizárólag egy-két szobás lakásokat tartalmazó laképületek részére kivételes építkezések és adómentességi kedvezmények nyújtassanak*”.⁴⁵ Ezek a körzetek, bár valamivel magasabb társadalmi státuszúak voltak az előzőeknél, jelentősen elmaradtak a Belső-Józsefváros viszonyaitól, különösen vagyoni tekintetben. Úgy tűnik, az ekkoriban még csak épülőfélben lévő Körút jelentette azt a határvonalat, mely a városrészt urbanizációs tekintetben is kettéválasztotta.⁴⁶

A választópolgárság övezeti elhelyezkedése⁴⁷

Noha az eredeti névjegyzék 3605 főt tartalmaz, a kerület tényleges választóinak száma ennél alacsonyabb volt — mivel többen többször is előfordulnak rajta. Az anyagfeldolgozás során végül is 3367 főt sikerült azonosítani, akik a kerület tényle-

42 *Bogyirka E.*: i. m. 48. p.

43 *Turányi K.*: i. m. 337. p.

44 A Józsefváros fejlesztése... i. m. 4. p.; *Bogyirka E.*: i. m. 49. p.

45 BFL IV. 1409. b. 1401/1884. lvt. sz.

46 *Barabás P.*: i. m. 6. p.

47 A választókra vonatkozó részletes adatokat l. a dolgozat végén lévő táblázatos kimutatásban!

ges lakosságának 3,65%-át alkották.⁴⁸ Az összlakosság, valamint a választójogosultak területileg az alábbi módon oszlottak meg.⁴⁹

Övezet	Lakosság (%)	Választójogosultak (%)
I.	24	43
II.	42	36
III.	34	21
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

A fentiek alapján a laksűrűség, a választójogosultság és a társadalmi státusz közötti összefüggés eléggé nyilvánvaló. Míg az elsősorban a szegényebb rétegekkel jellemezhető közepes és alacsony társadalmi státusú övezetekben az *összlakosság* több mint háromnegyede volt található, addig majdnem pontosan ugyanez az arányszámú *választójogosult lakosság* a magas és a közepes státusú övezetben lakott. S ebből eredően az összlakosság és a választójogosultak területi elhelyezkedés szempontjából kisebbségnek számító rétegei is természetesen az ellentétes pólusú övezetekben voltak megtalálhatók. Ezen adatok elég egyértelműen támasztják alá — legalábbis józsefvárosi vonatkozásban — a társadalmi övezetelméletet, utalnak az 1880-as évek eltérő társadalmi státusú városi rétegeinek jelentős térbeli elkülönülésére.

A választók összességének tipizálását először a szélső körzetek foglalkozási csoportjait összehasonlítva kíséreljük meg. (Sajnos az összlakosság társadalmi és

48 Vö. *Kőrösi J.*: Bp. 1891-ben ... III. köt.

49 A számlálókörzetek népességszámát közvetett módon, a körzetek területének és a kartogramok fő/hektár adatainak planimetriai módszerrel történi összevetésével, 1:5000 méretarányú térkép felhasználásával állapítottam meg. Az egyes körzetek státuszövezetek szerinti össznépsége $\pm 5\%$ -os pontossággal a következő: I. övezet: A1 = 3206, A2 = 15413, A3 = 4471; II. övezet: B1 = 5409, B4 = 4715, B6 = 6472, B7 = 6073, B8 = 3595, C1 = 8143, C2 = 6645; III. övezet: B2 = 7136, B3 = 5549, B5 = 4292, C3 = 5026, C4 = 7555, C5 = 3910 fő.

vagyoni rétegződését övezeti bontásban nem ismerjük, a korabeli statisztikai adatok erről nem tájékoztatnak.)

Az I. övezet (Belső-Józsefváros) legmagasabb státuszú körzetének, a „Mágnásnegyed” választóinak foglalkozási megoszlását a III. övezet legalacsonyabb, létszámban hasonló három körzetének jellemzőivel összevetve azt találjuk, hogy míg a Mágnásnegyedben a legnépesebb három foglalkozás csoportot az *állami kis- és középtisztviselők*, valamint a *diplomás értelmiségiek* alkották (43,4%); addig ugyanezek számaránya az említett alacsony státuszú övezet körzeteiben csupán töredéket alkotott (4,7%). Itt a választók majd kétharmadát az *őstermelők*, a *közlekedésiek* és a *háztulajdonosok* képezték — akik közül a Mágnásnegyedben ezen utóbbiak csupán 5,4%-kal szerepeltek. A háztulajdonosok magas aránya a szegény övezetekben egyértelműen a házbirtok választójogosultságot biztosító szerepére utal, a vagyoni census alapján abból különben kimaradók esetében.

Az ellentétes jellegű társadalmi státuszkörzetek szerkezeti eltéréseinek, illetve alapvonásainak felvillantása után vegyük sorra a három övezetet.

A belső-józsefvárosi I. övezet másik két körzete főként egyrészt az *iparosok és kereskedelmiek*, valamint az *állami kistisztviselők* nagyobb gyakorisága, továbbá a *diplomás értelmiségiek* és a *magántisztviselők* alacsonyabb reprezentációja vonatkozásában különbözik a Mágnásnegyed foglalkozási jellemzőitől.

A Külső-Józsefváros Körútra eső nyugati része, a kerület II. övezete karakterét az *iparosok, kereskedők és háztulajdonosok* adják (52,5%), egyszersmind az egész kerület kisiparos–kiskereskedő alapjellegét meghatározva. A belső-józsefvárosi övezetekben meghatározó tisztviselői–értelmiségi jelenlét viszont sokkal halványabb volt, leginkább még *állami kistisztviselők* fordultak elő ezekben a körzetekben viszonylag nagyobb számban. A többi kereseti ágak arányait a két övezetben összehasonlítva, minden kategória esetében a társadalmi státusz-szintek szerinti területi elhelyezkedésre utaló jelekkel találkozunk. Még véletlenül sem fordul elő vélhetően magas vagyoni–társadalmi rangra utaló foglalkozáscsoport magasabb arányszámban az alacsonyabb státuszú övezetben — és fordítva. Így a rendkívül magas presztízsű *állami főtitisztviselők és képviselők, főrendek kb. tízszer*; a *nyugátlományú katonatisztek* és egyéb volt magas állású *állami alkalmazottak négyszer*; a *művészek és tőkészek* két és félszer; a *diplomás értelmiségiek háromszor*; a *magántisztviselők kétszer*; a *középfokú végzettségű értelmiségiek* pedig másfélszer voltak többben — arányaikat tekintve — a Belső-Józsefvárosban, mint itt.

S az övezeti elhelyezkedés gyakorisági mutatójából az adott foglalkozási csoport társadalmi státuszára következtetve az alacsony státuszúak rangsorát is felállíthatjuk. E szerint a fenti „elit–kategóriák” után az *iparosok* következtek, majd a

kereskedelem és *vendéglátás* képviselői, s a rangsor alján a *közlekedésiek* (fuvarosok és bérkocsisok), valamint az *őstermelők* (vagyis a majorosok és tejsgazdák).

A III., alacsony társadalmi státuszú övezet, a városrész keleti része, a másik két övezet jellegétől merőben különböző. Itt a három legkurrensebb foglalkozási kategóriát (64,1%) a *majorosok–tehenészek*, a *háztulajdonosok* és a fuvarosok, *bércocsisok jelentették*, míg az elit csoportok az előző két övezet elit-átlagának nem egészen ötödrészét tették ki csupán.

Nézzük ezek után a társadalmi státusz szempontjából „vegyes” jellegű *iparosok*, *kereskedők* és *vendéglátók* csoportjait.

A három foglalkozási ághoz tartozókat konkrét foglalkozási megnevezések szerint elemezve és területi szóródásukat vizsgálva az alacsony–magas elitizációs mintában, az alábbiakat vehetjük szemügyre. A 20 elit-iparosból 13 volt található az I., 6 a II. és 1 a III. övezetben. A 9 alacsony presztízű ipart űzők közül 4 lakott a III., 3 a II. és 2 az I. övezetben. A kereskedők szélső rétegcsoportjainak hasonló polarizálásával — melyre a megnevezések inkább nyújtanak módot — azt találjuk, hogy a nagy valószínűséggel tehetős kereskedők közül az I. övezetben 20, a II-ban 19, a III-ban pedig csupán 2 lakott; míg az egyértelműen nem elit 162 kereskedő övezeti megoszlása: I. = 32, II. = 88, III. = 42. Tehát mind az iparosok, mind a kereskedők kategóriáján belül érvényesnek tűnik az övezeti elv, melyet a *tőkések és virilisták* városrészi elhelyezkedése is minden kétséget kizáróan bizonyít. Az I. övezetben lakott ugyanis a tőkések 58 és a virilisták 52%-a; a II-ban ez az arány 34–36; míg a III-ban csupán 8–12%.

A városrész választóiról mindezek nyomán megállapíthatjuk, hogy e réteg vagyoniilag, társadalmilag korántsem volt homogén, hanem igen tagolt, s reprezentálta a társadalomnak övezetek szerinti, területi elhelyezkedését. A választójogosultak területi elhelyezkedése követte az összárosrészi övezeti jellegzetességeket.

A társadalmi–politikai helyzet a választások előestéjén

Az 1884. évi képviselőválasztásokat zaklatott légkör jellemezte, heves politikai mozgalmak előzték meg szerte az országban. A nyolcvanas évek elején a kontinensen többfelé antiliberális áramlatok tűntek fel. Ezekre a főként Németország felől érkező és az 1873. évi gazdasági válság felverte hullámokon tovahaladó jelenségekre a hazai politikusok beállítottságuknak és eszmei gyökereiknek megfelelően reagáltak. Ki úgy, mint a konzervativizmus emlíni nevelkedett gróf Apponyi Albert,⁵⁰ aki a szabadversenyessé váló kapitalizmus értékpusztítására és egzisztenciariombo-

50 Apponyi Albert: Emlékirataim. Bp., 1922.

ló hatására Rudolf Meyer konzervatív szociálreform elképzeléseit ajánlotta a kortársak figyelmébe, ki úgy, mint Beksics Gusztáv, az „ortodox liberális”, aki publicisztikai munkásságában harcolt ez ellen;⁵¹ ki pedig úgy, mint Szilágyi Dezső, a várományos kormánypolitikus, aki ugyan súlyt fektet szabadelvű politikus image-ának fenntartására, de realistának bizonyul a *laissez faire*-rel szembeni — elsősorban szociális fogantatású — érvek nyomós voltának, igazságtartalmának megítélésében is.⁵² Ekkoriban az országban, de különösen a fővárosban ugyanis már nem lehetett szó nélkül hagyni a megelőző évtizedben kibontakozott, ám egyre terebélyesedő pauperizációs jelenségeket.⁵³

A hetvenes évek heves válságidőszaka a nyolcvanas évtized elejére az iparban ugyan már mérsékelt növekedésnek adta át a helyet, ám a mezőgazdasági árak vonatkozásában a kép korántsem volt kedvező. A Józsefvárosban főként a majorosokat, tehenészeket érintette a mezőgazdálkodás visszaszorulásából, az akkor még a gazdálkodás céljait szolgáló területek későbbi beépítésének lehetőségéből fakadó válsághangulat. Az iparban az egész évtized folyamán, s ebben a kerületben pedig különösképpen még a kézműipar dominál — annak ellenére, hogy több mint egy tucat nagyobb üzem is működött már errefelé. (A nevesebbek: az európai híró Kölber-féle kocsigyár; Jungfer Gyulának az uralkodó által is meglátogatott múlakatos és épületgyára; a Gschwindt-féle szesz- és élesztőgyár; a Clayton–Shuttleworth gépgyár; a Steinbruch-féle fémnyomógyár stb.) Az éleződő versenyt — főként a kézműiparban — egyre inkább már csak az iparágak olykor szélsőségesnek tűnő differenciálásával, valamint az ezzel összefüggő minőségi termelés fokozásával — mely viszont keresletszűkítő hatású volt — lehetett fenntartani.⁵⁴

Az a mozgalom, mely a választásokra végül *antiszemita* képviselő jelölését kezdeményezte, a kerület kisegzisztenciáinak, a gyárak versenyétől féltő kisiparosságoknak, a keresztény kiskereskedőknek, az omnibuszjáratok sűrűsödése folytán jelentős jövedelemtől eleső bércocsisoknak, s a jövőjüket féltő majorosoknak a széles körű támogatását célozta.⁵⁵ Az antiszemitizmus szélesebb körű elterjedése, korabe-

51 A magyar sajtó története. Szerk.: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp., 1985. 288–291. p.; Vö. Beksics Gusztávnak a Nemzet hasábjain ekkoriban megjelent cikkeit.

52 Nemzet, 1884. június 12.

53 Vö. *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás credmőnci. I–III. Köt. Bp., 1881–1883.

54 A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentései 1882–1883. Bp., 1884. 2. p.; *Vörös K.*: i. m. 364. p.

55 Vö. BFL IV. 1407. b. Tanácsi ügyosztályok központi irattára ügykörbeosztásáról készített kimutatáshoz felhasznált selejtiratokat.

li kifejezéssel élve „politikai divattá” válása Magyarországon — mint az közismert — a tiszzaeszlári vérvádpert közvetlenül megelőző időszakra tehető.⁵⁶ A kezdeti kapitalista fejlődés gyötrelmei, a régi céhes világ értékeinek, munkakultúrájának, megbízhatóságának pusztulása, illetve eltűnédezése, no meg a bizonyos értelemben nemzeti karaktert megformáló kis- és középbirtokos nemesség birtokvesztésének társadalmi méretei nyugtalanították a közvéleményt, s tették annak egy részét fogékonnyá az antiliberális eszmék iránt. Az antiszemitizmus vádjai pedig egy neurotizált–hiszterizált, részben demoralizált, a bekerítettség érzetében élő, vérségi kötelek által erőteljesen meghatározott társadalmi csoport önvédelmi reflexekből fakadó etikai pluralizmusával hozhatók összefüggésbe.⁵⁷

Az antiszemita eszmék különösen „a nagy per” utáni zavargások nyomán bizonyultak széles körben „fogyaszthatóknak”, melyek méretei a kormányt a választások előtti hónapokban cselekvésre sarkallták. A belügyminiszteri tárcát is betöltő Tisza Kálmán több körrendeletben is utasította a törvényhatóságokat, hogy „*bármely, a hazában lévő faj irányában felmerülő izgatásokat a legélesebb figyelemmel kísérje ... [s] azokat csírájukban elfojtsa, magukat az izgatókat pedig — minden személyválogatás kizárásával — a törvény egész szigorával sújtsa*”, s intézkedéseiről „esetről esetre” tegyen jelentéseket.⁵⁸

Noha a Tisza-korszak választásaihoz a köztudatban elég erősen hozzákapcsolódott a hatósági nyomás képze, az ezeket a választásokat előkészítő kormányintézkedések a klasszikus liberalizmus szellemében fogant politizálás igényéről tanúskodnak.⁵⁹ Ennek megfelelően a belügyminiszter a választási küzdelem kezdetén elrendeli, hogy „*a hatóságok mindenütt a legéberebben őrködjenek afelett, hogy megfélemlítések, fenyegetések által senki véleményének a törvények által megengedett módon való kifejezésétől és követésétől vissza ne tartassék*”.⁶⁰ Az ellenzéki Irányi Dániel által is élesen elítélt⁶¹ erőszakoskodásokra reagálva (a választások előtt egy héttel beszédek megakadályozása, gyűlések botrányba fullasztása, provokált verekedések), figyelmeztette a hatóságokat, hogy „*ezen botrányos kihágások, me-*

56 Vö. Kubinszky Judit: A politikai antiszemitizmus Magyarországon. Bp., 1976.

57 Magyarország polgáraihoz! A Függetlenségi Párt felhívása, 1884. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK). Kisnyomtatványtár.

58 BFL IV. 1409. b. 531/1884. (márc. 11.) lvt. sz. Hasonló szellemben már korábban is születtek a tárgyban kormányrendeletek: 3397/1882. (okt. 2.) Bm. csn. sz., 3484/1883. (aug. 28.) Bm. csn. sz.

59 Apponyi A.: i. m.; Gerő András: Az elsőprő kisebbség. Bp., 1988. 86. skk. p.

60 BFL IV. 1409. b. 764/1884. lvt. sz.: 1424/1884. (márc. 22.) Bm. csn. sz.

61 Egyetértés, 1884. június 11.

lyek ... a szabadnézet nyilvánítás tetteles megakadályozása és a nyugodtabb honpolgárok megfélemlítésével a választások eredményeinek befolyását [sic!] és meghamisítását célozzák”, intézkedések szükségesek annak érdekében, hogy „... a különböző elvű és nézetű képviselőjelöltek fellépései és beszédei és általában a képviselőválasztási mozgalom törvényes nyilvánulásai alkalmával a nézetek szabad elmondása semmiképp se gátoltassék.”⁶² Jóllehet, a kilengések nagyrészt vidéken fordultak elő, a választási küzdelem a fővárosban is zaklatott légkörben kezdődött, melyről a sajtó tudósításai mellett a főpolgármester jelentéseiből is képet alkothattunk.

A főváros az addigi választások tanúsága szerint a kormánypártok biztos bázisának számított. A világvárossá fejlődés szempontjából Budapestnek igen fontos volt a kormány támogatása. A várospolitikához kötődő ezen érdekeket a választók legtekintélyesebbjei nyilvánvalóan felfogták és népszerűsítették—közvetítették a választók szélesebb rétegei körében is. Az új választójogi törvényt, illetve a Szabadelvű Párt létrejöttét követő három választáson (1875, 1878, 1881) ugyanis összesen 20 alkalommal nyert kormánypárti és csak 4 alkalommal mérsékelt ellenzéki, illetve kétszer függetlenségi jelölt. A városrészek közül biztos kormánytámogató bázisnak voltak tekinthetők a jómódú budai kerületek (a III. kerület a választók viszonylag alacsony száma miatt volt az); a Lipótváros, ahol Wahrmann Mór (aki egyszerűen az első zsidó képviselő is volt), az 1881. évi kivételével minden választáson mint egyetlen jelölt indult, s küzdelemmel bár, de mindig szabadelvű párti jelölt győzött a Teréz- és az Erzsébetvárosban is. Mérsékelt ellenzéki velleitásokat mutatott a Belváros — főként Királyi Pál nagy tekintélye folytán (1878-ban és 1881-ben győzött itt) — és a Józsefváros, ahol Szilágyi Dezső követte az 1878-ban kibukott Jókai Mórt. 1881-ig az egyetlen igazi függetlenségi fészek a ferencvárosi—kőbányai választókerület volt, Thaly Kálmán 1878-ban szerzett mandátumával. A választási küzdelmek közül a leghevesebb az orosz–török háború időszakában, 1878-ban tartott volt, amikor a gazdasági kiegyezés kérdése is terítékre került: ekkor négy kerületben is mandátumot szerzett az ellenzék.⁶³

Az 1884. évi választási mozgalmak a hagyományos közjogi témák mellett — a fenti okoknál fogva — társadalmi kérdéseket is exponáltak. Politikai feszültség főként azokban a kerületekben volt tapasztalható, amelyekben az etnikai—vallási, illetve a szociális ellentétek jelentősebbek voltak. Így a főpolgármester megfogalmazása szerint a májusban megindult gyűlésezések főként a VII–IX. kerületekben

62 BFL IV. 1409. b. 2640/1884. lvt. sz.: 2751/1884. (júni. 5.) Bm. eln. sz.

63 A II-ban a függetlenségi párti Kerntler Ferenc, a IV-ben és a VIII-ban a mérsékelt ellenzéki Királyi Pál és Szilágyi Dezső, a IX–X-ben pedig a függetlenségi párti Thaly Kálmán.

„szolgáltathatnak érdekességekkel”. Az Erzsébetvárosban Matlekovits Sándor államtitkár és Eötvös Károly, a tiszaezlári per híressé lett védője állottak egymással szemben, s kuszálták össze a tisztán közjogi alapú politizálás frontvonalait. Eötvös fellépésének hátterében ugyanis a választások erőteljes etnikai–vallási motiváltsága húzódott meg. Ezzel kapcsolatban „azon ép [sic!] oly szokatlan, mint sajnálatos körülményt kell megemlítenem, — jegyzi meg a főpolgármester — mely szerint Eötvös Károlyt nem pártállása folytán, s nem annyira politikai meggyőződésből, hanem az e kerületben nagy számmal lévő, s külön pártként tömörült zsidó vallású választók ... mintegy hálából léptették fel, mit különösen azon tény is bizonyít, hogy ezen függetlenségi párti képviselő megválasztását majdnem kizárólag a zsidó vallású választók, s ezek közt igen nagy számmal olyanok is támogatják, kik politikai pártállásukra nézve köztudomás szerint eddig mindig, sőt még most is a szabadelyű párthoz tartoztak.” S miután „... a vallásfelekezeti érdekek a politikai meggyőződés és társadalmi tekintetek feláldozásával ily helytelen előtérbe állítása a kerületben általános visszatetszést is szült, ... csakúgy lehet tartani attól, miszerint e kerületben nagyobb mérvű zavarok és összeütközések fognak előfordulni.”⁶⁴

Láthatjuk tehát, hogy az antiszemitizmus reakciójaként erőteljes zsidó érdekszerveződés és politikai mechanizmus indult be, mely ebben az esetben a közjogi kérdésekben manifesztáltnak vélt „nemzeti érdekek” félretételét eredményezte.

A választási küzdelem a Józsefvárosban, az egyes pártok szavazói

A Mérsékelt Ellenzék (Szilágyi Dezső)

A közrend szempontjából a kerület politikai viszonyait május előtt még nem tartja aggályosnak a hivatalos megfigyelő. Szilágyi Dezső jelöltségével kapcsolatban pedig úgy vélekedik, hogy mivel ő „általános népszerűségnek örvend” — kérdéses, hogy vele szemben „komolyabb és eredményre számítható ellenmozgalom megindíthatni fogna”.

Szilágyi, aki az előző választáskor igen csekély többséggel győzte csak le a kerületben szintén ismert és az iparosok körében népszerű Csepreghy János tekintélyes műbútorasztalost és a függetlenségi Mudrony Somát, május 25-én ismertette programját. Beszédében — összhangban a pártvezér, a nagy rivális, gróf Apponyi Albert taktikájával — a legnagyobb súlyt a pénzügyi–gazdasági kérdéseknek szentelte, bí-

64 Eötvös ezen — egyébként be nem vált — „taktikai fellépését” más források is megerősítik: Gelléri Mór: Matlekovits Sándor élete és működése. Bp., 1908. 36. p.; BFL IV. 1402. b. Főpolgármesteri általános iratok. (= IV. 1402. b.) 381/1884. (máj. 21.) lvt. sz.

rálva a kormány adósságnövelő politikáját, s kételkedve az ennek révén helyreállított költségvetési egyensúly tényleges megléte felett.⁶⁵ Elvi álláspontot fogalmazott meg az államnak a gazdasági életbe való beavatkozását illetően, s a szociálpolitika kérdéskörét is érintette, amikor — az állami intervenció szélsőséges hívei és a be nem avatkozás ortodox követői között egyensúlyozva — leszögezte: „*a nagy néposztályok érdekeit, a gazdaságilag gyengébbek gondozását egy kormány, egy párt sem hanyagolhatja el ...; nincsen gondolkodó politikus nálunk, aki ne volna hajlandó, ha kell és lehet törvényhozási rendszabállyal is meggátolni azt, hogy az apró földbirtokos, az apró iparos proletárra ne fajuljon*” — reagált a kerületben akut szociális problémákra. „*A gazdasági hanyatlás és süllyedés a legaggasztóbb tünetmények egyike*” — szögezte le, majd a „szociális politika” korlátait kijelölve, egyszerűs mind a társadalmi erőszak ellen fellépve, hozzátette: „*...de a rendszabályoknak soha nem szabad azon tartalommal hírníki, hogy egy kisebbség jó helyzetének megteremtése és megőrzése kedvéért a többséget boldogulásában, életcéljában rosszabb állapotra kárhoztatnánk*”.

Az antiszemita mozgalommal szemben a fentieknél egyértelműbben, de az ő érveikre–vádjaikra konkrétan nem reagálva, a társadalmi rend védelmében hangoztatta: „*... én ezt nem csak elvileg, de éppen országunk érdekében, mint politikailag anarchikusait visszautasítom, — mert ha oly kérdéseknek — melyek általános szempontokból, hit- és születés különbség nélkül egyenlően oldandók meg, oly szín adatik, mintha csak egy felekezet vagy osztály ellen volnának intézve, már azután legyenek azok zsidók vagy kapitalisták, amint hogy célzatosan és gyűlöletesen azt is szokták mondani, hogy ez mindegy — ez uraim azt hiszem a kérdés meghamisítása, mely a kellő megoldást lehetetlenné teszi*”.⁶⁶ Az ekkoriban az antiszemita központi lapjának számító *Függetlenség* néhány nappal később csupán odavetett megjegyzésben reagált a beszédre, rezignáltan vonva le a következtetést: „*...mert hát nagy úr ám ma a pártok előtt a zsidó. A kormánypárti sakterek mellé oda áll a bocher Szilágyi s a kóser Mocsáry. Egyesül valamennyi a zsidók dicséretében s az antiszemita gyalázásában.*”⁶⁷ Majd rövid cikkben szögezte le, hogy a mozgalom mindig hitet tett a zsidókérdés törvényhozási útra terelésének szükségességéről.⁶⁸

A Lovardában, június 12-én, közvetlenül a választás előtt megtartott másik értekezleten, melyen Horánszky Nándor, a párt másik vezetője elnökölt, Szilágyi a

65 Nyílt levél a pécskai kerület t. választóihoz. 1884. május 16. OSZK Kisnyomtatványtár.

66 Szilágyi Dezső beszámolója választói előtt. In: Szilágyi Dezső beszédei. Bp., 1913. IV. köt. 14–26. p.

67 *Függetlenség*, 1884. május 28.

68 „Az antiszemita jogosultsága”. In: *Függetlenség*, 1884. május 29.

Mérsékelt Ellenzék központi eszméjét, a „csupán papíron lévő” kiegyezési törvény „életben való érvényesítését” hangoztatta; a szociális, gazdasági tematika a „jogbiztosítás”, „jogérvényesítés” klasszikus liberális elvei mögött ezúttal némileg háttérbe szorult. Az antiszemita mozgalomra csupán a nemzeti konszenzust mindenek fölötti követelményként támasztva célzott, ismételten leszögezve: „*El kell távolítani mindent, ami nemzetiségi, vallási vagy osztályharcot idézhet elő*”.⁶⁹

A Mérsékelt Ellenzék józsefvárosi jelöltje tehát bizonyos egyéni színnel képviselte a párt általánosnak mondható irányvonalát: a 67-es alapú nemzeti érdekérvényesítést és a konzervatív színezetű, enyhén korrekciós liberális gazdaság- és szociálpolitikát, valamint az egyértelmű elzárkózást a törvény előtti egyenlőség eszméjének revíziójától. Szilágyi Dezső ez alkalommal végül is az előző, 1881. évi eredményhez képest nagy fölényrel, a leadott szavazatok 68,7%-át megszerezve lett a kerület képviselője.⁷⁰

Szilágyi Dezső támogatói bázisa

A foglalkozási kategóriákon belül a pártra jutó szavazatarányszámokat vizsgálva a következő jellemzőkkel találkozunk. A pártra esett össz aránymutató szám (68,7%) mint központi érték köré rendezve az adatokat, kitűnik, hogy a párt leginkább a *tőkések és járadékosok* (88,2%), az *állami főtisztviselők* (85,6%), *állami és fővárosi középtisztviselők* (86,7-80,6%), valamint a *kereskedők* (81,3%) körében volt felülreprezentált. (Nem számítva a 100%-ban mérsékelt ellenzéki, ám csak néhány személyre korlátozódó fővárosi főtisztviselőket, egyháziakat és nyugállományúakat.) Erőteljesen támogatták Szilágyi Dezsőt továbbá a *középfokú és diplomás értelmiségiek* (79,4-78,5%), a *háztulajdonosok* (78,9%), az *állami és fővárosi kistisztviselők* (78,8-76,5%), valamint *magántisztviselők* (78%) is. Inkább ellenszenveztek viszont a párttal a *vendéglátás* (64,2%), az *iparosok* (58,6%), a *közlekedésiek* (51,2%), az *őstermelők* (42,6%), s leginkább a *művészek* (19,6%) körében.

A szavazótáboron belüli foglalkozási arányokat szemügyre véve azt láthatjuk, hogy — a választók összességének gyakorisági mutatóihoz hasonlóan — a három legelső csoportot a *kereskedők*, az *iparosok* és az *állami kistisztviselők* alkották. E három leggyakoribb foglalkozási csoport arányait a másik két pártnál vizsgálva viszont eltérő helyzettel találkozunk. A *kereskedők* itteni magas aránya ugyanis mind a függetlenségeknel, mind az antiszemitaéknál sokkal kisebb volt. Ugyanakkor a

69 Ncmzet, 1884. június 12.

70 A 979 szavazóból ténylegesen 939 személyt sikerült azonosítani (95,9%).

függetlenségi „csúcson” található és az antiszemita második legnépesebb csoportját képező *iparosok* — bár kisebb mértékben, de a Szilágyit támogatók körében is az élen állottak, jóllehet az iparosok összességén belül az e pártra szavazók aránya jelentősen alatta maradt a párt össz-választói reprezentációjának. A választók összességét tekintve is magas számukból következik, hogy az *állami kistisztviselők* relatíve magas aránya nem volt sokkal magasabb a függetlenségiéknél, viszont sokkal magasabb volt az antiszemitáknál.

Igen szembetűnő a *tőkések, járadékosok*, valamint a *kereskedelem* képviselőinek itt komoly felül-, az Irányi-pártban pedig jelentős alulreprezentáltsága.

A *vagyonosság* szempontjából ellentétes kereskedői rétegek hasonlóan magas aránya (elit: 24%, szegény: 28%) a Mérsékelt Ellenzék esetében, és hasonlóan alacsony aránya (elit: 2,4%, szegény: 4,3%) a függetlenségiéknél, továbbá a társadalmi státusz-övezetek közötti kisebb aránykülönbségek is arra utalnak, hogy a kereskedők többsége anyagi helyzetétől függetlenül, a saját szempontjából feltétlenül károsnak vélte az Irányiék által annyira követelt önálló vámterületet, s ami ezzel együttjárt volna, az ekkor még igen jelentős mennyiségű idegenből jövő textil-, kézműáru és iparcikkimport csökkenését, s egyáltalán a forgalom korlátozódását. Ettől a helyzettől némileg eltér az elit-nem elit iparosok ellentétpárja. Az elit iparokat képviselők (35%) ugyanis nagyobb arányban támogatták az elit-pártot — megfelelően mintegy a „társadalomtörténet logikájának” — mint a nem elit iparágak képviselői (22%).

A másik döntő tényező a zsidó kereskedők igen magas aránya volt. A 436 — név alapján — zsidó eredetűnek tekinthető választónak (az összes választó 12,8%-a) csaknem a fele, 201 fő (46,1%) foglalkozott kereskedelemmel, akik közül Szilágyi Dezsőre 95-en (47,2%) adták voksukat.

Az *értelmiségi* támogatottságot vizsgálva összességében elfogadhatjuk gróf Apponyi Albert vélekedését, aki a lateiner réteget jelölte meg a párt egyik legfőbb támogatói csoportjának.⁷¹ Mind a különböző rendű és rangú hivatalnokok között, mind a szabadpályás értelmiségi rétegeket tekintve (a művészek csoportját kivéve, akik főként függetlenségi érzelműek voltak) elég egyértelmű Szilágyi Dezső támogatottsága ezekben a körökben.

A politikai és társadalmi elit pártja nem okoz különösebb meglepetést a *területi elhelyezkedés* szempontjából sem. Szavazóinak több mint négyötöde ugyanis az I–II. övezetekben lakott, s a társadalmi övezet-elvnek megfelelő „fordítottan arányos” sorrendben helyezkedtek el az értelmiségi-nem értelmiségi jellegű foglalko-

71 Apponyi A.: i. m. 112., 157. p.; Lakatos E.: i. m. 55. p.

zásai csoportok tagjai is: míg a Belső-Józsefvárosban lakó mérsékelt ellenzéki szavazók kétharmada volt értelmiségi és csak kb. kétötöde nem értelmiségi ágazatokhoz tartozó; ez az arány a középső övezetben már megfordult, s a III., alacsony társadalmi övezetben pedig 12,7%-ra szorította le az értelmiségiek részarányát.

A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt (Irányi Dániel)

A kerület függetlenségi érzelmű választói viszonylag későn — a főpolgármesteri jelentés tanúsága szerint — május végén határozták el, hogy jelöltet állítanak Szilágyi Dezsővel, illetőleg, miután az antiszemiták már korábban döntöttek a küzdelem felvételéről, velük szemben.

A források július elejéig nem neveznek meg konkrét személyeket, a július 5-én kelt főpolgármesteri jelentés mindenesetre szükségesnek tartja felhívni a belügyminiszter figyelmét arra, hogy „*a függetlenségi párti választók két részre szakadva, a voltaképpeni függetlenségi párti jelölttel, Irányi Dániellel szemben a választók egy része Verhovay Gyulát határozottan csak is antiszemita érdemei miatt és ily irányú programmal léptette fel, és minthogy a különben egy politikai párthoz tartozó egyének közt támadó ily pártviszályok szoktak rendszerint a legszenvedélyesebb sűrűdásokra okot nyújtani, nincs kizárva annak lehetősége, hogy a kerületben is zavarások vagy legalábbis nagyobb mérvű tüntetések előfordulhatnak*”.⁷² Ilyenek azonban nem történtek.

Bár a pártszervezés részleteiről nem sokat tudunk, szerte az országban igen kiterjedt küzdelem folyt az antiszemitákká lett egykori függetlenségiek és a jogegyenlőség eszméjét továbbra is fenntartani szándékozó negyvennyolcasok között. A függetlenségi párt két szárnya a választások előtt megegyezésre jutott a párt nevét, s a program legfőbb pontjait illetően, leszögezve, hogy „*a két név összekapcsolása azt jelenti, hogy a két név alatt létező, de azért egy alapon, a personal unio alapján álló árnyalat egy közös név alatt egyesülve, Magyarország függetlenségéért, a szabadság, testvériség, egyenlőségért küzd, faj, vallás és nemzetiség különbsége nélkül*”.⁷³

Konkrét szervezkedésbe, úgy tűnik, csupán közvetlenül a választás megkezdése előtt kezdtek a kerületi függetlenségiek. Június 13-án a József körüti Ottinger vendéglőben jelentek meg „nagy számban” a választók, ahol Krivácsy József mérnök, a párt kerületi szervezője vetette fel Irányi Dániel jelölését, kiemelve, hogy Irányinak „*nincs szüksége programra, elég program az ő múltja*”. Maga Irányi ebben a vá-

72 BFL IV. 1402. b. 394/1884. (júni. 5.)

73 Egyetértés, 1884. június 11.

lasztókerületben személyesen nem jelent meg. Az általánosságokban mozgó, közismert 48-as függetlenségi érvelésről maga az *Egyetértés* is csupán annyit jegyez meg, hogy „...*Kovách Elek, biztosítási hivatalnok fejtegette a szabadság, egyenlőség, testvériség magasztos elveit és bírálhatta [sic!] a kormány politikáját*”.⁷⁴ A jogegyenlőség elvének exponálása mellett nem tudható ugyanakkor, hogy milyen álláspontot foglaltak el a józsefvárosi negyvennyolcasok a május 18-án kihirdetett új ipartörvénynek (1884:XVII. tc.) az iparszabadságot részlegesen korlátozó rendelkezéseivel szemben. Az országos függetlenségi párt választási programnyilatkozatában — széles iparosrétegek korábbi követeléseit tolmácsolva — mindenestre fennen hangoztatta az ipartársulás kötelezővé tétele és az iparüzésre való képesítés szükséges voltát — „*a szabadmunka elvének további biztosítása mellett*”.⁷⁵

Irányi Dániel támogatói bázisa

Az összes szavazók közül az erre a pártra esett szavazatarányt (21,2%) viszonyítási alapnak tekintve, a foglalkozási csoportokon belüli támogatói piramis a következő.

Irányi Dánielt átlagon felül a *művészek* (78,6%), az *iparosok* (33,6%), a *közlekedésiek* (29,8%) és a *fővárosi kistisztviselők* (20,6%) támogatták. Átlagosan reprezentáltak a támogatók körében a *magántisztviselők* (18,6%), a *diplomás értelmiségiek* (17,7%), a *középfokú végzettségű értelmiségiek* (17,6%), az *állami kistisztviselők* (17,4%), a *vendéglátók* (17,3%), a *fővárosi középtisztviselők* (16,7%); s gyengébben támogatták a pártot az *állami középtisztviselők* (13,3%), a *háztulajdonosok* (12,8%), az *őstermelők* (10,6%), a *kereskedelmiek* (9,5%), s legkevésbé a *tőkésék, járadékosok* (5,9%) köreiben.

Az egyes foglalkozási csoportoknak az egymáshoz viszonyított arányait a *párt szavazói táborán belül* vizsgálva ugyanúgy az *iparosok, a művészek és a közlekedésiek* csoportjaival találkozunk.

A függetlenségi választók fenti megoszlása meglehetősen egyértelműséggel utal arra, hogy a kisegzisztenciákat vélhetően nagyobb arányban magukban foglaló rétegek jobban támogatták a pártot, mint a befolyásos, vagyonos csoportok. A támogatói pólus mindkét oldalán kivételt képeznek a pártot erőteljesen támogató *művészek*, akik többnyire tehetősök és befolyásosak voltak, illetve az azt igen kevésbé támogató *őstermelők*, akik viszont — bár többnyire nem voltak tehetősök, mégis itt, a tehetős és befolyásos rétegek között helyezkednek el.

74 Uo. 1884. június 13.

75 Vö. *Apponyi A.*: i. m.

Igen jellegzetes színt képvisel a *művészek* kategóriájába tartozó színészek csoportja a függetlenségi táborban, akik, azt lehet mondani, szinte testületileg (A 49, politikai jogaival élő színész közül 41-en) Irányi Dánielre szavaztak. Ennek okát keresve nemigen juthatunk eredményre pusztán a statisztikai kombinációkkal. Nemigen tévedhetünk, ha feltételezzük, hogy az ezekben az években–évtizedekben is a korábbi népszerűségét még fenntartó népszínmű-játzás nép–nemzeti romantikája, a színésztársadalommal szemben támasztott sajátos társadalmi követelmények, a színpadi szerep és a privát élet határainak elmosódottsága jelölhető meg annak okaiként, hogy miért voltak oly népszerűek a negyvennyolcas eszmék ebben a körben.

Az *iparosok* jelentős mértékű támogatása, politikai érdeklődésük természetszerűleg következhetett a közvetlenül a választási időszak előtt, április–májusban a képviselőház által tárgyalásba vett és el is fogadott új ipartörvény keltette — fent ismertetett — reakciókból. Ezen iparosokat a foglalkozási megnevezések alapján a mérsékelt ellenzékkel összehasonlítva azt találjuk, hogy a három leggyakoribb, „leghétköznapiabb” foglalkozás–megnevezés előfordulása — úgymint: asztalos, cipész, szabó — sokkal nagyobb a függetlenségi szavazók körében, ahol ezek a kategóriák képezték a szavazótáboron belüli iparosok több mint felét. A mérsékelt ellenzéki iparosok esetében viszont a szavazópolgárok kétharmadát az igen erőteljes specializáció folytán létrejött egyedi szakmák (pl. paszományos, esernyőkészítő, kesztyűs, harisnyaszövő, műkertész, foltozószabó, aranyverő, bőrdöngő stb.) képviselői alkották. A versenyt a specializáció révén felvenni igyekvő, mozgékony, innovációs készséggel bíró iparosok számára az iparszabadságot a függetlenségiéknél inkább védelmező Szilágyi érthetően megnyerőbb politikusnak tűnt.⁷⁶

***Gyakran előforduló szakmákhoz tartozók pártokon belüli
százalékos megoszlása***

Szakma	Mérsékelt Ellenzék	Függetlenségi Párt
Asztalos	11,3%	22%
Cipész	13,5%	19,5%
Szabó	8,5%	11%
<i>Összesen</i>	33,3%	52,5%

A függetlenségi pártot jelentős mértékben támogatták a *közlekedésiek*, fuvarosok és bérkocsisok, főként az iparágnak az ebben az időszakban tapasztalt, részben a társaskocsiforgalom növekedéséből származó válsága nyomán — melyről a bérkocsisok nagy számú segélyfolyamodványai is tanúskodnak.⁷⁷ A fuvarosok jelentős területi koncentrációja nagyfokú konkurenciát eredményezett; létfeltételeiket csupán rendkívül szoros versenyben voltak képesek biztosítani, mely helyzetből eredő elégedetlenség a függetlenségi pártra adott szavazatokban öltött testet.⁷⁸

A pártot támogató *értelmiségi jellegű rétegek* vizsgálata a mérsékelt ellenzéki értelmiségiektől eltérő jellemzőkre utal. Míg azok esetében elsősorban az állami alkalmazotti és a magasabb státuszú rétegek aránya szembeszökő, a függetlenségiéknél viszont a fővárosi alkalmazottak, az alacsonyabb státuszúak és a szabad foglalkozásúnak tekinthető rétegek halvány dominanciája tűnik fel. Alighanem a kézműipart a gyáriparral szemben előnyben részesítő pártpolitikában keresendő annak oka, hogy míg a mérsékelt ellenzéki táborban a magánhivatalnokok körében azok 23%-át a különféle gyári tisztviselők alkották, itt ezek teljességgel hiányoztak. A függetlenségi magánalkalmazottak elsősorban bank-, takarékpénztári és biztosítási hivatalnokok voltak.

A *vagyonosság* fokának meghatározásában az elit-módszer korlátozottan, csupán a kereskedőknél volt lehetséges.⁷⁹

Elit és nem elit kereskedők pártokon belüli százalékos megoszlása

Kereskedők	Mérsékelt Ellenzék	Függetlenségi Párt
Elit	24%	2,4%
Nem elit	28%	4,3%
<i>Összesen:</i>	52%	6,7%

77 Magyarországnak polgáraihoz! A Függetlenségi Párt felhívása, 1884. OSZK. Kisnyomtatványtár.

78 A pesti oldalon 1875–1884 között épült istállók száma 545 volt. Ebből a Józsefvárosban volt található annak 1/3-a (160). *Kőrösi József: Az 1875–1884. évi budapesti építkezések.* Bp., 1886. 24–25. p.

79 Az adatok csak tájékoztató jellegűek!

Itt az arányok a pártot nemigen támogató *kereskedők* rétegén belül a nem elit kereskedők függetlenségi párti viszonylagos többletével, azok alacsonyabb státuszszintjéről tanúskodnak. Ennek megállapításánál azonban nemigen juthatunk tovább.

A *tőkések* kategóriájába csupán egyetlen függetlenségi választó, a virilista Hecht Lipót tartozott, a mérsékelt ellenzéki tőkések százalékarányának mindössze ötöd-részeit adva.

Az 54 politikai jogaival élő *virilista* közül pedig négy nem értelmiségi jellegű csoportba tartozó szavazott erre a pártra: egy-egy kávé, tőkés, fűszeres és mészáros.

Ezen töredékes információk alapján megállapíthatjuk, hogy a párt támogatói bázisában a kifejezetten *vagyonosok* rétege a mérsékelt ellenzékkel szemben sokkalta halványabb volt.

A függetlenségi szavazók *területi elhelyezkedése* a mérsékelt ellenzékienél valamivel, az antiszemitáknénál pedig sokkal egyenletesebb volt. Az övezetek szerinti elhelyezkedés arányai leginkább ezen párt támogatóinál estek egybe az összválasztói adatokkal. A függetlenségi a magas státuszú övezetben relatíve a legtöbb választót adták, míg az alacsony státuszúban a mérsékelt ellenzékienél valamivel nagyobb arányban, az antiszemitáknál viszont sokkal kevesebben fordultak elő.

Az *I. övezet* alapvetően értelmiségi–hivatalnok jellege a függetlenségi szavazók tekintetében is — főként a viszonylag jelentős létszámú színészeknek köszönhetően — igaz. Itt — miként a többiben is — az ipari–forgalmi–mezőgazdasági ágak közül főként az iparosok nyomtak a párt szempontjából, a Szilágyi-pártiakat meghaladóan, a latban. A *II. övezetben* az ipari–forgalmi–mezőgazdasági rétegek általános növekedése mellett e támogatói körben is megfigyelhető az értelmiségi csoportok feleződése. A *III. övezetben* az értelmiségi jellegű rétegek természetesen általában alacsony szintje mellett az ipari–forgalmi–östermelő ágak jelentős aránynövekedése jellemzi.

A (Függetlenségi) Antiszemita Párt (Verhovay Gyula)

A legnagyobb aktivitást a választásokat megelőzően kétségtelenül az antiszemiták fejtették ki, akiknek tevékenységét részletesen megismerhetjük a fennmaradt egykori titkosrendőri jelentésekből. Az előző évi mozgalmak hatására január elején döntöttek úgy, hogy a fővárosban — az esedékes választásokra is felkészülendő — Csatar Zsigmond képviselő irányításával szervezkedésbe kezdenek. Az első, még csekély létszámú összejövetelt január 6-án tartották az egyik Népszínház utcai ven-

déglőben, amit még abban a hónapban két másik követett (a Lee-, illetve a Kaiser-félékben). Ezeket a Lipárdi István elnöklétével megrendezett összejöveteleken harmincas, majd — a *Függetlenség* tudósítása szerint február 11-én — százas bizottság megalakításáról határoztak.⁸⁰ A bizottság feladata, amint a titkosrendőri jelentés tudósított: „*propagandát csinálni és képviselőjelöltreől is gondoskodni*”.⁸¹ Csatárék természetesen arra törekedtek, hogy a városrész elit rétegeihez is közel férkőzhessenek, ezért a választási gyűlések szokásos színhelyére, a Lovardába szándékoztak politikai összejöveteleiket szervezni.⁸²

Erre azonban nem nyilván módjuk, februártól rendszeres megmozdulásaikat, gyűléseiket annál nagyobb érdeklődés kísérte a városrész külső övezeteiben. Itt a közismert előadók — Nendtvich Károly, az egyetem nyugalmazott kémianátára, Szemnecz Emil újságíró és Csatár Zsigmond — az ipartörvény jelentős megszorítása szükségességéről (iparüzés képesítéshez kötése, az iparosok kötelező társulása); a zsidók kocsmanyitásának eltiltásáról; üzleti tőke biztosítékként való letételének szükségességéről szónokoltak.⁸³ Gyűléseik széles körű látogatottsága a kormányt is cselekvésre bírta, s bejelentés elmulasztása miatt a kerületi kapitányságra idézték a mozgalom vezetőit.⁸⁴ Itt Urs alkaptány, mondhatni kérlelően — mely utal működésük viszonylagos eredményességére — megróttá őket, miszerint: „...*az urak odáig vitték, hogy a Józsefvárosban alig van ember, aki nem antiszemita, minden gyerek a zickczenét fújja* [korabeli zsidógúnyoló ének]; *arra kérem önöket, ne izgassanak.*”⁸⁵ A csekély pénzösszegű bírság lerovása után azonban a szervezkedés a vendéglői összejöveteleken tovább folytatódott áprilisban is. Ennek jellegéről az egyik résztvevő beszámolója nyomán alkothatunk magunknak képet. Az illető közölte az egybegyűltekkal, hogy „...*mint eddig, most is folytatja éjjelenként korcsmákban való járását, alkalom adtával mindenütt hangoztatja zsidóellenes nyilatkozatait*”.⁸⁶

A választások közeledtével egyre sürgetőbbé vált a kerület antiszemita érzelmű választóit képviselő megfelelő jelöltreől gondoskodni. Az április 8-ai gyűlésen in-

80 BFL VI. 1. a. Főkapitányi elnöki rezervált iratok. 47/1884., 35/1884., 36/1884. csn. res. számok; *Függetlenség*, 1884. február 11.

81 BFL VI. 1. a. 43/1884. (febr. 3.) 8. sz. titkosrendőri jelentés.

82 *Függetlenség*, 1884. február 18.

83 *Kubinszky J.*: i. m. 188–189. p.

84 Ezek a következők voltak: Csatár Imre országgyűlési képviselő, dr. Garagos János orvos, Horváth Béla órász, dr. Nendtvich Károly ny. egyetemi tanár, Persay Ferenc hírlapíró, valamint Imre Ferenc, Lipárdy István, Koháry László, Takácsy Károly és Zatapek Antal.

85 *Függetlenség*, 1884. február 23.

86 BFL VI. 1. a. 327/1884. 18. sz. (ápr. 1.) titkosrendőri jelentés.

doklás mellőzésével először a Nemzeti Kaszinó elnökét, gróf Károlyi Istvánt hozták szóba, aki azonban nem fogadta el a jelöltséget.⁸⁷ Majd egy hónap múlva a szintén a kerületben lakott ceglédi képviselőre, Verhovay Gyulára, az „antiszemita-va szerkesztett” *Függetlenség* kiadójára esett a választás.⁸⁸ Verhovay az újság hangvételével meglehetősen népszerűséget szerzett magának e körben, valamint a báró Majthényi Izidorral 1880 januárjában lezajlott híres afférja miatt is, melynek során pisztolypárbajban őt súlyosan megsebesítette; ennek oka az volt, hogy a szerkesztő újságjában az arisztokráciát „frakkos bandának” titulálta. S mivel az ezt követő kisebb zavargásokban a VIII. kerületi alsóbb társadalmi rétegek egyes tagjai is részt vettek, a jelölt neve igen jól csengett az itteni lakosság plebejus érzületű köreibben.⁸⁹

A legnagyobb megmozdulásra május 23-án került sor a Külső-Józsefvárosban, a Lee-vendéglő környékén és a Templom utcában, ahol annak hírére, hogy Verhovay programbeszédet tart, „nagy néphullámozás” volt tapasztalható. A *Függetlenség* beszámolója szerint „*e pusztá híre is, bár egyetlen plakát se hirdette azt, oly élénkséget idézett elő, amit fővárosunk mesterségesen csinált költséges mozgalmainál tapasztalni sem lehet. Még Budáról is jöttek sokan át. És minden kerület képviselve volt.*”⁹⁰ A jelölt programbeszédét végül is egy héttel a választás előtt, június 7-én tartotta meg a Mátyás téren, miként lapja írta: „*oly óriási néptömeg előtt, minőt a termekben és zárt helyeken tartott programbeszédhez szokott fővárosi polgárság régen láthatott...*”⁹¹ de az ellenlábás forrás szerint is „*nagyszámú érdeklődő*” részvételével.⁹² A szónokért menesztett díszküldöttséghez „*... még többen csatlakoztak a nem választók sorából, úgy, hogy negyven kocsi*” (!) indult végül is érte Vas utcai lakására.

Verhovay másfél órás beszédében igyekezett a faji–felekezeti tematikát összekapcsolni a szociális tartalmú kérdésekkel. Utalt az erzsébetvárosi szabadelvű párti zsidó választók tüntető „hála-megnyilvánulására”, s azt — no meg a „sakterpártnak” nevezett függetlenségiakat „elvtelenségéért” összehasonlította az ott jelenvoltakkal: „*... nincsenek itt azoknak az érdekeknek emberei, nincsen zászlóerdő, nincs pompa, szerény a mi pártunk fogadtatása, mint amilyen egyszerű a Józsefváros*”. A kormánypolitika ostorozásakor a szónok szintén figyelemmel volt az alacsony jö-

87 Uo. 374/1884. főkapitányi jelentés a miniszterelnökhöz.

88 Az újsággal szemben fogantatosított sajtórendészeti eljárásról: *Függetlenség*, 1884. május 12.

89 *Kubinszky J.*: i. m. 63–64. p.

90 *Függetlenség*, 1884. május 23.

91 Uo. 1884. június 8.

92 *Egyetértés*, 1884. június 8.

vedelmük szempontjaira, amikor a széles rétegeket sújtó fogyasztási adók ellen emelte fel szavát. A kerületben jelentős számú szolgálató jellegű ágazatok képviselői érdekeinek (bérkocsisok, vendéglősök, kézműiparosok) szem előtt tartásával utalt a budapesti királyi udvartartás létrejötte esetében adódó forgalmi előnyökre: „...itt legyenek a külföldi képviselők és az ezektől forgalomba jövő pénz a fővárosban maradjon”. Egyéb követelések tekintetében nem sokban tért el a szokásos függetlenségi érveléstől: önállóság, függetlenség, külön vámterület, nemzeti bank, nemzeti hadsereg.

Fő mondanivalója azonban kétségtelenül a zsidóság felelősségének hangsúlyozása volt, amiért „... kiűzi a népet földjéből, házából, megfosztja iparától, kereskedelmétől.” A közéleti férfiak legfőbb kötelessége ezért, hogy „... a talmudmoráltól megromlott társadalmat a zsidó befolyástól megszabadítsák”. A szónok a régi iparosok vélekedésének adhatott hangot, amikor a három héttel korábban kihirdetett új ipartörvényt tudomásul sem véve, az iparosok érdekeit továbbra is veszélyeztetve látta a „zsidókontárok” miatt.

Igen jellegzetes, ahogy Verhovay a többi párt által egységesen védelembe vett polgári jogegyenlőség eszméjét a társadalmi–gazdasági gyakorlattal, illetve az esélyegyenlőség gondolatát az azt gazdasági egyenlőtlenséggé transzformáló, jelentős mértékű „vallási–etnikai” feszültséget is hordozó tőkekonzentrációval szembeníti. Persze igen túlzóan és egyoldalúan, de a „gazdasági zsidó” korabeli attitűdjének a kortársak szemében morálisan gyakran problematikusnak érzett voltára utalva. A kialakult nagybérlii rendszerről: „... az nem egyenlőség, midőn ma a keresztény jobbágy nem tizedért, de felében dolgozik a zsidónak”; a felfokozott társadalmi érvényesülési igényről: „... ők az egyenlőséget úgy magyarázzák, hogy (egységesen) egy fejjel magasabban álljanak a gojoknál” stb.

A beszéd végeztével a szónok „társaival a négyes díszfogatba ült, s az ezekre menő néptömeg zúgó éljenceitől kísérve indult lakására”.⁹³ Az egy héttel ezután megtartott választás során azonban mind a választók többsége, mind a lelkesült tömeg „erkölcsi támogatása” elmaradt, s csupán a legkövetkezetesebbek, mondhatni a törzsgárda voksolt Verhovayra — aki ily módon a Józsefvárosban megbukott.

A harmincas bizottság megalakulásával létrejött kerületi antiszemita-csoport egyszersmind Verhovay Gyula ajánlóiként is fellépett, mely lehetővé teszi számunkra, hogy a szélesebb támogatói kör mellett a párt szűkebb vezetőségének a társadalmi arculatát is szemügyre vegyük. A két bázist összehasonlítva azt találjuk, hogy noha az antiszemiták mindkét esetben — jellegzetesen alacsony értelmiségi

és vagyonos csoportarányok mellett — döntően az iparos–forgalmi–őstermelői ágazatokból rekrutálódtak; az ajánlók, vagyis a pártelit (34 fő) körében mégis a feltehetően tehetősebb *vendéglátók* képezték a relatív többséget (10 fő, mely ágazat aránya a szavazóknál csak 10,9%) a szavazók legnépesebb *őstermelő* rétegével (32,1%) szemben. Ezek aránya a pártelit körében viszont csupán 9% volt.

Pártelit és a többi szavazók övezetek szerinti összehasonlításából a társadalmi rétegekülönbségek még pregnánsabban kiütkeznek. Míg a Belső-Józsefvárosban ugyanis az ajánlók 26%-a lakott, az összes pártszavazóknak csak 15,3%-a. A Külső-Józsefváros alacsony státuszú övezetében viszont az elit 44%-ával szemben a szavazók 57,7% volt található. Ezen adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az antiszemita párt vezető köre a támogatói bázis társadalmi rétegétől főként a vagyonoság szempontjából különbözött.

Az antiszemita szavazókat a fenti módszer szerint először az egyes társadalmi rétegeken belüli arányok szerint vizsgálva azt találjuk, hogy — összhangban az egykorú megfigyelésekkel — főként az alacsony társadalmi presztízszű, kevésbé iskolázott és nem túl vagyonos rétegek szavaztak e párt jelöltjére. A számszerű arányok a következők.

A Verhovayra esett szavazati arány (10%) feletti arányban a pártot mindenképp előtt az *őstermelők* (46,8%), a *közlekedésiek* (19%) és a *vendéglátók* (18,5%) támogatták. Átlagosan szavaztak rá a *háztulajdonosok* (9,1%) és az *iparosok* (8,2%); míg gyengén vagy egyáltalán nem támogatták Verhovayt a többi rétegek — a támogatás csökkenő sorrendjében: *kereskedők* (7,5%), *tőkésék* (5,9%), *diplomás értelmiségiek* és *állami kistisztviselők* (3,8%), *magán- és fővárosi kistisztviselők* (3,4%), *középfokú végzettségű értelmiségiek* (2,9%), *fővárosi középtisztviselők* (2,8%) és legkevésbé a *művészek* (1,8%). Egyáltalában nem szavazott a pártra *állami és fővárosi főtisztviselő*, valamint *állami középtisztviselő*, *egyházi személy* és *nyugdíjas*.

A párttal leginkább tehát az *őstermelők*, a *közlekedésiek* és a *vendéglátók* szimpatizáltak. Olyan rétegek képviselői, akikkel kapcsolatban a feljebb idézett források egyértelműen válságjelenségekről számoltak be. Különösen szembeszökő a majorsok és tehenészek egyharmados aránya, akik ekkoriban — bizony állíthatjuk — a fővárosi antiszemita választók alaptípusát képezték. Politikai vagy inkább társadalmi állásfoglalásukban nyilvánvalóan a fővárosi mezőgazdálkodás jelentőségének távlati visszaszorulása, s az ezt a folyamatot feltartóztatni nem óhajtó befolyásos, fővárosi ingatlanspekulációt is folytató fináncőke és a gazdag zsidóságot jószereivel reprezentáló vezető kereskedelmi–pénzügyi elit, valamint a velük együttműködő kormány elleni akaratnyilvánítás érhető itt tetten. Az alapbázisokon belüli arányokat vizsgálva azt találjuk, hogy az őstermelők ötször akkora arányban fordultak elő a párt szavazói körén belül, mint az összes szavazókon belül, s majdnem tíz-

szer annyian, mint a függetlenségi őstermelő-szavazók esetében. Jellemző a mezőgazdaságiak mellett a kereskedelmiek kivételével a *forgalmi* ágazatok jelentős aránya is. Ennek legfőbb magyarázatául az ezen foglalkozási ágakban igen jelentős zsidó származásúak konkurenciája és a vendéglősök–korcsmárosok esetében a Külső-Józsefvárosban koncentrálódott antiszemita mozgalom kocsmai forgalmat növelő hatása tekinthető.⁹⁴ Az összejövetelek helyéül szolgált Lóvászár téri Lee-vendéglő vagy a Népszínház utcai Büchelmeier-féle kocsmá megnövekedett forgalma a többi vendéglős-korcsmáros esetében is nyilvánvalóan felkeltette a mozgalom iránti érdeklődést.

Az *értelmiségi* rétegek aránya a három párt közül itt volt a legalacsonyabb, s figyelemre méltó az értelmiségiek szélsőséges területi elhelyezkedése is. Az összes antiszemita értelmiségi ugyanis a magas és a közepes státuszú övezetekben lakott, míg az alacsony státuszú övezetben — ahol pedig az antiszemiták abszolút többsége volt található —, a többi párttól is eltérően, egyáltalán nem is fordult elő ilyen választó.

A *vagyoni* állapot meghatározására az erre alkalmas foglalkozás-megnevezések híján nemigen nyílik lehetőség. A párt támogatóinak a legalacsonyabb státuszú körzetekben való nagyfokú koncentrációjából mindenesetre az antiszemiták legkevésbé tehetős voltára következtethetünk, melyet az egyéb — fent ismertetett adatok is messzemenően alátámasztanak. Mindössze egyetlen személy, Győri János korcsmáros volt található a virilisták között.

Az antiszemiták *területi* elhelyezkedésével kapcsolatban a fentiekén kívül említésre méltó még, hogy a kulturális–társadalmi térbeni elhelyezkedés mellett etnikai–származási alapú elkülönüléssel is találkozunk. A társadalmi státusz szempontjából átlagosnak tekinthető II. övezet B7-es körzetében, ahol mind a lakosság, mind a választók számát tekintve a zsidóság leginkább koncentrálódott, volt ugyanis az antiszemita választók aránya a legalacsonyabb, jóllehet a választók összességét tekintve e körzet volt a negyedik legnépesebb.⁹⁵ Jelentősnek mondható tehát a társadalmi környezet motiváló, illetve demotiváló hatása is, melyet még csak erősített a politikai állásfoglalás nyilvánossága is.⁹⁶

A térbeni elhelyezkedés csoportjellemzője továbbá, hogy — ellentétben például a függetlenségi pártiak első övezetbeli társadalmi összetételével — az antiszemita pártiak esetében ebben az övezetben sem az értelmiségi ágazatok, hanem a forgalmi–ipari ágazatok képviselői határozták meg a politikai bázis arculatát.

94 *Kőrösi J.*: Bp. 1891-ben ... III. köt. 77–80. p.

95 Ebben a körzetben 1890-ben száz lakos közül 55 volt izraelita vallású.

96 *Vö. Nossitor, T. J.*: i. m. 160. skk. p.

A nem szavazó választók

A választók politikai beállítódásának, mentalitásának tanulmányozása a politikai jogoktól való tartózkodás szempontjából is érdekes lehet. Különösen indokoltnak tűnik a nem szavazók vizsgálata, nagy számukat figyelembe véve: a választók abszolút többsége: 59,2%-a maradt ugyanis távol az urnáktól.

A korábbi módszert alkalmazva, foglalkozáscsoportok szerint vizsgálva a magatartást, leginkább passzívoknak a társadalmi piramis csúcsán állókat találjuk: *állami főtisztviselők* (85,7%), *tőkések, járadékosok* (77,9%), valamint *állami közép- és kistisztviselők* (72,4–72,8%) tűnnek a legkevésbé politikus alkatúaknak. S pártállásra való tekintet nélkül a legkevésbé passzívak, vagyis a leginkább aktívak is főként hivatalnoki és értelmiségi rétegek tagjai voltak: érdekes módon főként a *fővárosi közép-* (29,4%) és *kistisztviselők* (34,6%), *középfokú végzettségű értelmiségiek* (42,4%), *magántisztviselők* (43,3%) és *művészek* (44,6%) körében.

Ezek alapján megállapítható, hogy ebben az időszakban sem a jelentősebb vagy, sem a magasabb hivatali rang nem feltétlenül jelentett komolyabb közéleti érdeklődést; vagyonosak és a kormányzattól fokozottan függő helyzetben lévők számára érdektelennek tűnt a politikai szereplés, illetve jobbnak látták nem kinyilvánítani politikai meggyőződésüket. Ilyenféle aggályok azonban nemigen jellemezték a fővárosi törvényhatóság alárendeltségében foglalkoztatottakat, s a jelek szerint nagy kedvvel érvényesítették választójogukat a szabad foglalkozású értelmiségiek is, akik — úgy tűnik — az ekkori politikai nyilvánosság legfőbb célszereplői voltak.

Összegzés és kitekintés

A pártok társadalmi bázisának végleges meghatározásához az 1884. évi adatok mellett figyelembe vehetjük az 1881. és 1887. évi korábbi és későbbi választási eredményeket is.⁹⁷ Sőt, mondhatni, e három adatsor együttesen teszi lehetővé a biztos következtetést, mely a Mérsékelt Ellenzék és a Függetlenségi Párt esetében nem is ütközik különösebb nehézségekbe, miután mindkét párt mindhárom választáson indult a kerületben. Mivel a kormánypárt, a Szabadelvű Párt csak két esetben, 81-ben és 87-ben indított jelöltet, a mindkét esetben arra szavazók és 84-ben is választók ezen szavazatainak megoszlása lehet tanulságos. Nemkülönben a 84. évi antiszemita szavazók politikai magatartása 81-ben és 87-ben.

A választói magatartást persze a jelöltek személye is jelentős mértékben befolyásolhatta — hiszen a szubjektív motívumok ebben a korszakban elég nagy súllyal

97 Ez a vizsgálat természetesen csak azokra korlátozódott, akik már, illetve még szerepeltek az 1881. és az 1887. évi választók között és éltek választójogukkal.

estek latba —, mégis úgy vélem, a három egymást követő választáson ugyanazon pártra adott szavazat biztos támpontot nyújt az adott párt társadalmi jellemzőire vonatkozólag.⁹⁸ A három választás eredményei a következők voltak:

Párt	1881		1884		1887	
<i>Mérsékelt Ellenzék</i>	Szilágyi Dezső	841	Szilágyi Dezső	979	Br. Kaas Ivor	589
<i>Szabadelvű Párt</i>	Csepreghy János	484	—		Visi Imre	1601
<i>Függetlenségi Párt</i>	Mudrony Soma	355	Irányi Dániel	307	Ugron Gábor	273
<i>Antiszemita Párt</i>	—		Verhovay Gyula	146	—	

A három választás során szavazottak foglalkozási–társadalmi sajátosságait együttesen figyelembe véve, az egyes pártokra vonatkozóan az alábbi végkövetkeztetések tehetők.

A mindhárom esetben a *Mérsékelt Ellenzékre* szavazók körét figyelembe véve végül is a pártot támogatókat értelmiségi arculatú csoportként jellemezhetjük, melyet emellett az iparúzők tehetősebbjei és a főként vagyonos forgalmi ágazatok képviselői — akik nagy részben voltak zsidó eredetűek — határoztak meg. A szociális környezettől való relatív függetlenségre következtethetünk a következetesen mérsékelt ellenzékiek egyenletesebb eloszlásából a társadalmi státuszövezetekben, melyeket az övezeteken belüli kiegyenlítettebb foglalkozásstruktúra is bizonyít. Az előkelő övezetben a nem értelmiségi jellegű ágazatok erőteljesebb jelenlétét, az átlagosban és az alacsony presztízsűben pedig viszonylag alacsony szintjét tapasztalhatjuk.

A *függetlenségiek* társadalmi bázisáról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy azt elsősorban és döntően az iparosok, az értelmiségiek közül a színészek és a fővárosi hivatalnokság, továbbá a fuvarosok és bérkocsisok egy bizonyos része, valamint az alacsony állású állami hivatalnokok egy kis része alkotta. Alulreprezentáltak pedig a kereskedők, az állami hivatalnokok magasabb állásúakat is magában

98 *Speck-Gray*: i. m. 105. p.

foglaló nagyobb része, a magánhivatalnokság gyáriparban alkalmazott csoportjai tekinthetők. A mérséklet ellenzékétől eltérően — a szórványadatok tanúsága szerint — ebben a pártban a kifejezetten vagyonos rétegek súlya nem volt jelentős. A szavazók területi elhelyezkedése csupán annyi eltéréssel követi a társadalmi státusz-övezetek hierarchizáltságának megfelelő arányokat, hogy az ipari–forgalmi ágazatok szempontjából döntő középső övezetben a támogatók aránya — a mindháromszor a pártra szavazók esetében fokozott mértékben! — valamelyest magasabb volt az átlagénál.

Az *antiszemiták* társadalmi arculata a három párt közül a legegységelműbb. Az ezt a politikát támogatók — majorosok, tehenészek, vendéglősök, korcsmárosok, fuvarosok, bérkocsisok, kereskedők — egzisztenciális viszonyai közvetlen összefüggésbe hozhatók a fent elemzett gazdasági–társadalmi feltételekkel, melyek szinte „kijelölték” ezen rétegeknek egy radikális társadalmi–politikai mozgalomhoz való pozitív viszonyulását. Az antiszemitákat nem támogató csoportoknak — értelmiség és hivatalnok-értelmiség, a kereskedelem nagyobb része, széles vagyonos rétegek — a társadalom felsőbb osztályaival jellemezhető köre is azt tanúsítja, hogy az antiszemita választók a társadalmi piramis alsó rétegeit reprezentálták, akik a függetlenségi választóknál inkább plebejusi jellegűnek tűnnek. A „majdnem szegény”, „éppenhogya csak” választójoggal rendelkezők legnagyobb arányban ebben a bázisban fordultak elő, melyet igen pregnánsan illusztrál a társadalmi hierarchiával fordítottan arányos területi elrendeződés is.⁹⁹

Szabadelvű párti választók

Végül — a kormány ugyan 1884-ben nem látta értelmét *szabadelvű párti* jelölt indításának, miután azonban az ezt megelőző és követő választásokon is indult kormánypárti jelölt — érdekes tanulságokkal szolgálhat az elméletileg „elvhűnek” számító, vagyis a 84-ben nem szavazó, de 81-ben és 87-ben is erre a pártra voksoló, összesen 82 választó személyre vétele.¹⁰⁰

Az 1884-es választások előestéjén a kormánypárt végrehajtó bizottsága arra szólította fel a választókat, hogy ha kormánypárti jelölt nem lép fel egy adott kerületben, de antiszemita jelölt igen, ez esetben inkább a mérsékelt ellenzékre vagy akár a függetlenségi pártra (!) voksoljanak.¹⁰¹ Ezért joggal tételezhetjük fel, hogy a 84-es mérsékelt ellenzéki szavazatok egy része eredendően szabadelvű pártiaktól szár-

99 *Nossitor, T. J.*: i. m. 173. p.

100 BFL IV. 1402. b. 381/1884. lvt. sz.

101 *Nemzet*, 1884. június 12.

mazik. Az ekkor valamilyen okból nem szavazó kormánypártiak azonban társadalmi szerkezet szempontjából mégis elég jelentősen különböztek a mérsékelt ellenzékiektől — nem is szólva a többi pártok szavazóiról.

E 82 személynek (100%) ugyanis 65%-a volt állami hivatalnok, a hivatalnokok–értelmiségiek együttes aránya pedig mintegy 82%-ot tett ki! S az állami tisztviselők, különösen alsó rétegeinek a kormánytól való nagyfokú függő helyzetére utal, hogy míg a mérsékelt ellenzéki szavazók esetében a kistisztviselők csak kb. másfélszer voltak többen, mint a fő- és középtisztviselők, addig a kormánypártiaknál ez a szorzó majdnem négy és félszeres volt! Területi elhelyezkedésük szélsőséges voltára pedig az vet fényt, hogy az állami hivatalnokok teljes köre, az összbázis 44%-a lakott az I. övezetben, szemben a mérsékelt ellenzékiek 10,8%-ával.

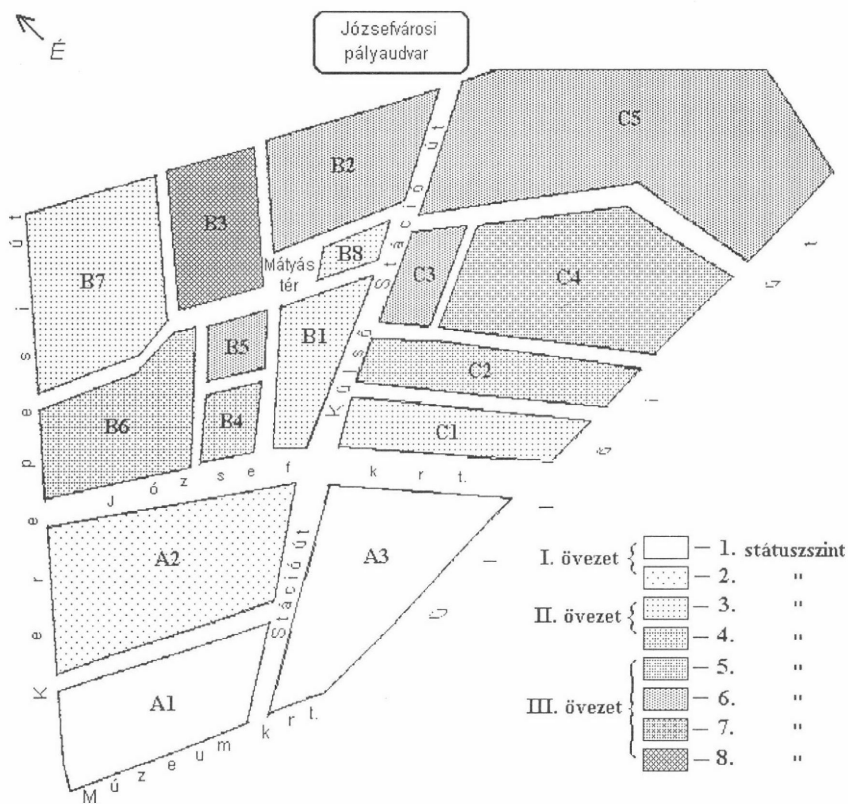
A szabadelvű párti szavazók összességének területi elhelyezkedése, státusz-korrelációja is rendkívül „kontúros”: 59%-uk lakott ugyanis a magas, 36,2%-uk az átlagos és csupán 4,8%-uk az alacsony státuszú övezetben (a mérsékelt ellenzékiek aránya ezen utóbbi övezetben ugyanakkor 17,5%-ot tett ki!).¹⁰²

Legvégső következtetésként megállapíthatjuk, hogy a Tisza Kálmán-kori politikai pártok társadalmi bázisa a fővárosban a választójog szűk társadalmi keresztmetszete ellenére is differenciáltnak mondható, a választójoggal rendelkezők — nagyfokú társadalmi tagoltságuknál fogva — az abból kiszorultak jórészeinek érdekeit is reprezentálni tudták, s a nagyvárosi társadalom széles rétegeinek sajátos korabeli érdekviszonyai szerint cselekedtek.

102 Vö. Lakatos E.: i. m. 53. p.

FÜGGELÉK

Józsefváros társadalmi státusz-övezetei az 1890. évi népszámlálás számlálókörzetei alapján

Világviszonyokba foglalkozási csoportok szerinti övezeti megoszlása

ÖSSZESEN	I. övezet			II. övezet						III. övezet														
	1. körzet	2. körzet	Össz.	3. körzet	4. körzet	5. körzet	6. körzet	7. körzet	8. körzet	Össz.	%	Próbasz.												
ERT. ÁGAZATOK	A1	A3	Össz.	B1	B7	B8	C1	B4	B6	C2	Össz.	%	C1	C3	B2	B5	C4	B3	Össz.	%	Próbasz.			
1. Alkalmi foglalkozások	21	8	43	30,9%	1	2	1	1	1	5	0,4%	1							1	0,1%	49	1,5%		
2. Alkalmi köznevelési foglalkozások	48	22	85	15,5%	100,8%	9	13	17	4	58	4,8%	4	0,6%	217	6,2%				4	0,6%	217	6,2%		
3. Alkalmi kiskereskedelmi foglalkozások	58	37	218	31,3%	181,7%	14	31	5	43	15	34	7	147	12,2%	11	4	2	3	25	3,4%	485	14,4%		
4. Fővárosi foglalkozások	1		5	0,4%						1	0,1%											0,2%		
5. Fővárosi köznevelési foglalkozások	5	3	23	3,1%	2,2%	3	1	6	2	4	17	1,4%	1						3	0,4%	51	1,5%		
6. Fővárosi kiskereskedelmi foglalkozások	6	2	22	3,0%	2,1%	2	1	6	2	7	19	1,6%	1						3	0,4%	52	1,5%		
7. Magánnevelési foglalkozások	25	9	31	6,5%	4,5%	13	13	6	6	3	30	2,5%	2						9	1,2%	104	3,1%		
8. Diplomás érdeklődéssel foglalkozók	53	19	102	17,1%	13,1%	15	5	9	2	9	47	3,9%	1						13	1,8%	234	6,9%		
9. Köznevelési vezetők	6	7	21	3,4%	2,4%	4	1	2	5	5	1	19	1,6%	2					2	0,3%	29	0,8%		
10. Művészek	15	8	58	8,1%	5,6%	3	4	4	4	11	2	28	2,3%	1					6	0,8%	111	3,3%		
11. Egyéb munkások	5	1	4	0,3%		1	1	1	1	3	0,6%	1							4	0,3%	11	0,3%		
12. Földművelésügyi foglalkozások	5	1	5	0,8%						1	0,1%											12	0,4%	
13. Nyugalomban levők	5	4	8	1,2%						1	3	0,2%										20	0,6%	
NEMERT. ÁGAZATOK																								
14. Járások	43	32	98	13,8%	12,0%	41	31	8	35	27	41	26	209	17,4%	19	15	5	14	6	10	9,5%	451	13,4%	
15. Kereskedelmek	29	32	72	13,3%	9,2%	31	26	3	40	23	42	23	236	19,2%	13	4	14	18	11	10	70	9,6%	439	13,0%
16. A vendéglátás	12	8	21	4,1%	2,8%	15	15	5	18	8	6	6	23	6,4%	3	10	7	10	12	50	6,9%	164	4,9%	
17. Közlekedések			5	0,3%		2	20	14	8	16	16	74	6,2%	16	20	26	19	8	24	113	15,6%	192	5,3%	
18. Osztályok	1		1	0,1%		2	5	2	3	2	7	16	1,3%	32	24	32	1	77	4	190	26,2%	207	6,1%	
19. Tökeket, juttatásokat	18	11	16	4,5%	3,1%	7	5	1	2	3	4	3	26	2,2%	2	2	2	1	1	6	0,8%	--	2,3%	
20. Hataldalmak	20	9	49	7,8%	5,4%	20	9	15	53	22	24	32	185	15,1%	26	24	26	31	21	162	22,3%	425	12,6%	
MINDÖSSZESEN	370	212	858	100,0%	184	210	63	264	132	209	140	1301	100,0%	130	108	151	94	156	87	726	100,0%	3467	100,0%	
ÖSSZ. ERETELLENLEK	248	170	596	69,6%	31	22	-	101	41	82	28	382	51,8%	26	4	11	9	12	5	16	9,3%	147	4,2%	
ÖSSZ. SZÁMELTELENSÉGEK	122	92	266	31,1%	133	138	27	167	91	227	112	119	68,2%	140	99	140	83	144	87	600	81,0%	1753	58,7%	

Szállógi Dezsőre szavazók foglalkozási csoportok szerinti övezeti megoszlása

Metszkelt Ellenek	I. övezet				II. övezet						III. övezet											
	1. körzet	2. körzet	A1	A2	Össz	%	B1	B2	B3	C1	C2	C3	C4	5. körzet	6. körzet	7. körzet	8. körzet	Össz	%			
ÉRT. ÁGASZATOK																						
1. Allami förtisztviselők	1	2	2	5	1,3%							1						1	0,6%	6	0,6%	
2. Allami közepisztraviselek	12	8	18	38	10,0%	3	6	2	2							1		1	0,6%	52	5,6%	
3. Allami tisztviselők	10	7	41	58	15,2%	3	2	14	3	11	1	41	10,4%	2	3			5	3,0%	104	11,1%	
4. Fővárosi förtisztviselők		2	2	2	0,5%						1	1	0,3%					3	0,3%	3	0,3%	
5. Fővárosi közepisztraviselek	2	14	18	47%	1	1	1	1	1	1	1	11	2,8%							29	3,1%	
6. Fővárosi tisztviselők	1	12	13	3,4%	1	5	1	4				11	2,8%	1		1		2	1,2%	26	2,8%	
7. Magántisztviselők	10	3	12	25	6,6%	7	3	2	2			16	4,1%	1	1	2		5	3,0%	46	4,9%	
8. Diplomás értelmiségiek	14	3	27	44	11,5%	3	1	2	1	6	3	14	3,6%	1	1			2	1,4%	62	6,6%	
9. Középisk. végz. ér.	4	2	9	15	3,9%	1	1	2	3	1	9	2,3%	1	1	1			3	1,8%	27	2,9%	
10. Művészet	2	7	9	2,4%	1	1						2	0,5%							21	2,2%	
11. Egyébizak		3	3	0,8%		1	1	1	1	1	1	2	0,5%							8	0,8%	
12. Forradalm. képviselők																						
13. Nyugdíjbanviselek	1	2	3	0,8%																3	0,3%	
NEMLÉRT. ÁGASZATOK																						
14. Iparosok	16	22	55	14,4%	15	12	3	9	11	17	6	73	18,6%	1	2	4	1	2	15	9,1%	143	15,2%
15. Kereskedők	12	6	23	41	10,8%	13	36	12	15	18	9	98	24,9%	4	2	6	5	4	28	17,9%	167	17,8%
16. Vándorlakók	4	3	9	16	4,2%	9	1	6	3	4	23	5,9%		2	2	3		3	13	7,9%	52	5,5%
17. Közvetlenek						2	4	3	2	3	4	19	4,8%	2	6	3	1	6	24	14,5%	43	4,6%
18. Csémesek						1	3				4	1,0%		5	1	8	22	36	21,8%	40	4,3%	
19. Pótlások, járulékosok	3	1	3	7	1,8%	2	1	1	1	1	1	5	1,3%							15	1,6%	
20. Hazajárművesek	8	1	2	29	7,6%	1	2	9	1	11	11	48	12,3%	2	8	3	6	4	28	17,0%	105	11,2%
ÖSSZESEN	97	48	381	100,0%	46	80	17	78	52	80	40	393	100,0%	24	26	31	22	39	23	165	100,0%	
ÖSSZ. ÉRT. ELLENKÉTEK	31	26	199	27,6	61	1	19	3	15	28	9	170	40,8	7	3	1	2	21	12,7	39	4,1	
ÖSSZ. NEMLÉRT. ELLENKÉTEK	41	18	37	12,5	20	61	14	36	37	52	31	222	60,9	17	23	25	21	35	21	141	57,3	

Iranyi Daniterte szavazók foglalkozási csoportok szerinti övezeti megoszlása

48-as Rendszerjelzet	I. övezet				II. övezet						III. övezet					Födössz.															
	1. Körzet	2. Körzet	Össz.	%	3. Körzet	4. Körzet	5. Körzet	6. Körzet	7. Körzet	8. Körzet	Össz.	%	9. Körzet	10. Körzet	Össz.		%														
ÉRT. ÁGAZATOK	A1	A3	A2	Össz.	B1	B7	B8	C1	B4	B6	C2	Össz.	%	C4	C3	B2	B5	C5	B3	Össz.	%	Födössz.									
1. Alkalmi foglalkozásúak	1			1	0,8%																	1	0,3%								
2. Állami közfoglalkozásúak	2			2	2,4%	2						4	4,6%									4	2,8%								
3. Állami kistérségi foglalkozásúak	3	5	9	17	13,8%	2			2	1	1	6	5,5%									23	7,9%								
4. Földművelésügyi foglalkozásúak																															
5. Földművelésügyi közfoglalkozásúak	1		2	3	2,4%							1	0,9%									1	0,3%								
6. Földművelésügyi kistérségi foglalkozásúak	2	1	2	5	4,1%					1	1	2	1,8%									2	1,4%								
7. Magántulajdonosi foglalkozásúak	4	1	2	7	5,7%	1			1	1	1	4	3,7%									11	3,8%								
8. Diplomatis érettségiek	2	1	7	10	8,1%	2			2			4	3,7%									14	4,8%								
9. Közfoglalkozásúak végzettségűek	2		3	5	4,1%				1			1	0,9%									6	2,1%								
10. Művészek	6	1	26	33	26,8%	1	2	2	2	2	5	10	9,2%							1	1,7%	44	15,2%								
11. Egyéb foglalkozásúak																															
12. Földművelésügyi képviselők													0,9%									1	0,3%								
13. Nyugdíjas foglalkozásúak																															
NEM ÉRT. ÁGAZATOK																															
14. Iparosok	6	6	17	29	23,6%	9	4	1	6	3	2	7	33	29,4%								8	9	1	1	2	21	36,2%	82	28,3%	
15. Kereskedők	2	2	2	4	3,3%	2	2		6	1	2	13	11,9%										1	1	1	2	3,4%	2	3,4%	19	6,6%
16. Vendéglátók	1	2	3	2,4%	3	2			1	2	1	9	8,3%										1	1	1	2	3,4%	14	4,8%		
17. Közfoglalkozásúak	1	1	1	0,8%	2				3	1	1	3	10	9,2%									2	2	6	2	15	25,9%	26	9,0%	
18. Osztályvezetők																							1	10	17,2%			10	3,4%		
19. Törekvő fiatalok			1	1	0,8%																		1	0,3%							
20. Háziállatok			1	1	0,8%	1			1	5	1	3	11	10,1%									1	3	5	8,6%			17	5,9%	
MINDÖSSZESEN	27	20	76	123	100,0%	20	15	2	32	10	12	18	109	100,0%	12	16	12	9	5	4	58	58	100,0%	290	100,0%			290	100,0%		
ÖSSZES FOGLALKOZÁSÚAK	21	11	52	84	68,3%	3	7		10	2	9	2	33	30,3%	1	1					3	3	5,2%	120	41,4%			120	41,4%		
ÖSSZES NEM ÉRT. ÁGAZATOSOK	6	9	24	39	31,7%	17	8	2	21	8	3	16	75	68,8%	11	15	12	9	4	4	55	55	94,8%	169	58,3%			169	58,3%		

Nem szavazó választók foglalkozási csoportok szerinti övezeti megoszlása

NEM SZAVAZÓK	I. övezet				II. övezet				III. övezet				Ftössz.	%															
	A1	A3	A2	Össz.	B1	B7	B8	C1	B4	B6	C2	Össz.			%														
ERT. ÁGAZATOK																													
1. Állami foglalkozások	19	6	12	37	4,0%	1	2	1	1	1	5	0,8%			42	2,1%													
2. Állami köznevelési	34	14	66	114	12,4%	9	8	10	2	8	3	40	6,0%	1	2	3	0,7%												
3. Állami kistérségi	45	25	164	234	25,5%	11	22	1	27	11	22	6	100	15,0%	9	1	4	2	3	1	20	1,7%							
4. Fővárosi foglalkozások	1		3	4	0,4%																			4	0,2%				
5. Fővárosi köznevelési	2	1	7	10	1,1%	2	1	1	1	1	1	5	0,8%											15	0,7%				
6. Fővárosi kistérségi	3	1	7	11	1,2%	1	1	1	1	1	2	6	0,9%											1	0,2%				
7. Magánintézetek	11	5	17	33	3,6%		4	1	3			8	1,2%	1	1	2								4	0,9%				
8. Diplomás érdeklőségek	37	15	66	118	12,9%	12	4	2	5	1	3	1	28	4,2%		2	4	1	1	2	9	2,1%	155	7,7%					
9. Középfokú végz. ért.	2	3	9	14	1,5%	3	1	1	1	1	1	8	1,2%	1		2								3	0,7%				
10. Művészek	9	5	25	39	4,3%	2	1	1	2	2	6	2	15	2,3%			1							1	0,2%				
11. Egyszerűk			1	1	0,1%						4	5	0,8%												6	0,3%			
12. Férősek, képzéselők	5	1	5	11	1,2%																				11	0,5%			
13. Nyugalombanváltak	5	3	6	14	1,5%				2	1		3	0,5%												17	0,8%			
NEM ERT. ÁGAZATOK																													
14. Iparosok	19	17	49	85	9,3%	16	14	4	16	12	22	10	94	14,1%	6	3	1	8	5	5	28	6,6%	207	10,3%					
15. Kereskedők	17	23	43	83	9,1%	14	38	2	20	9	25	9	117	17,6%	7	1	6	11	5	6	36	8,5%	236	11,8%					
16. Vendéglátók	6	4	8	18	2,0%	11	4	3	11	3	2	4	38	5,7%	3	8	3	4	4	5	27	6,4%	83	4,1%					
17. Közelközlekedők			4	4	0,4%	2	2	15	5	5	8	42	6,3%	11	8	13	9	4	16	61	14,4%	107	5,3%						
18. Összetartók			1	1	0,1%	1			1		6	10	1,5%	20	15	27	1	37	3	103	24,3%	114	5,7%						
19. Tűkesek, járadékosok	14	10	12	36	3,9%	5	3	3	2	3	2	18	2,7%		2	2		1	1	6	1,4%	60	3,0%						
20. Háztartáladamok	12	8	30	50	5,5%	23	7	12	36	14	13	18	123	18,5%	24	15	23	19	26	14	121	28,6%	294	14,7%					
MINDÖSSZESEN	241	141	535	917	100,0%	113	113	42	142	68	114	73	665	100,0%	83	55	82	60	90	53	423	100,0%	2005	100,0%					
ÖSSZ. ENTELMEZÉSZEK	173	79	388	640	69,8%	41	45	4	50	23	44	16	223	33,5%	12	3	7	8	8	3	41	9,7%	904	45,1%					
ÖSSZ. NEM ENTELMEZÉSZEK	68	62	147	277	30,2%	72	68	38	92	43	70	57	442	66,5%	71	52	75	52	82	50	382	90,3%	1101	54,9%					

András J. Horváth: The Electorate of Budapest-Józsefváros Borough in 1884: a Poll-book Analyses

The aim of the study is to make it possible giving an insight into the voters' political attitudes and habits in the second half of the last century in Budapest. The capital was counted more or less a stabile base of the governments in the constitutional period after 1867. Most of the constituencies, which were the very same boroughs for the city administration as well, elected obidiantly the candidates of the Liberal Party of the Government.

However the eighties wasn't very eventful period politically, yet it can be interesting for two reasons. First, in the first half of the decade stired a short-lived antisemitic movement the stagnant waters of the political life, and second, a relatively complete series of poll-books have been remained from that period. Using these documents and other kinds of protocolls a complete data-base could have been created, with which it could made possible to identify personally more than 3000 voters of the borough of Józsefváros, which, by its social composition can be regarded as a model for the whole city.

Because of the missing of the secret ballot from that period, these sources provide an eminent possibility studying the voters' social characteristics and political manners from that times. There were three participants of the campaign of the 1884 election on the scene: the winner was one of the leader of the liberals but in opposition; the other was the key figure of the Independence Party; while the third, the least supported participant was a journalist of an antisemitic periodical of those years.

For the results, the picture is not very surprising, however it mustn't fail some attention, considering the voters' allocation and distribution among these three parties. Regarding the different strata of the society, the programme of the stiff liberals was supported mostly by the elite of the intellectuals and of the merchants, who lived in distinguished parts of the borough, closer to the city centre. Artisans, craftsmen and typical figures of the petit bougeoise could be found mostly in the centre of the district, who sponsored characteristically the ideas of the independence. Meanwhile the antisemits gained their supporters rather from the voters' lowest strata: from the less educated farmers and carters living in the outer parts of the borough.

GAJÁRY ISTVÁN

ÓBUDA KERESZTÉNY NÉPESSÉGE ÉS TÁRSADALMA

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

(1786–1789)¹

Esettanulmány

Óbuda egyetlen mezővárosi rangú település volt, mégis azt kell mondanunk: a XVIII. század végén valójában kettős igazgatású község volt. A türelmi rendelet nyomán a Magyar Kamarától az itt élő zsidóság igazgatási függetlenséget is kapott, így lényegében külön, korlátozott jogkörű községet alkotott a településen belül. Az ún. „zsidó községnek” töredékesen maradtak fenn az iratai, Budapest Főváros Levéltárába ebből néhány jegyzőkönyv és egy türelmi taksa összeírás (1788–1789) került, ebből azonban csak az adófizetők nevei derülnek ki, valamint a fizetett adóösszegek, családi és egyéb viszonyaik, körülményeik nem, így e helyen mellőzzük a velük való foglalkozást.²

Az alábbi dolgozatban egy időmetszetben kíséreljük meg felvázolni e keresztény község népességi viszonyait. A választott időmetszet egy véletlenből adódik: ekkorra egyszerre három, kiválónak tűnő forrás is fennmaradt, ami a kutató számára az összevetések során a kontroll lehetőségét éppúgy biztosítja, mint az adatkieg-

1 A dolgozat a Bárczi István Alapítvány támogatásával készült. A szerző ezúton mond köszönetet Bácskai Vera, Benda Gyula, Faragó Tamás, Gyulai Éva és Kellner Judit segítségéért, amellyel hozzájárultak a dolgozat elkészítéséhez. Külön köszönetet kell mondani a halálokok megjelölésének — szinte kivétel nélkül torzult alakban megjelenített formáinak — feloldásáért Magyar Lászlónak (Semmelmweis Orvostörténeti Könyvtár) és Sági Erzsébetnek (ny. gyógyszer- és kórháztörténész).

2 A Zichy-uradalom korszakára vonatkozóan Gál Éva több írást tett közzé az óbudai zsidókról, részben a MIOK Évkönyvekben, részben — s utolsóként talán legteljesebben — a Századokban (Gál, 1992). Az óbudai község iratanyagának jelentős része egyáltalán nem került levéltári őrizetbe, ezek — ismereteink szerint talán egészükben — a Zsidó Múzeum kezelésében vannak. Az utóbbi gyűjteményben számos, a zsidó községre vonatkozó irat, összeírás és templomi hirdmény is található, amely a községről, működéséről és lakóiról pontos kép felvázolását teszi majd lehetővé. Pl.: ismert 1788-ból egy 17 zsidó háztulajdonostól származó panasz az úri-székhez a keresztény község ellen, különböző címeken (pl. kéményseprő adó) kivetett összegről, amit a 6352 frt türelmi taksán felül követeltek tőlük. (Vö. ZsM Ób. K. IX. 326.)

szítésekét. Ez az időpont ráadásul egybeesik a zsidó türelmi taksa összeírásával, tehát a későbbiek során esetleg bővíthető lesz a másik község megközelítésével is. Ez annál is inkább fontos volna, mert a zsidóság nagy számban való jelenléte több ponton befolyásolhatta — és véleményünk szerint meg is határozta — a keresztény lakosság foglalkozási összetételét is: nemcsak a „parasztiparosok” kereskedési gyakorlatából következően, hanem abból is, hogy az egyébként is „eltérő kereskedelmi stílust” élő zsidók is segíthették a helyi kereskedőréteg háttérbe szorulását, illetve ki nem fejlődését. (Persze itt nem szabad azt sem elfelednünk, hogy a város két olyan település közvetlen közelében volt, mint a kereskedelmileg „kevésbé fejlett” főváros, Buda, s a távolabbi környék gazdasági életén is „uralkodó” Pest.)

Az egyetlen időmetszet alkalmazása — természetesen — nem teszi lehetővé átfogó vizsgálatok lezárását, sőt, a nagyobb léptékű elemzést sem: egyetlen pillanatfelvételt nyújthat csak egy település fél lakosságáról. Ezt annál is inkább fontos leszögezni, mert nem szeretnénk abba a hibába esni, hogy részeredményeinket és -adatainkat lezárt és teljes munkaként kezelhessék. Egy időmetszet adatainak rendszerezése semmilyen körülmények között sem szolgálhat alapul egy kiterjedt elemzés elkészítésére, még kevésbé pedig összetett demográfiai, társadalmi folyamatok, foglalkozási szerkezeti változások megfogalmazására.

Források

A társadalomtörténeti kutatások céljára használható, rendelkezésünkre álló statisztikai célú vagy jellegű források köre és értéke igen változatos, számos településsel ellentétben a kortársak alapos, körültekintő munkájáról tanúskodik.

Az elsőként említendő forrás mindenképpen az anyakönyveket jelenti. Ezek teljességének, pontosságának vizsgálata már szinte könyvtárnyi irodalmat tesz ki, így e helyen csak a legfontosabb helyi vonatkozású szempontokat szeretnénk megemlíteni. Mindenekelőtt azzal a ténnyel kell számolnunk, hogy a településen élő *három felekezet* lakosai közül az izraeliták ekkor még nem vezettek anyakönyveket, a reformátusok is csak elvétve, ugyanakkor utóbbiak anyakönyvi eseményei regisztrá-

lása — mint számos kisebb településen is — előfordult a katolikus anyakönyvekben is.³

Az anyakönyvezés technikájáról meg kell jegyeznünk, hogy a maga korában példamutató, részletes és pontos, így a forrás demográfiai vizsgálat céljára is kiválóan használható gazdag adatbázis. A vizsgálat egyaránt lehetőséget nyújthat az egyéni–családi életutak rekonstruálására, a kis- és nagycsaládi kapcsolatok és ebből adódóan számos demográfiai–néprajzi, egyéb antropológiai kérdés felvázolására, megválaszolására. A bejegyzések elemzése alapján ugyanis feltűnően pontosnak mutatkoznak az anyakönyvek minden személyi kérdést, a rokonsági kapcsolatok megjelölését illetően, tehát átfogják az egész népességet. Az anyakönyvek leggyengébben kiértékelhető adatait a halálokok jelentik, amelyekre az elemzés során még külön visszatérünk.

A következő forrás egy ún. népmozgalmi nyilvántartás (*connotatio*),⁴ amit a helyi hatóságoknak kellett vezetniük a józsefi rendeletek értelmében, s bennük minden adatot rögzíteni: születést, házasságot, halálozást, tehát az ún. anyakönyvi eseményeket éppúgy, mint a be- és kivándorlásokat, a cselédek, a szolgaszemélyzet és az iparos inasok–legények vándorlását. Sajnos az adatok alapján nem használható teljeskörűen megbízhatóan ez a füzet: a születések és halálozások mintegy harmada hiányzik belőle, a rögzített házasságok száma pedig, épphogy 15-20% körül mozog, így az anyakönyvi bejegyzések kérdésében csak másodlagos forrásként használható, esetleges hiányos anyakönyvek adatainak kiegészítésére.

Az összeírás nyilvánvalóan utólag készült, mert nem időrendben maradt fenn, hanem a házszámok sorrendjén belül időrendben. Lehetséges, hogy időrendi feljegyzéseket rendeztek át a füzet felfektetésekor, de ennél sokkal valószínűbb, hogy az adatokat csak utólag, bemondás alapján rögzítették. A további adatok is az utólagos felfektetés mellett szólnak, hiszen csak ezzel magyarázható az is, hogy az eltá-

3 A kuszán és következtetlenül, korszakunkban igen hiányosan vezetett református anyakönyvek évi néhány bejegyzését — főként az említett hiányosságai miatt — nem vettük figyelembe: ezek száma a rendszertelenül, keverve vezetett anyakönyvekben hozzávetőlegesen csak megduplázhatója a katolikus anyakönyvekbe beírt református anyakönyvi eseményekét, azaz pl. halálesetknél kb. 10 adatot lehet belőlük kiemelni, csak névvel és életkorral. Tekintettel az alacsony adatszámra, valamint arra, hogy nagyobb időkorben keverednek a bejegyzések, közel ötven év bejegyzéseiből kellene kiszűrni a vizsgálatunkhoz szükséges 20-40 adatot, ezek feldolgozását a jelen keretek között mellőztük, s vizsgálatunk későbbi, nagyobb időszakot felölelő részére hagytuk.

4 BFL V.1/1. Óbuda mezőváros levéltára. Tanácsí iratok. Népmozgalmi nyilvántartások 1. kötet: Connotation... 1787. jan.1-jétől 1788. március 4-ig találunk bejegyzéseket.

voztakkal való „számadás” csak másodlagos, azaz számuk lényegesen kisebb, mint a tényleges.

Előfordul viszont, hogy a házasulók közül a betelepülő fél származási helye csak itt volt fellelhető, így az adatok egymásra vetítése során pontosabb kép vázolható fel az itt élőkéről. Ugyanakkor látnunk kell azt is, miért találkozunk olyan kevés házassági bejegyzéssel: aki egyszer „betette a lábát” a városba a nyilvántartás felfektetése előtt, az már itt volt, a házasságot — feltehetően — csak abban az esetben jegyezték be, amennyiben *valamelyik fél nem óbudai illetőségű vagy nem helybeli lakos* volt. Az anyakönyvek ilyen adatsorai a későbbiek során, az „összementírozott” adatbázisok használata során lesznek igen jól kiaknázhatók. A *connotatio* másik hátránya, hogy a be- és kivándorlások kérdésében — úgy tűnik — az *érkezőkről* vették fel pontosabban az adatokat, s a távozók csak „elvéve” szerepelnek. Bár nem zárható ki, hogy utóbbiak valóban ilyen arányban voltak kevesebben, akkor pedig felvetődik a kérdés, hogy ilyen mértékű lett volna a bevándorlás? Erre biztos választ nem lehet adni. Igen fontos e forrás abból a szempontból is, hogy többnyire feltünteti a nyilvántartásba vett személy származási (születési!) helyét, sokszor még akkor is, amikor távozik: azt azonban már sohasem, hogy hová távozott a városból. (Néhány esetben találkozhatunk városon belüli költözés feljegyzésével is.)

A házasságkötések kapcsán ki kell térnünk a már említett migrációra is. Amint jeleztük, a házassági anyakönyvekben — úgy tűnik — minden esetben feltüntették a származási (születési) helyet, ami annál is fontosabb, mert gyakorlatilag ez az egyetlen forrás, amely biztosan a *születés* helyét közli. (A házasságkötéshez csatolni kellett az elbocsátó plébánia engedélyét is. Elvileg ugyanígy csatolták a dokumentumokat pl. az iparosok letelepedési, polgárjogi stb. helyi ügyeikhez, azonban itt gyakran előfordult, hogy a hivatalos iratokban nem a születési helyet tüntették fel származási helyként, hanem azt a települést, ahonnan éppen érkezett az illető, tehát az útlevelén szereplő utolsó, hosszabb tartózkodást jelentő bejegyzés színhelyét.)⁵ Ugyanígy kiváló forrásnak bizonyul a migrációra a már többször hivatkozott *connotatio* is: a vezetése alatt eltelt 14 hónap során — mint utaltunk már rá — nem csak az anyakönyvi eseményeket kellett rögzíteni, de a be- és kivándorlásokat is. A bevándorlásokra vonatkozóan hihetőek adatai, s pontosnak, körültekintőnek is tűnnek, még akkor is, ha nem hibátlanok. (Leggyakoribb hiba, hogy bejegyezték a „mozgó személy” adatait, anélkül, hogy feljegyezték volna: az illető érkezik vagy távozik. Hiányossága még az is, hogy az érkezőként megjelölt gyermekekről rendszertelenül közli életkorukat, sokszor nemüket sem, míg a feleség legfeljebb tény-

5 Ennek igazgatás- és jogtörténeti kérdéseiről bővebben ld. *Rózsa*, 1985.

ként kerül említésre, így a bevándorló családok szerkezetéről nincs érdemi adat. Ugyanakkor gyakori és a kiterjedt feldolgozást majd segítő adat, hogy ez a nyilvánvalóan utólag —, így a beköltözés után néhány hónappal született gyermekek pl. rögtön kapcsolhatók a bevándorolt szülőkhöz.)

A bevándorlások kiindulási pontja többirányú volt, s ami a legfeltűnőbb, hogy a születési helyek között alig találunk egy-két környékbeli települést (pl. Vörösvár), ott találjuk viszont ennél több esetben Esztergomot, de főként nehezen meghatározható helyeket: „X uradalomból”, ami hol csak Eszterházy, hol egyszerűen nádori jelzőt kapott, közelebbi helymeghatározás nélkül. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a külföldről érkezőkkel: néhány sziléziai illetőségű kivételével kb. fele-fele arányban „birodalmi” és (főként felső-) ausztriai bevándorlókat jegyeztek fel. Ugyanezt erősítik meg a házassági anyakönyvekbe bejegyzett, már hivatkozott származási helyek is. (L. a mellékletet!)

A harmadik forrás a társadalomtörténeti elemzés szempontjából talán legfontosabb, a vizsgált korszakra vonatkozóan fennmaradt egyetlen *dicalis összeírás*,⁶ az 1788–1789. adóévre vonatkozóan. Helyenkénti (kaparásos) javításai ellenére is teljesnek mondható, a háztartási és vagyoni adatokra vonatkozó megbízhatóságáról csak később, talán a folyamatban lévő számítógépes elemzés alapján tudunk nyilatkozni. Annyi azonban hiányosságaként mindenképpen megjegyezhető, hogy foglalkozási adatokat egyáltalán nem tartalmaz — ellentétben az 1776–1777. évi összeírással.

A korabeli adózás rendszerének alapja a *contributio* (ún. hadiadó) volt, amit „megfejeltek” az uradalmi (városokban ún. házi-)adóval, majd ezt az összeget leosztották ingatlan- és jövedelemfajtánként, haszonállatonként, egy külön elkészített séma szerint.

Az általunk használt összeírás *rovásos* formában tartalmazza a az összeírt háztartásról:

1. a háztartásfő nevét,
2. jogállását [jobbágy, házas zsellér, zsellér],⁷
3. a háztartásában további személyek [kiskorú fiú és lány, cseléd, szolga],
4. az ígás- és húsállatok [ökör, tehén, kecske stb.] számát,

6 A *dicalis* összeírások történetéről, változásairól bővebben *Bakács*, 1957.

7 Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a sematikus egyszerűsítések tévútra vezethetnek: *Klinger*, 1996. 416. p. a jobbágyság elszegényedését és zsellérsorba süllyedését elemzi, amit Óbudán nem tudunk igazolni. Igaz, a településen — fekvéséből és jellegéből következően — nem is kifejezetten mezőgazdaságból élő lakosság élt.

5. az ingatlanokat adóosztályonként, illetve nagyság szerint [ház 3, illetve szántó, rét, szőlő 2–2 osztályban],
6. a szerződéses jövedelmek tényét [malom, árenda, pálinkafőző-üst], illetve az adóalapul szolgáló jövedelmek tényét adóosztályonként [összesen 5 osztályban],
7. a fentiek alapján kivetett adó és a hátralék összege.

Népességi viszonyok

A lakosság népességi viszonyai meghatározásában első lépésként a népesség lélekszámát tűnik célszerűnek meghatározni. Ez a kérdés egyébként a demográfusokat évtizedek óta foglalkoztató probléma, a források és az össznépesség viszonyának meghatározása.

A XVIII. század végén készült összeírások általában kb. 5800 lelket jeleznek Óbudára, amiből kb. 3700 fő katolikus, 48 család református (260 fő) és 285 család izraelita (1647 fő) a lakosság, s élt még itt egy meghatározhatatlan, csekély létszámú evangélikus lakosság is. Ezen adatok ellenőrzéseként használhatunk számítási módszereket is.

A történészek, statisztikusok különböző forrásokra más-más mérési módszereket, számítási technikákat dolgoztak ki az évtizedek alatt, amelyek közül a legszívósbabban az ötös szorzó alkalmazása tartotta magát: a háztartások számát öttel szorozva kaphatjuk meg a teljes népesség lélekszámát, beleértve a minden összeírásból kimaradó kiskorú gyermekeket éppúgy, mint a nincstelen, a lét perifériáján lévő felnőtt lakosságot. Ez a többé-kevésbé alkalmazható becslési számítás úgy tűnik, Óbuda esetében is alkalmazható: a 761 (keresztény) háztartásra a lakosság lélekszáma 3805-re becsülhető, ami minimális eltéréssel megfelel az egyéb számítási módszerrel nyert adatoknak.⁸

A község lakosságának nagysága a következőkben elsőként az adózók számán keresztül ragadható meg a különféle összeírásokból.⁹

8 Vö. *Dávid*, 1973. Családlapok és hosszabb távú vizsgált időszak hiányában Kováts Zoltán, Andorka Rudolf-féle vagy más rendszer szerint készített családrekonstrukció lehetőségét az ilyen, rövid időszakra végzett vizsgálatok kizárják, így sem az első szülések, sem a termékenység problémáival, tehát a születéshez kapcsolódó további kérdésekkel nem tudunk foglalkozni, éppúgy, mint az újraraházasodásokkal és azok motivációival sem.

9 *Gál*, 1988. 74. p. és a hivatkozott, BFL-ben őrzött dicális összeírások.

1765	uradalmi	625
1766	uradalmi	633
1766/67	uradalmi	656
1770	úrbéri	672
1776/77	uradalmi	792
1788/89	uradalmi	761

Amint látjuk, a Gál Éva és mások által leírt, az összeírások típusára, funkcióira vonatkozó problémák igen erősen érzékelhetők az adatok alapján. A betelepülés egy intenzívebb időszakában az adózók száma — közel húsz esztendő alatt alig csak 90 fővel emelkedett volna, ez kevéssé hihető adat, főként akkor, ha megnézzük az 1776. évi *dicalis* összeírás adatát is. Amennyiben ehhez még hozzátesszük azt is, hogy az egyes összeírások között nemcsak számszerű, de egyéb tartalmi differenciák is vannak, már szinte semmin sem csodálkozunk. Pl.:

<i>Házszám</i>	<i>Dicalis</i>	<i>Connotatio</i>
99	Schulhaus	Gmde Schulhaus
112	Caal Haus	(Fogadós költözik be)
113	Thom. Wadendorfer	Normal Schulhaus
598	Üres telek	(Eltávozik egy inas)

S ezek csak a találmra történő helyrajzi összevetés során előjött problémák, valószínűleg messze nem a teljes kör. Ezen az sem változtat igazán, hogy igen tág az adómentesek köre: nemes, pap, tanító, gazdatiszt, községi alkalmazottak és tisztviselők, cselédek–béresek–pásztorok, iparos legények és inasok, vagyontalanok. (Pl. a 133. sz. ház a *dicalis* összeírásban községi épületként szerepel, a népmozgalmi nyilvántartásból kiderül, hogy itt lakott a jegyző: 1787 augusztusában egy szolgáló és egy szakácsnő költözött az uradalmi fiskálishoz.) Annál is inkább fontos ez, mert e széles körről, mozgásukról — ha csak töredékesen is —, részleges információt ad a *connotatio*, azzal, hogy a vezetése alatt eltelt mintegy 14 hónap alatt a városba érkezett 178 cseléd és 95 inas, ugyanakkor eltávozott 73 cseléd és 55 inas. A népességszám meghatározása így tehát meglehetősen nehézkes. Az adókönyv-

ben szereplő 674 (a józsefi összeírásban 685) épületből huszonnégy volt középület, s 16 volt kijelölve kizárólag zsidók számára lakásul. (A zsidóság többi része keresztényeknél lakott, albérletben.)¹⁰ Az 1756. és 1761. évi canonica visitatiókban szereplő népességszám 2807, illetve 2802 keresztény lelket jelentett. Bár Faragó Tamás az Eversley-féle népességszám-becslési módszert Magyarországon a 19. század utolsó harmadáig alkalmazhatónak tartja, Óbudán e korban igen ellentmondásos eredményre vezetett.¹¹ A módszer rövid távon, az utolsó betelepítés idejére „tökéletesen” működik: az 1741 körüli népesség 2400, a tíz évvel későbbi 2800 főre tehető, amely 400 főnyi népességnövekedésben benne van az „öslakosság” természetes szaporulata is.

Az utolsó betelepítés utáni években valószínűleg csekély mértékben növekedett a természetes népszaporulat, 1756 és az 1760-as évek néhány kiemelkedő éve kivételével a Zichy-uradalom utolsó éveit az arányszám el sem érte a korábbi éveket, sőt, 2-3 éves ciklusokban megjelent a mínuszok, a népességfogyás korszaka: 1747-ben 52-vel, 1757–1759-ben összesen 134-gyel több a halotti anyakönyvi bejegyzés, mint a születési! — amennyiben nem számoljuk külön a néhány órát megélt és keresztelésileg nem anyakönyvezett gyerekeket, akiknek számával növelni kell a születések számát is. (A mintaként találomra kiválasztott években azt tapasztaltuk, hogy számuk átlagosan 4-5 volt, s csak a halotti anyakönyvbe kerültek bejegyzésre.) Amennyiben átlagosan ennyi ilyen halálesettel számolunk, a józsefi kor végére — reálisnak tűnően — kb. 3500-3700 főre becsülhető Óbuda keresztény népességének lélekszáma.¹²

Ehhez képest — mint láttuk — 761 adózó van, akiknek háztartásában mindössze 1042 lelket irtak össze (a 16 év alatti gyermekek nélkül). Ez azt is jelenti, hogy a zsellérek családja teljes mértékben kimaradt az összeírásból, s miután nem tudjuk meghatározni az iparosok körét, így a legények és inasok száma is csak annyiban becsülhető meg, hogy egy-kettőnél több egy-egy mesternél nem lehetett. Ezt támasztja alá az is, hogy a *connotatio* bejegyzései szerint a legények többnyire egy-

10 Gál, 1992. A zsidóság élet- és lakáskörülményeire jellemző az a templomi hirdetmény (1796), amely *ismételten* kimondja, hogy ahol egyetlen lakószobában két család lakik, lakrészeket deszkafallal kell elválasztani. Az ez ellen vétőket megbüntetik, az egyiknek ki kell költöznie, továbbá mindkét fél „szégyenben és gyalázatban marad, a közerköles megsértése miatt.” (Vö. ZsM Ób. K. XI. 4.)

11 Ismerteti: Faragó, 1992. Esztünkben nem beszélhetünk „átlagostól eltérő évekről”, hiszen a vizsgált korszak jelentősebb részét a stagnáló, illetve csökkenő népesség jellemezte, s csak a korai időszakra, az első évtizedre volt a növekedés meghatározó folyamat.

12 Schams 4000 római katolikus, 20 evangélikus, 146 református és 3210 izraelita lelket említ Óbudán. *Schams*, 1822. 637. p.

mást váltják, azaz ugyanahhoz a mesterhez egy-két napon belül van bejegyzés egy távozó és egy érkező legényről, inasról pedig alig. (Kivételnek — és talán egyenesen „csemegeként” is — számít a *connotatioban* a 663. számú ház, ahová mindössze három hónap alatt nem kevesebb, mint 14 szabólegény költözött be. Ez nyilvánvalóan az irodalomból ismert, katonaság részére ruhát készítő konfekcióüzem volt. Ugyanakkor a ház — mint ingatlan — után Johann Leeb adózott, akinek személyéről ez ideig nem derült ki több.)¹³

A demográfiai viszonyokra jellemző, hogy akkor, amikor évente 200-260 születést anyakönyveztek, a dicális összeírásban mindössze 58 fiú- és 68 lánygyermek szerepel, ugyanakkor közel ugyanennyi a cseléd (73) és inas (57). Ha emellé tesszük majd a *connotatio* hasonló adatait (cselédek, inasok, szolgák), látjuk, hogy — feltételezhetően — az ilyen korú gyermekek „településon belüli vándorlásáról” is szó van, tehát mintegy 120-ra becsülhetjük a 10 év feletti, de már külön élő gyermekek számát. Mint utaltunk rá, a *connotatio* nagyszámú szolgaszemélyzet mozgására, költözésére tartalmaz adatot, ami a teljes ide tartozó foglalkozási csoportnak csak egy — meghatározhatatlan arányú — része lehet. E feltevésünket támasztja alá az is, hogy a cselédek és inasok száma főként a város középponti területén, valamint a (belső) szélén volt kiugró, errefelé gyakori volt az egy háztartásban — főként jobbágyoknál — egyidejűleg működő cseléd és szolga is, míg a szegényebb északi régióban, illetve a nyugati régió felső részén — a házas zsellérek körében — inkább jellemző a szülői háztartásban maradt egy-két gyerek, többnyire lányok. S a párhuzamosság tovább is vihető: ahol több a szolgaszemélyzet, kevesebb a zsellér, míg a külső területeken inkább a házas és házatlan zsellérek alkotják az összeírtak túlnyomó részét.

Természetes népszaporulat

Az anyakönyvi adatok összesítése során rögtön problémával találjuk magunkat szembe. A természetes népszaporulat a vizsgált évek során nem változott (1. tábla).

Ha egymás mellett nézzük a két adatsort, s hozzátesszük, hogy Gál Éva az 1758–1767 közötti időszakra átlagosan évi 6 fő, azaz 2,2 ezrelékes természetes népszaporulatot tudott kimutatni, korszakunkban — a keresztények körében — ez a szám látszólag magas, 5,52 %-re nőtt, de ez mindössze két esztendő egyenlege, a

13 *Endrei*, 1979. nem tesz róla említést. A konfekcióra termelő szabómanufaktúrák túlnyomó részben engedély nélkül, az utókor számára felderíthetetlenül működtek mind a helyi piacra, mind a katonai szállításokra történő termelés esetén.

másik kettő „nullszaldós” volt, a születések és halálozások arányszáma kiegyenlítette egymást.¹⁴

A házasságkötések

A házasságkötések kérdése már bonyolultabb és mégis egyszerűbben áttekinthető kérdéskör. Az egy generációval korábban betelepített népesség a vizsgált időszakban, tehát 1786–1790 között már helybelinek számított, s nemigen fordult meg házassági ügyben a plébánián: a népesség viszonylag stagnáló volt, csak a szokásos mobilitás mutatható ki az anyakönyvek alapján. Ezeknek külön előnye, hogy általában a többé-kevésbé letelepedettnek tekinthető, de első generációs bevándorlók esetében is feltüntették a születési–származási helyet, s ezt nem csak a férfiak, de a nők esetében is. Innen tudhatjuk, hogy addig, amíg a nők 83-85%-a helybeli volt (kivétel volt 1788, ekkor 95%-a), addig a férfiaknak csak 60-70%-a mellett nem volt feltüntetve más származási hely, s az is igen jellemző, hogy a menyasszonyok esetében mindössze két ízben találkozunk olyan adattal, miszerint más település lakója (egyszer budai, egyszer olvashatatlan a bejegyzés), ugyanakkor a vőlegények között évente 3-4 ilyen eset is előfordul, ami az évi 45-60 házassági bejegyzés mellett nem elhanyagolható tényező. Az első házasságkötések átlagos életkora a férfiaknál 25-26, a nőknél 20-21 év közé esik, ami alól csak 1788 kivétel: a házasságkötések alacsony száma (47) ellenére az első házasodó nők átlagéletkora ekkor mindössze 17,1 év volt. Ez az év az adatok szerint más szempontból is kiemelkedő volt: addig az esketések átlag 80–83%-át az első házasságok tették ki, míg itt „fordult a kocka”, pontosabban az egyensúly, s 1788-ban már csak 78, 1789-ben pedig mindössze 65% volt az első házasságát kötő férfi. (A nőknél csak az 1788. év jelentett elmozdulást 76%-kal, a következő évre visszaállt a korábbi egyensúly, ami különösen fontos a természetes szaporulat „biztosítása” miatt.) A házasságok kapcsán még két jelenségre kell utalnunk. Mint korábban utaltunk rá, a református vallásúak anyakönyveit is sokszor a katolikus matrikulákba írták be, így a házasságiak között is találunk évente egy-két ilyen bejegyzést, ami a lélekszám alapján reálisnak tűnő számadat. Ami azonban szembetűnőbb mentalitásbeli körülmény, hogy az öt év alatt kétszer is előfordult, hogy a vőlegény adott reverzálist: 1786-ban egy — wittenbergi(?) származású — evangélikus, míg a következő évben egy „birodalmi” származású református vett feleségül katolikus szertartással helybeli nőt. S ha már a felekezeteknél tartunk: 1789 novemberében találjuk az — öt év során — egyetlen, kikeresztelkedésre vonatkozó utalást: egy 49 éves özvegyember feleségül vette a

14 Gál, 1988. 78. p.

„*Elisabetha Graberin Virg. Baptizata Judaea*” bejegyzéssel meghatározott 25 éves lányt.

Ha a házasságkötések ciklikusságát vizsgáljuk, a válasz egyértelmű: az adventi időszakban gyakorlatilag két házassággal találkozunk csak: 1787-ben egy katona, 1789-ben egy ausztriai illetőségű fuvaros nősült decemberben. A házasságok túlnyomó része január–februárra (vízkereszt utánra!), a nyári (május–július), illetve az őszi–kora téli (szeptember–november) időpontokra esett, de az egyik csúcsot minden esetben január és február jelentette: e két hónap során köttetett évről évre a házasságok közel fele (legalább 40%-a), míg — évenként változón — május–júliusra, vagy szeptemberre, vagy novemberre esett az a másik csúcs, amivel együtt többnyire a házasságok kétharmada köttetett az adott évben (2. tábla).

Halálozások

A halálozások száma és adatai még változatosabbak, s az anyakönyvek összesítő adatai többnyire pontatlanok.¹⁵ A halotti anyakönyvi bejegyzések már utalnak a korábban hivatkozott, Schams-korabeli népesség felekezeti megoszlására is: évente több (6-7) református és 1787-ben 2 evangélikus halálesetet is bejegyeztek. A halálesetek időszaki (havi) bontását (3. tábla) tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy az éves halálozási esetek 4,5-9,5%-át tették ki, s ettől évente 4-5 hónap volt kiugróan eltérő arányú, ami — talán 1786 kivételével — főként az őszi és a téli hónapokat érintette negatívan. A 12%-ot is meghaladta általában egy-egy hónap arányszáma évente, de pl. 1790 végén augusztus, október és december hónapok egyaránt túllépték ezt az arányt. Ha megnézzük viszont a legnagyobb halálozási mutatójú hónapot, 1788 októberét, láthatjuk: a 35 halotti anyakönyvi bejegyzésből mindössze 11 érintette a felnőtt lakosságot, s 14 az egy éven aluliakat.

A ciklikusság igen élesen mutatható ki a korcsoportok szerinti vizsgálatnál. A táblalomra kiválasztott 1788. év adatai (4. tábla) egyértelműen rámutatnak arra, hogy a 16 évnél idősebbek több mint egyharmada a késő őszi–kora téli hónapokban, tehát október–december között halt meg, míg a csecsemőknél kimutatható egy téli (január–februári) és egy őszi (szeptember–novemberi) csúcs, ami az 1–7 év közötti életkorú gyermekeknél már erősen leszűkül időben és számban egyaránt.

15 1788-ban pl. összesen 241 halottat jelez az év végi összesítés, amiből 83 volt 7 éven aluli és 148 fő 7 éven felüli (ezek összege helyesen 231 volna), ehhez képest a tényleges bejegyzések száma 242. E számítási hibák miatt — az Eversley-féle becslés kivételével — a feldolgozott öt évre vonatkozólag kizárólag saját adataink alapján dolgoztunk.

Ha megnézzük a csatolt halálok-meghatározásokat, láthatjuk, hogy igen kevés a használható információ. Ez a falusi anyakönyvekben általánosan elterjedt probléma, hiszen már a halál beálltát, így okát sem orvos állapította meg. A himlő, a sárgaság és egy-két más, közelebről megragadható betegség kivételével viszonylag kevés az, amely *nem orvostörténészeknek* sokat mondana.¹⁶ A gyerekbetegségek közül szinte valamennyi előfordult, de — természetesen — a legáltalánosabb még mindig, akárcsak a század elején, a himlő és a hagymáz emelhető ki, de arányaiban ugyanígy előfordult a *gangrena* és a *convulsiones* is, éves szinten 20–20%-ban, míg az összes többi bejegyzés (*astrophia, tumor, febres putrida, catarrus* stb. együttvéve tette ki a maradék ötödreszt. (Két esetben a baba keresztelte meg a gyermeket születésekor, halála előtt).¹⁷

Közelebről megvizsgálva a 16 évesnél idősebbként 1788-ban elhunyt 82 főt (az évi összes halottak harmadát), talán nem is igazán meglepő eredményre jutunk: a felnőttek túlnyomó része „*febres calidus*”, „*gangrena*”, „*hectica*”, valamint egyéb lázas betegségben hunyt el, bár előfordult tüdő- és bélgyulladás, epilepszia is, valamint néhány, különböző kifejezésekkel meghatározott szerencsétlenség. Ezek után a 64, illetve 80 évesen elhunytak aggkórsága már csak egyértelmű lehet, legalább két „egyértelmű” halálok. Amit még fontos megjegyezni, az a körülmény, hogy a betegségek, illetve halálokok között életkori sajátosságot — az aggkórság kivételével — nem sikerült találnom, de az egyik ilyen eset egy 64 éves férfi volt, míg márciusban egy 73 éves nőnél szerepelt a *gangrena* bejegyzés. A halálokok kapcsán tehát — erre a néhány évre vonatkozóan — egyetlen biztos megállapítást tehetünk, nevezetesen, hogy fertőző vagy járványos betegség nem pusztított a városban.

Összefoglalóan és sommásan talán úgy határozhatnánk meg Óbuda keresztény népeségi viszonyait e korszakra vonatkozóan, hogy egy alapvetően falusias jelleű, népességében nem növekedő népességszámú közösségről van szó, amelyben a legmeghatározóbb és legfontosabb mozgást valószínűleg Buda (és esetleg Pest) kö-

16 A régi betegségekről külön fejezetet írt Pásztor, 1935. 118–131. p.

17 Sokat elárul a helybeli viszonyokról, hogy Pásztor hivatkozott művében sokkal differenciáltabban és pontosabban meg tudta határozni a halálokokat, s nála a *convulsiones* nem szerepel kiemelt gyereahalál-okként, míg a század elejéhez képest a *hectica* arányszáma megduplázódott, a himlő megháromszorozódott. (Utóbbi lehetett járvány is, de ennek eldöntéséhez nagyobb időszaki mintavételre lett volna szükség.) Ugyanakkor — s ez is kevésbé hihető adat — tüdőbetegséget mindössze négyet sikerült azonosítani ez évek során a gyerekek körében, s a hastífuszt is felnőtteknél jegyezték be (3 ízben). A megoldásban nem sokat segít a *Halálok, 1942* modern, statisztikai célú összeírás sem.

zelsége jelentette. E község két szempontból is fontos volt: egyrészt az „átutazó kereskedelem” szempontjából, aminek inkább gazdasági vonzata lehetett közvetlenül érzékelhető, másrészt a tényleges népmozgás miatt, hiszen a „beházásodások”, valamint a *kívülről érkező* cselédek és inasok lényegében Budáról érkeztek. (A *connotatioban* sokszor Budát meg sem jelölték, csak Újlakot vagy Vízivárost említettek.) Ugyancsak valószínűsíthető, hogy az ide érkező iparoslegények nem elhanyagolható része — mintegy sztereotíp megoldásként — inkább a város felé vette letelepedése útját, ha nem maradt. A város községe azonban sokban meghatározta a piaci feltételeket és lehetőségeket is, ami már túlmutat egy népességi elemzés keretein és lehetőségein.

1. tábla

A természetes népszaporulat változásai, 1786–1789

<i>év</i>	<i>születések</i>	<i>Születések (korrigált szám)</i> ¹⁸	<i>halálozások</i>
1786	258	265	290
1787	230	235	210
1788	241	248	241
1789	202	210	238

18 A ()-be helyezett születési számok általunk korrigált adatok: az egy napnál rövidebb időt élt gyermekeket, akiknek száma a négy év alatt 27 volt, csak a halotti anyakönyvekbe jegyezték be, így a születésszámokból kimaradtak. Ezek a bejegyzések többnyire „néhány óra”, „néhány perc” életkor-megjelöléssel látták el, de 9 esetben előfordult az „ab obstetrica baptizata et mortua”, azaz a baba keresztelése után meghalt. (A jelenség falusi, kisvárosi településeken e korban gyakori volt.)

2. tábla

*A házasságkötések havi megoszlása abszolút számban és százalékban
(1786–1789)*

	<i>Abszolút számokban</i>				<i>Százalékokban</i> ¹⁹			
	<i>1786</i>	<i>1787</i>	<i>1788</i>	<i>1789</i>	<i>1786</i>	<i>1787</i>	<i>1788</i>	<i>1789</i>
január	6	10	10	9	13	16	21	17
február	11	13	4	11	24	21	9	34
március	0	0	3	0	0	0	6	0
április	1	1	3	2	2	2	6	4
május	4	9	3	4	9	15	6	8
június	8	2	3	0	18	3	6	0
július	6	4	3	5	13	6	6	10
augusztus	2	1	2	2	4	2	4	4
szeptember	4	3	10	3	9	5	21	6
október	1	3	3	3	2	5	6	6
november	3	14	3	6	6	23	6	12
december	0	1	0	1	0	2	0	2
<i>összesen</i>	<i>46</i>	<i>61</i>	<i>47</i>	<i>52</i>	<i>(100)</i>			

19 Az 1788–1789. éveknél a százalékos számításnál tapasztalható $\pm 3\%$ -os eltérés a nem korrigálható alacsony számok kerekítéséből adódik.

3. tábla
*A halálesetek havi megoszlása
 (1786–1790)
 (abszolút számokban)*

	<i>1786</i>	<i>1787</i>	<i>1788</i>	<i>1789</i>	<i>1790</i>
január	18	8	17	26	21
február	16	22	24	18	22
március	17	21	21	18	23
április	12	10	20	19	18
május	18	12	16	19	8
június	9	12	10	6	16
július	9	16	17	15	14
augusztus	18	28	22	23	36
szeptember	23	23	18	26	28
október	16	19	35	23	36
november	11	17	20	17	30
december	13	22	23	29	42
<i>összesen</i>	<i>180</i>	<i>210</i>	<i>243</i>	<i>239</i>	<i>294</i>

4/a. tábla

A halálozások száma 1788-ban korcsoportonként

	<i>1 év alatt</i>	<i>1–5 év</i>	<i>6–15 év</i>	<i>16 év alatt</i>	<i>összesen</i>
		<i>között</i>			
január	6	3	2	6	17
február	10	8	1	5	24
március	5	6	2	8	21
április	4	9	1	6	20
május	6	2	1	7	16
június	6	2	0	2	10
július	7	3	2	5	17
augusztus	9	6	0	7	22
szeptember	9	5	1	3	18
október	14	8	1	12	35
november	11	0	0	9	20
december	8	2	0	13	23
<i>összesen</i>	<i>95</i>	<i>54</i>	<i>11</i>	<i>83</i>	<i>243</i>

4/b. tábla

A halálokok 1788-ban, korcsoportonként

	1 év alatt	1–5 év	6–15 év	16 év felett	összesen
		között			
Affectio sedis				1	1
Angina		1	1		2
Astma...	1		1		2
Atrophia	10	5	1		16
Caducus morbus	1		1	1	3
Catarrus (cartarus)	2				2
Convulsiones	44	7		1	52
Corrosiones			1	1	2
Dolor stomachi				1	1
Dysenteria	1	1		4	6
Excussio	2	2			4
Exsiccatu		1		3	4
Febris	1	1		5	7
Febris calidus			1	3	4
Febris putrida			1		1
Febris hecticalis				1	1
Febris maligna				1	1
Foruito			1	2	3
Gangrena	2	3		12	17
Gangrena pulmonum				2	2
Gutturis affectiones		1			1
Hectica			1	12	13

	<i>1 év alatt</i>	<i>1–5 év</i>	<i>6–15 év</i>	<i>16 év felett</i>	<i>összesen</i>
		<i>között</i>			
Hemiplexia				1	1
Hydrops				9	9
Inflammatiao intestinum	3				3
Inflammatiao pulmonum				1	1
Miserere mei				2	2
Morbus regius				1	1
Oppressio pectoris				1	1
Pectoris affectionem				1	1
Pherenesis	12	2	1		15
Punctura				2	2
Renum dolores				1	1
Ruptura				1	1
Senium				4	4
Spasmus				1	1
Tumor	2	1		1	4
Variola	7	27	1		35
Variae affectionis		1		1	2
Vomitus				1	1
Ismeretlen	7	1		5	13
<i>összesen</i>	<i>95</i>	<i>54</i>	<i>11</i>	<i>83</i>	<i>243</i>

5. tábla

Az előfordult halálokok „szótára”

<i>Az anyakönyvekben szerepelt halálkokok megnevezései</i>		
<i>A bejegyzésben</i>	<i>[Eltérő] helyesen</i>	<i>Mai értelmezés szerint</i>
1., ab aquus per cussus	ab equo percussus	lórúgás
2., affectio sedis		hasmenés
3., angina		torokgyík
4., astma...		asztma, fulladás
5., atrophia		sorvadás
6., caducus morbus		epilepszia
7., catarrus		nátha
8., casus		baleset
9., convulsiones		epilepszia
10, corrosiones		(előregedett?)
11, dolor stomachi		gyomorfájás
12, dysenteria		vérhas
13, excussio		kiütés
14, exsiccatus		kiszáradás
15, febris febris	febris	láz
16, febris calidus	febris calidus	forróláz
17, febris putrida	febris putrida	magas lázzal járó fertőző betegség
18, febris hecticalis		tüdővész
19, febris maligna		hastífusz
20, fortuito		szerencsétlenség
21, gangrena		rák
22, gangrena pulmonum		tüdővész
23, gutturis affectiones		fulladás

<i>Az anyakönyvekben szerepelt halálokok megnevezései</i>		
<i>A bejegyzésben</i>	<i>[Eltérő] helyesen</i>	<i>Mai értelmezés szerint</i>
24, hectica		tüdővész
25, hemiplexia		féloldali bénulás
26, hydropsis	hydrops	vízkiórág (szív-, vese-, vagy májbetegség/ek/)
27, inflamao intestinum	inflammatio intestinum	bélgyulladás
28, inflamao pulmonum	inflammatio pulmonum	tüdőgyulladás
29, misere	miserere mei	bélesavarodás
30, morbus regius		sárgaság
31, oppressio pectoris		fulladás
32, pectoris affectionem		mellbaj
33, phran.(phrenesis)	phrenesis	elmebeteg, agylob
34, punctura		szúrás
35, pus in auribus		fülgenny
36, repente, repentina morte		hirtelen halál
37, rerum dolores	renum dolores	vesefájdalom
38, ruptiva	ruptura	kizárt sérv
39, senium		végelgyengülés
40, spasmus		görcs
41, tabes		tüdőbaj (sorvadás, esetleg syphilis következtében tabes dorsalis)
42, tumor		daganat
43, variola		himlő
44, variae affectionis		(különféle bajok)
45, vomitus		hányás

Rövidítések és fontosabb felhasznált irodalom

- BFL Budapest Főváros Levéltára
- TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
- ZsM Ób. K. Zsidó Múzeum. Az Óbudai Zsidó Község iratai
- Acsádi, 1957* *Acsádi György: Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. 224–241. p.*
- Andorka, 1988* *Andorka Rudolf: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. Bp., 1988. (Történeti Demográfiai Füzetek, 4.)*
- Bakács, 1957* *Bakács István: A dicális összeírások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. 51–81. p.*
- Bácskai – Nagy, 1984* *Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.*
- Blancard, 1788* *Blancard, Stephan: Arzneiwissenschaftliches Wörterbuch. I–III. Bd. Wien, 1788.*
- Dányi-Dávid, 1960* *Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp., 1960.*
- Dányi, 1961–62* *Dányi Dezső: A történeti demográfia tárgya és módszere. In: Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962. Bp., 1963. 5–21. p.*
- Dányi, 1963–64* *Dányi Dezső: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). In: Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964. Bp., 1965. 73–110. p.*
- Dávid, 1958* *Dávid Zoltán: A házak száma és a népesség a XVI–XVII. századi forrásainkban. In: Történeti Statisztikai Közlemények, 1958. 3–4. sz. 74–94. p.*

- Dávid*, 1973 *Dávid Zoltán: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748.* Bp., 1973. (Történeti Statisztikai Kötetek)
- Endrei*, 1979 *Endrei Walter: Óbuda ipari létesítményei (1690–1850).* In.: TBM XXI. Bp., 1979. 325–346. p.
- Faragó*, 1992 *Faragó Tamás: Demográfiai kézikönyv. Kézirat.*
- Faragó*, 1993 *Faragó Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. köt. Miskolc, 1993. 181–203. p.
- Faragó*, 1996 *Faragó Tamás: Házasságkötés és társadalom — Buda város a 18–19. század fordulóján.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXIII–XXXIV. köt. Miskolc, 1996. 245–270. p.
- Faragó*, 1998 *Faragó Tamás: A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában).* In: Demográfia, 41. (1998) 1. sz. 7–38. p.
- Fügedi*, 1966 *Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története.* In: Demográfia, 9. (1966) 366–378. p.
- Fügedi*, 1980 *Fügedi Erik: Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig.* In: Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4. Bp., 1980. 217–228. p.
- Gál*, 1979 *Gál Éva: Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig.* In: TBM. XXI. köt. Bp., 1979. 105–146. p.
- Gál*, 1988 *Gál Éva, L.: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766.* Bp., 1988.
- Gál*, 1992 *Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században.* In: Századok, 126. (1992) 1. sz. 3–32. p.
- Halálok*, 1942 *Az V. revízió átesett részletes nemzetközi haláloki névjegyzék s a halálokok beosztását megadó betűrendes mutató. Az Országos Közegészségügyi Tanács által jóváhagyott hivatalos szövegezés.* Bp., 1942.

- Klinger*, 1996 Demográfia. Szerk.: Klinger András. Bp., 1996.
- Kovacsics*, 1957 A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. (A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa)
- Kováts*, 1966 *Kováts Zoltán*: A magyarországi népességi reprodukció kérdése a XVIII–XIX. századi rekonstrukció eredménye. In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1966. 131–148. p.
- Kováts*, 1969 *Kováts Zoltán*: Somogy megye népessége a XVII–XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. (Somogyi Almanach 12.)
- Kraus*, 1826 *Kraus, Ludwig August*: Etymologisches medicinisches Lexikon. Tom. I. + Suppl. Göttingen, 1826.
- Moess*, 1968 *Moess Alfréd*: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. Bp., 1968.
- Pásztor*, 1935 *Pásztor Mihály*: Buda és Pest a török után. Bp., 1935. (*Statisztikai Füzetek* 73. köt. 1. rész)
- Rózsa*, 1985 *Rózsa Miklós*: A török alól felszabadult Budán és Pesten megtelepedett cukrászok származási, valamint inas- és leányéveik eltöltésének helye. In.: V. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1984. november 20–21. Veszprém, 1985. 117–128. p.
- Schams*, 1822 *Schams, Franz*: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen, 1822.

HOLLÓ SZILVIA ANDREA

ZSIDÓ HÁZTARTÁSOK A VÍZIVÁROSBAN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A pest-budai zsidó lakosságról olyan általánosítások rögzültek a köztudatban, amelyeket Buda esetében forrásokra alapozott elemzés, feldolgozás nem támaszt alá. Ezek közé tartozik, hogy a zsidók a keresztényeknél zártabb közösségben éltek, népes, más vallásút be nem fogadó háztartásokban, és elsősorban kereskedelmi tevékenységből szereztek jövedelmüket. A részleteket feltáró, értékelő elemzést azonban a zsidóság történetével foglalkozó legkiválóbb szerzők — többek között Büchler Sándor vagy Gonda László — sem adtak e kérdésekről. Talán a források töredékessége miatt — már ha egyáltalán megemlékeztek a budai zsidókról, és nem csak a pesti, gazdasági, kulturális, társadalmi téren befolyásosabb, és ezért feldolgozásra jobban ösztönző zsidóság életét tárgyalták.¹

A Víziváros XIX. századi társadalmának, ezen belül a háztartásszerkezetek vizsgálata közben² felmerült annak a gyanúja, hogy városrészünkben a fenti megállapítások nem teljesen állják meg a helyüket, de egyrészt a reformkori Buda legiparosodottabb és kereskedelmileg leginkább számottevő városrészében³ a zsidó közösség sohasem volt olyan népes, mint Pesten vagy Óbudán (az 1809. évi összeírásban még nem találtunk egyetlen zsidó háztartást sem), másrészt egyetlen forrás, az 1857. évi összeírás alapján kockázatos általánosítani, következtetéseket levonni. Ezért elhatároztuk, hogy több összeírás együttes elemzésével derítjük ki, a XIX. század első felében mekkora lélekszámban, milyen gazdasági, társadalmi súllyal képviseltették magukat a zsidók Budán, ezen belül is — a jelen vizsgálat szűkebb területét képező — Vízivárosban.

Az elemzéshez a Laslett-féle történeti statisztikai módszert szerettük volna kö-

-
- 1 *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig, Bp., 1901.; *Gonda László*: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Bp., 1992.
 - 2 *Bácskai Vera*: Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején. Bp., 1992. Történeti Statisztikai Füzetek 11.; *Holló Szilvia Andrea*: A Víziváros társadalma a XIX. század közepén. Bp., 1991. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat.
 - 3 Ma Budapest I. és II. kerületének része, nagyjából a Széna tér–Margit krt.–Bem tér–Duna–Szarvas tér–Sándor Móric lépcső–várfal között.

vetkezatosan használni,⁴ melyben foglalkozáscsoportok szerinti bontásban, a háztartásfők életkorára alapozott táblázatokba sorolhatnánk a háztartásokat lélekszámuk, szerkezetük, a gyermekek és alkalmazottak száma alapján. Sajnos a rendelkezésre álló források jelentős részéből az életkorok nem derültek ki, ezért ezek hiányában le kellett egyszerűsíteni a vizsgálatot. S bár az összeírások mindegyike alkalmasnak mutatkozott arra, hogy foglalkozáscsoportra bontsuk a vízivárosi zsidóságot, azonban ilyen kis lélekszámú közösséget célszerűtlen és alaptalan lett volna további egységekre tagolni, ezért összességében értékeltük az adatokat. Így az 1857. évből kapott korábbi vizsgálati eredményeket is le kellett egyszerűsíteni.

A budai zsidóság lélekszáma

1746. június 17-én Mária Terézia rendeletével kitiltották Buda városából az addig ott meghatározó gazdasági szerepet játszó zsidókat,⁵ akik attól kezdve csak a vásárok idején mint kereskedők tartózkodhattak a város falain belül. II. József rendeletére (*Systematica gentis judaicae regulatio*)⁶ 1783-ban visszakapták jogukat a szabad költözéshez és letelepedéshez, s ezt az 1790. évi országgyűlés részben — a már visszafogadottakra vonatkozóan — megerősítette (1790:XXXVIII.): „... a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekben (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak, és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek.”⁷

A budai zsidók lélekszáma lassan növekedett: 1787-ben 26, 1804-ben 46, 1811-ben 105 család élt Budán.⁸ A halászvárosi⁹ háztulajdonosok az 1810. évi tűzvészt követően ugyan támogatták a zsidók betelepítését, de 1822-ben még mindig csak 108 zsidó háztartás akadt Budán, a költözés csak az 1840:XXIX. tc. után gyorsult fel.

4 Laslett, P.–Wall, R. (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.; Wall, R.–Robin, J.–Laslett, P. (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 1983.

5 Grünwald Fülöp: *A zsidók története Budán*. Bp., 1938. 18–21. p.

6 *Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésükre*. Bp., 1986. 78. p.

7 Gonda L.: i. m. 268. p.

8 Grünwald F.: i. m. 18–21. p.

9 A Halászváros a Vízivárosnak az Alagúttól a Szarvas térig, azaz a Tabánig terjedő része volt.

„Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, — kivéven egyedül az 1794-dik észtendei XXXVIII. törvénycikkelyben említett bányavárosokat s azon helyeket, mellyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.”¹⁰ Talán ennek is köszönhető, hogy 1842/43-ban már 258 budai zsidó háztartást írtak össze. A budai zsidóság helyzetét azonban ez a törvényi szabályozás sem rendezte megnyugtatóan.¹¹

A források számadatai alapján a Vízivárosban nagy arányú betelepülést nem lehet felfedezni, a lélekszám — a töredékes adatok ellenére — stagnálást mutat. Feltehetően a módosabb zsidók a több felemelkedési lehetőséget tartogató Pestre költöztek, a szegényebbeknek ez a városrész talán kevésbé volt megfizethető, mint a külvárosok (Tabán vagy Újlak). Ennek bizonyításához azonban további vizsgálatokra volna szükség.

Háztartások száma és a zsidók lélekszáma a Vízivárosban

<i>Év</i>	<i>Háztartások száma</i>	<i>Lélekszám az együtt élő keresztényekkel</i>
1822	31	nincs adat
1828	24	77 fő (csak felnőtt)
1843	19	nincs adat (töredékes forrás)
1842/43	38	160 fő (79 férfi, 79 nő, 2 ismeretlen)
1857	22	118 fő (60 férfi, 58 nő) (töredékes forrás, 5 fő kórházban)

A forrásokról

Az országgyűlés 1802-ben a magyar ezredek kiegészítésének problémája miatt foglalkozott a hadsereg tartalékainak felkutatásával, s ennek hatására a Helytartótanács 1808-ban elrendelte, hogy évente végezzék el a katonai célú összeírást. Persze meg-

10 Gonda L.: i. m. 269–270. p.

11 Büchler S.: i. m. 263–266. p.

felelő apparátus hiányában többnyire csak a már meglevő ívek korrigálásáig jutottak el.¹² Ezek az összeírások zsidókra vonatkozó adatokat is közöltek, miután az 1807–1808. évi országgyűlési dekrétumok újonccéllítási cikkelyei kimondták, hogy zsidó is lehet katona, tehát őket is számba kell venni.¹³ Az összeírások katonai jellegéből azonban az is következik, hogy a II. József-féle, 1785–1787. évi összeírás óta egészen 1850-ig, tehát majdnem egy századon át, a nőkre is részletesen kiterjedő összeírást nem végeztek, ezért e tekintetben minden addigi forrás hiányos.¹⁴

Az első katonai jellegű, 1809. évi országos összeírás budai íveinek elemzésekor nem találtunk izraelita vallású lakost. Ez az összeírás azonban töredékesen maradt fenn (csak az Alsó-Víziváros lakosságát véve számba). Ez annál sajnálatosabb, mert joggal feltételezhetjük a zsidók korai jelenlétét e városrészben: a zsidókkal foglalkozó történeti munkák szerint Budán az első beköltözők Újlakon és a Vízivárosban telepedtek le. Az 1857. évi népesség-összeírás alapján sem lehetett teljes képet alkotni a Víziváros zsidóságának társadalmáról, mert hiányzott 200, zömében halászwárosi ház felvételi íve. Azonban Buda levéltári anyaga szerencsésen megőrződött, s ezért a város által felvett háztartásfő összeírásokat is kézbe vehettük, hogy a XIX. század első felének vízivárosi zsidóságáról minél árnyaltabb képet alkothassunk.

A legtöbb adattal az 1842/43. évi ún. zsidó összeírás szolgált.¹⁵ A felvételi ívek Buda valóságzinűsíthetően összes izraelita vallású háztartását tartalmazzák, szám szerint 258 háztartást. Az ívek nem városrészenként vagy ABC-sorrendben közlik a felvetteket, sőt mintha véletlenszerűen követnék egymást a nevek, emiatt az összeírás nehezen kezelhető, bár a tabáni, vízivárosi, újlaki háztartások többé-kevésbé egy tömbben jelennek meg.

A háztartásfő neve mellett a feleség neve, a háztartás nagysága és valamelyest szerkezete is szerepelt (a gyerekek nemük szerint, a testvérek és egyéb rokonok, az alkalmazottak a megfelelő rovatba kerültek), valamint a foglalkozás, a jogi státus, s végül a háztartásban élők számának vallásra bontott összesítése.

A Budán, 1843. február 15-én lezárt ívek felvételi nyelve a latin, a hitelesítéskor viszont a magyar és a német nyelvet alkalmazták az aláírók. A nem zsidó tisztviselő-

12 *Thirring Gusztáv*: Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Bp., 1903. 6–10. p.

13 *Venetianer L.*: i. m. 94. p.

14 *Thirring Gusztáv*: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. In: Városi Szemle, (1911.) 7–8. sz., 465. p.

15 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV 1002 r. Buda szabad kir. város levéltára. (= IV 1002 r.) *Conscriptio Judaeorum. In Libera Regia ac Metropolitana Civitate Budensi degentium die 30 Decembris 1842 iuxta subinsertas Rubricas peracta.*

lők a magyar nyelvet használták, még akkor is, ha nevük alapján feltehető német (de semmiképpen sem magyar) származásuk (Schmidt Ferenc tanácsnok, Ebenhöck Antal számvevősegi tisztviselő, Scosa József számvevő), egyedül Zalafy István, a kapitányi hivatal jegyzőjének neve magyar. A zsidók részéről a hitelesítést végző személyek viszont nevük írásában a német formát választották:¹⁶ Matthias Spitzer¹⁷ és Herrman Brachfeld.

Az 1842/43. évi összeírás feldolgozásához kitűnő előzményt lehet találni az 1822. évi háztartásfő-összeírásban,¹⁸ mely betűrendben, azon belül városrészenként, a házak sorrendjében adja meg először a keresztényeket, majd az egyes betűk végén, városrész és házszám megjelölésével, de már nem rendszerezve, a zsidókat. A zsidók kiemelése és az alacsonyabb szintű rendszerezettség, valamint az idegen kéztől származó írás valószínűsíti, hogy egy másik összeírásból emelték át az adatokat.

A városrész, a házszám és a név mellett a foglalkozás is szerepel, német nyelven. A háztartásfők között feltüntettek az önálló háztartást vezető nők nevét és foglalkozását: egy betegápoló, két özvegy, egy kereskedőnő, egy kereskedőségéd (*commis*) képviseli a női nemet. Sajnos, az összeírás nem tartalmazza a háztartás nagyságát, a háztartásfő életkorát. Így még következtetni sem lehet arra, hogy azonos vezetőknév esetén fennállhat-e rokonsági fok a háztartásfők között, illetve hogy egyes foglalkozásokhoz milyen jellegű és nagyságú háztartás tartozott, tartottak-e albérlőt, alkalmazottat, hány rokont fogadtak be. Így ez a forrás csak a háztartások száma és a foglalkozások vonatkozásában ad útmutatást.

Az 1843. évi, szintén német nyelvű háztartásfő-összeírás¹⁹ a házak számsorrendjében adja meg a háztartásfőket, a név mellett a foglalkozást is feltüntetve. A zsidókat nem emelték ki, csak a vallást tüntették fel nevük mellett. Az összeírás töredékes,²⁰ zömmel a halászárosi házakban élőket adja meg. Azonban e töredékesség ellenére is kevésnek tűnik a 19 háztartásfő, akik közül 6 főnek még a foglalkozását

16 A magyar nyelv elterjedése mégsem várattott magára sokáig. Ez elsősorban Rosenthal Mór tanár működésének köszönhető, akinek czirányú munkásságát Kossuth a Pesti Hirlap hasábjain méltatta. *Grünwald F.*: i. m. 19. p.

17 Mathias Spitzer vízivárosi nagykereskedő volt 1840-ben a budai zsidóság politikai szószólója, akit József nádor is fogadott. *Grünwald F.*: i. m. 20. p.

18 BFL IV 1002 r. Conscriptio incolarum 1822.

19 BFL IV 1002 r. Conscriptio protocoll 1843.

20 Az összeírás részben a 29. számú háztól a 213. számú házig, másrészt a 691. számú háztól a 731. számú házig tart, ebből zsidó háztartás a 47–109. szám közötti házakban fordult elő.

sem ismerjük. Igaz, az összeírás nem tűnik hibátlannak, hiszen a gyaníthatóan zsidó Israel Stern ékszerész neve mellett nem tüntették fel vallását.

A több szerző által is használt 1828. évi országos adóösszeírás összesítése kétségkívül az egyik legtartalmasabb korabeli forrás,²¹ a zsidók esetében azonban az ingatlanvagyonra, adóra vonatkozó rovatok üresen maradtak, hiszen a zsidók ingatlant nem szerezhettek, e latin nyelvű forrás adatgazdagsága egyébként nem éri el az 1842/43. évi összeírását. Az 1828. évi összeírás a Vízivárosban csak 24 zsidó háztartást jelzett. Házak szerint adja meg a háztartásokat, az utólag beírt sorszámok bizonyára csak az összesítők munkáját könnyítették meg. A zsidókat kiemelten kezelték, egyedül az ő vallásuk van feltüntetve. Az adatok közül a név, a háztartásfő családi állapota, a háztartás nagysága, hozzávetőleges szerkezete, a foglalkozás, az ott-honélő gyermekek és az alkalmazottak száma, vallása derül ki.

S végül néhány szóban a kiindulópontnak tekinthető 1857. évi katonai célú összeírásról.²² Német nyelvű ívein a házak számsorrendjében, lakásonként haladva írták össze a háztartásokat. Ez sem teljes, hiányzott a Víziváros első 200 házának íve (nagyjából a Halászárosé). Az íveken elsőként a háztartásfőt és házastársát, majd születési sorrendben a fiú- és leánygyermeket vették számba, azután a rokonok, s legvégül az alkalmazottak, albérlők következtek. Az egyes személyeknél a családi és keresztnév után (háztartásfő esetében) a foglalkozás, illetve a háztartáson belül elfoglalt helyzet, a születési év, a vallás, a családi állapot, a foglalkozás-csoport szerepelt, esetenként a távollét vagy a testi fogyatékoság ténye, és a név mellett a házasságkötésekre vonatkozó bejegyzések sem voltak ritkák (mostohagyermek, gyermek az első házasságból stb.).

A családi nevet csak akkor tüntették fel külön, ha az eltért a családfőtől. Konkrét foglalkozást is többnyire csak a háztartásfő neve mellett közöltek, a többieknél megelégedtek a foglalkozás-csoport bejelölésével. (Gyáros-iparos, kereskedő, pap, tudós–művész, egészségügyi dolgozó, ingatlantulajdonos, ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági segédmunkás, napszámos, egyéb foglalkozású.) A születési évet gyakorta elírták, főleg a XVIII. század végén születetteknél. Vallásként a római, görög katolikus, református, evangélikus, unitárius, görögkeleti és izraelita vallás szerepelt, a többi az egyéb rovatba került. Háromféle családi állapotot különböztettek meg: házas, nem házas, özvegy, így az elváltakat és házastársuktól külön élőkét szövegben jegyezték meg, de rovatosan a házasok közé sorolták. A távollévőkről nagyon kevés információt közöltek.

21 BFL IV 1002 t. *Conscriptio Regnicolaris. 1828. Nomen Jurisdictionis Libera Regia ac Metropolitanæ Civitatis Budensis Nomen Locī Conscripti Suburbium Civitatis Aquatica compellatum.*

22 BFL IV 1106 c. *Aufnahmsbogen 1857.*

A topográfia és a mobilitás vizsgálatának lehetősége

1822-ben a 31 háztartást 21 házban, 1828-ban a 24 háztartást 18 házban, 1843-ban a 19 háztartásfőt 14 házban, 1857-ben a 22 háztartást 18 vízivárosi házban írták össze. (Az 1843. és 1857. évi adat töredékes, a városrész teljes területéről fennmaradt íveken az 1842/43-ban feljegyzett 38 háztartás házszámait nem ismerjük.) Ezek az adatok ellentmondanak a szegregációnak.

1822-ben volt olyan ház, ahol 5 lakásban is zsidók laktak, de 1828-ban már legfeljebb csak 2–2, 1843-ban és 1857-ben 3–3 zsidó háztartás volt egy házban, holott a városrészben általában nagyobb, emeletes új házak épültek. Éppen ezért nagy a kísértés, hogy a zsidó lakosságnak a városrészen belüli elhelyezkedését, életterüknek a keresztény lakossággal való folyamatos vegyülését térképre vetítsük. Az 1857. évi összeírás 22 zsidó háztartásának adatait tartalmazó ívek is azért maradtak fenn, mert akkoriban már nemcsak a Halászárosban (melynek ívei elvesztek) laktak zsidók, hanem szétszórva a városrészben. Ám ez kockázatos vállalkozás lenne, mert az összeírások nem minden esetben fedték le a Víziváros teljes területét, és a töredékes források sem ugyanarra a területre vonatkoznak, tehát nincs igazából összehasonlíthatási alap. (Ráadásul a házakat időközben — legalábbis részben — átszámolták.) A számunkra legérdekesebb, mert legteljesebb, 1842/43. évi összeírásban egyébként sem közöltek házszámot.

Ha a topográfiai elemzés kimenetele kétséges, talán eredményesebb a személyeket nyomon követni. S máris lehetőség kínálkozik egy gyors próbára: vajon az 1842/43. évi és az 1843. évi összeírás adatai fedik-e egymást? Bár az 1843. évi összeírás hiányos, azért az elvárható lenne, hogy akikről tudunk, azok az 1842/43. évi forrásban is fellelhetők legyenek. Természetesen akadnak ilyen személyek: 7 fő teljes biztonsággal azonosítható, köztük Moyses Blau ószeres-régiségkereskedő, Joseph Kohner bőrgyáros vagy Jacob Blum kereskedő, de még Isaac Bock koldus is. Azonban jócskán vannak kétséges esetek is: Emanuel Grünwald talán azonos Emrich Grünwald (98.) templomszolgával, Elkan Menz vagy Meritz kereskedő különös hangzású nevét könnyen elírhatták, viszont Samuel Seligmann 1843-ban ismeretlen foglalkozásúként szerepelt, holott az 1842/43. évi összeírás alapján kereskedő (*quaestor*) volt 9 fős háztartással. Marcus Kohn 1843-ban a Vízivárosban, 1842/43-ban a Tabánban lett felvéve, de a cseh származású férfi foglalkozása csak az egyik íven ismert, ezért egyáltalán nem biztos, hogy ugyanarról a személyről van szó. Összességében azt tapasztalhatjuk, hogy a két összeírás csak részben tartalmazta ugyanazokat a személyeket, pedig a két felvétel majdnem egy időben, és nem zűrzavaros időszakban történt, de nem ismerjük a költözés gyakoriságát.

Ezek után azon már nem is csodálkozhatunk, hogy az 1842/43-ban összeírt 38 háztartásfő és az 1857-ben számba vett 22 háztartásfő összevetésekor alig találni azonos személyeket (4 eset). Ehhez a vizsgálathoz segítséget jelentett nemcsak a foglalkozások ismerete, de az egyik évből (1857-ből) ismert életkor is, és az, hogy mindkét összeírás kiterjedt a háztartásban élő személyekre. Így biztosak lehetünk abban, hogy a 35 éves Leopold Beck, akinek fiatal felesége, néhány hónapos kislánya volt, nem lehetett azonos 3 fős háztartást vezető, nem legitimizált névrokonával 1842/43-ból, ellentétben Moyses Karef festővel (*pictor*), aki 1857-ben már 67 éves özvegy volt, és 3 gyermekével élt. Abraham Kohn kalapos (60 éves) időközben bizonyára újránősült, felesége már nem Maria, hanem Katharina. Leopold Nadler 49 éves szabó háztartása 13 év alatt egy fővel gyarapodott (6-ról 7 főre), Leopold Thein 54 éves kereskedő viszont 7 fősről 12 főre duzzadt.

Az 1822. és 1842/43. évi teljes körű összeírások között két évtized telt el. A korábbi összeírás háztartásainak szerkezetét nem ismerjük, vagyis nem tudjuk, voltak-e a háztartásfőnek gyermekei, 1842/43-ban pedig a házszám nem derült ki. Ezért elég bizonytalan és csak a névazonosságra alapozható az összevetés. Természetesen a gyakori nevek szóba sem jöhettek (Braun, Blum, Hoffmann, Kohn, Spitzer), csak a teljes név- és foglalkozási azonosság: ezek alapján viszont csak Moyses Blau régiségkereskedő és Joseph Kohner börgyáros azonosítható, mert Hermann Stern egyszer ékszerész, másszor alkusz, üzletkötő (*proxeneta*), így bizonytalan a személyazonosság. S mivel 1822 és 1828 között az alig 6 év ellenére is mindössze 10 személy azonosítható, s csak 1-2 esetben feltételezhető, hogy a háztartásfő halála után az örökösök vitték tovább a háztartást, érthető, hogy az 1828. és 1842/43. évi teljes körű összeírások között miért csak 5 személy azonosítható a Vízivárosban.

De milyen azonosságokat fedezhetünk fel az 1822. és 1843. évi, mindkét esetben házszámokat is tartalmazó összeírásokban szereplő személyek között? Jacob Blum kereskedőn (1822-ben *Handelsmann*, 1843-ban *Kaufmann*) és Moyses Blau segédén, később ószeresen kívül (a lakhelyét sem változtató) Joseph Kohner börgyáros, a zsidó község elnöke azonosítható. Az 1828. és 1843. évi összeírásban már csak Joseph Kohner börgyáros, Samuel Seligmann és Moyses Blau szerepelt, viszont egy Cecilia Blum nevű özvegyasszonyt is összeírtak. Lehetséges, hogy 1843-ban Joseph Blum az 1822-ben feljegyzett háztartásfő leszármazottja. (A szintén mindkét esetben házszámokat tartalmazó, 1843. és 1857. évi forrás összevetése azért zárult eredménytelenül, mert 1843-ból elsősorban a Halászwáros lakosainak adatai maradtak fenn, 1857-ből viszont az veszett el.)

Ha a gyakori neveket a család részletes ismerete hiányában nem vesszük figyelembe, megállapíthatjuk, hogy a Vízivárosban az 1822 és 1857 között eltelt 35 év

alatt a zsidó népesség kicserélődött (és még 1828 és 1857 között sincs egyezés). Ha helyben is maradtak egyes leszármazottak, a többség elköltözött, meghalt. A háztartásszerkezetek ugyanis azt bizonyítják, hogy alig 1-2 esetben éltek rokonok egy fedél alatt, tehát a kiterjesztett, idős rokonokat befogadó család ritka.

A mobilitás vizsgálatát úgy tehetnénk teljessé, ha a budai zsidó népesség adatait tartalmazó 1822. és 1842/43. évi összeírást számítógépre vinnénk fel, s annak segítségével lehetőség nyílhatna a nem vízivárosi háztartásfők adatainak feldolgozására is. Így kideríthetnénk, vajon milyen arányú és irányú népesség mozgás történt Buda városán belül, s ez mennyiben függvénye a foglalkozás-szerkezet alakulásának? A gyakori nevek itt is gátolni fogják a munkát, sőt még a ritkább nevekkal is csínján kell bánni, ha sem a családi kapcsolatokat, sem a házszámokat nem ismerjük. (Pl. csak feltételezhető, hogy a tabáni Aron Weisz özvegyének (1822) Aron Weisz (1842/43) a fia, de Leonard Kohn kirurgus (1842/43) személyazonosságát kissé kétségesse teszi, hogy 1822-ben kereskedősegédként nevezték meg.)

A háztartás nagysága

A háztartás nagyságáról egyáltalán nincs adatunk 1822-ből és 1843-ból, ellenben teljes képet ad az 1857. évi, viszonylag teljes az 1842/43. évi, és megközelítőt az 1828. évi összeírás. 1828-ban a zsidó háztartások általában 2-4 fősek, a legnépesebbek is csak 6 fősek voltak — ezek egyike Joseph Kohner bőrgyárosé, a másik Jacob Schuller szeszfőzőé.

<i>A háztartás nagysága</i>	<i>A háztartások száma</i>
1 fős háztartás	3
2 fős háztartás	4
3 fős háztartás	8
4 fős háztartás	5
5 fős háztartás	2
6 fős háztartás	2

A zsidó háztartásokban regisztrált 77 személy közül 7 nő keresztény alkalmazott volt. A háztartásban élők neme 4 személy esetében nem derült ki (egyébként a 7 keresztény nőcselédet nem számítva: 38 nő és 28 férfi). A meglepő arány talán meg-

változna, ha ismernénk a 18 év alattiak nemi megoszlását. 1842/43-ban a legnépesebb zsidó háztartást a *Tabánban* írták össze: a 10 családtagon kívül két alkalmazottat vettek számba. Ez azonban kivételes esetnek számított. A *Vízivárosban* általában 2–4 fős háztartásokat találni, bár még az 5-7 fős háztartás sem ritka. Jellemző, hogy a férfi háztartásfők ritkán maradtak egyedül: a zsidó háztartásokban egész Budán csak 5 fő élt özvegyen és 4 férfi volt valamilyen más okból egyedülálló, s mivel ugyanakkor 12 özvegyasszony vezetett önálló háztartást, feltehető a férfiak korai halandósága, vagy eleve kevesebb volt a férfi.

1857-ben a háztartás nagysága alapján (nem számítva öt, kórházban ápolt, feltehetően egyedülálló asszonyt), egy-egy 10-11 fős háztartáson kívül a vízivárosi zsidók többsége kisebb, többnyire 2-4 fős háztartásokban élt.

Ezek szerint, bár az átlagos háztartásnagyság három évtized alatt lényegében nem változott, 2-4 fős maradt, az évek múlásával a legnépesebb háztartásokban élők száma megduplázódott: 6 főről 11 főre emelkedett.

Ez azonban kétséges, mert 1828-ban a 18 év alatti gyermekeket nem vették számba, tehát a háztartások a valóságban népesebbek voltak. Akkor viszont éppen az ellenkezője igaz a megállapításnak, s a háztartások az évek múlásával éppen hogy valamivel kisebbek lettek. Ez vajon a háztartásszerkezet megváltozásának köszönhető-e?

A háztartások szerkezete

A háztartások szerkezetéről az 1822. és az 1843. évi összeírások nem tájékoztatnak. 1828-ban a szülő(k) és gyermek típusú háztartásszerkezet szinte teljesen hiányzott, az alkalmazottakat gyermektelen házaspárok és nem családok mellett írták össze, ugyanis az 1828. évi összeírásban a 18 év alatti gyermekeket nem vették számba a háztartás létszámának meghatározásakor.

<i>A háztartás típusa</i>	<i>A háztartások száma</i>
házaspár	4 eset
egyedül élő	3 eset
házaspár és alkalmazott	12 eset
ismeretlen	3 eset
házaspár, gyermek, alkalmazott	2 eset

Azonban, ha a háztartás alapját képező házaspár mellé odaképzelnünk egy-két gyermeket, a háztartás szerkezete a városi keresztény lakossághoz hasonlóan alakul, az ipari üzemek elterjedése előtt a háztartási alkalmazottak, cselédek száma az ő háztartásaikban szintén jelentékenyebb volt, még a szerényebb jövedelmükében is.

1842/43-ban a háztartások szerkezete hasonlóan egyszerű maradt. Kevesen éltek egyedül vagy özvegyen (4 fő), nem laktak a háztartásban rokonok (1 eset), idegenek, pl. albérlők, s bár még mindig 14 helyen foglalkoztattak alkalmazottat (összesen 18 főt), a 3 cseléden kívül mindannyian segédek, tehát a termelésben részt vevők voltak.

<i>A háztartások típusa</i>	<i>A háztartások száma</i>
egyedülálló	2
gyermektelen házaspár	7
házaspár gyermek(ek)kel	12
özvegy szülő, gyermek	1
özvegy szülő, gyermek, segéd	1
házaspár, gyermek, rokon	2
házaspár, gyermek, alkalmazott	13

1857-ben a háztartásszerkezet annyiban módosult, hogy — bár még mindig csak két rokont és három albérlőt találtunk — erőteljesen csökkent az alkalmazottak száma (4 alkalmazott 3 háztartásban):

<i>A háztartások típusa</i>	<i>A háztartások száma</i>
gyermektelen házaspár	2
házaspár gyermek(ek)kel	9
házaspár, gyermek, alkalmazott	3
házaspár, gyermek, rokon	2
házaspár, gyermek, albérlő	2
özvegy gyerme(ek)kel	3
özvegy, gyermek, albérlő	1

Három évtized alatt a háztartások szerkezete némileg átalakult. Az 5 egyedülálló nő mind kórházban lett összeírva. Bár az egyedülállók száma a zsidók körében sohasem volt jelentős, 1857-ben már egyáltalán nincs egyedül élő, az 5, kórházban ápoltnőbeteg családi háttéréről semmit sem tudni. Ugyanakkor a keresztény lakosság körében ez a háztartásszerkezet rövid időn belül számbelileg jelentősen gyarapodott, egyértelműen a beköltöző, főleg ipari segédmunkát, napszámot, szolgáltatást (varrást, takarítást) vállaló fiatal nők lélekszámának növekedése következtében.

Albérölt, tehát idegent csak 1857-ben találtunk, ez új keletű szokás, rokonok alig éltek a háztartásokban. Érezhetően csökkent az alkalmazottat sem tartó, gyermektelen házaspárok száma, ami feltehetően életkori okokkal magyarázható, de esetünkben, adatok hiányában nem vizsgálható. A gyermekek és az alkalmazottak számának alakulása azonban néhány okra fényt deríthet.

Az otthonélő gyermekek száma

A gyermekek számát 1822-ben és 1843-ban nem tudjuk, 1828-ban a jelzett négy esetben 18 éven felüli felnőtteket vetek számba (bár ez a szám akkor is kevés). 1842/43-ban a budai zsidó háztartásokban élő gyermekek számát ugyan ismerjük (256 fiú és 269 leány), de nem ismerjük sem az ő életkorukat, sem szüleikét. (Háztartásonként két gyermek e korban nem nevezhető soknak. S miért alakult így a lélekszám? Nagyarányú halandóság, túl fiatal vagy túl idős szülők, a felnőtt gyermekek már nem laktak otthon?)²³ A nem szerinti megoszlás városszerte enyhe lány-többséget mutat, de miközben a Tabánban a fiúk–lányok száma szinte meg egyezett (137 fiú, 138 lány), Újlakon pedig 61 fiú mellett 84 lányt írtak össze, addig a Vízivárosban az átlagnál több volt a fiú (44, lány csak 39), ami többnyire jobb anyagi helyzetet feltételez (a fiúk nem mennek el fiatalon dolgozni, a lányok hamar férjhez adhatók megfelelő hozománnyal).

23 *Holló Szilvia Andrea*: Halandósági viszonyok Budán és Óbudán a múlt század ötvens éveiben. In: *A Dunántúl településtörténete*. IX. Veszprém, 1992. 314–316. p.

<i>Az otthonélő gyermekek száma</i>	<i>A háztartások száma</i>
gyermektelen	9
1 gyermek	10
2 gyermek	6
3 gyermek	3
4 gyermek	2
5 gyermek	5
6 gyermek	2
7 gyermek	1

Az életkor alapján egyedül vizsgálható 1857. évi összeírás adatai szerint a férfi háztartásfők 25 és 67 év közöttiek, ami egyfelől korai halandóságra mutat, másfelől 25 év alatti férfi a törvények értelmében kézműves, kocsmáros, nagyobb jövedelmet biztosító kereskedelemmel foglalkozó nem lehetett,²⁴ ezért a fiatalokat nem ösztönözték arra, hogy önálló háztartást alapítsanak, tovább maradtak a szülői házban. De mivel a legtöbb zsidó férfi 30-40 év közötti, feleségeik 23-40 év közöttiek voltak, a gyermekszám további emelkedése várható.

Születések száma Budán 1854/55-ben

<i>Felekezet</i>	<i>Fiú</i>	<i>Lány</i>	<i>Összesen</i>
róm. kat.	996	983	1981
evang.	23	16	39
reform.	18	17	35
görögkeleti	5	5	10
zsidó	112	94	206
összesen	1154	1117	2271

24 Gonda L.: i. m. 265. p.

Csecsemőhalandóság Budán 1854/55-ben (egy éves kor alatt)

<i>Felekezet</i>	<i>Fiú</i>	<i>Lány</i>	<i>Összesen</i>
róm. kat.	446	466	912
evang.	6	3	9
reform.	5	1	6
görögkeleti	8	1	9
zsidó	33	27	60
összesen	498	498	996

Ezek a számadatok csak a római katolikusok és a zsidók esetében igazán informatívak, de ha a római katolikusok körében előforduló csecsemőhalandóságot vesszük alapul (ez a születendő gyermekek számának nagyjából fele), akkor a zsidóknál ez az arány kedvezőbb, a született gyermekeknek „csak” harmada halt meg egy éves kora előtt, a többiek életben maradtak. Az evangélikusok és reformátusok — általában tisztviselők, hivatalnokok — körében a csecsemőhalandóság kezdett visszaszorulni. A Budán, zömmel a higiéniai viszonyait tekintve elmaradott Tabánban élő szegényebb görögkeletiek között viszont még kimagasló értékeket találunk. A zsidó csecsemők életben maradási esélyei így közepesen kedvezőnek mondhatók.

A Vízivárosban valamivel mindig több volt a fiúgyermek, mint a lány, hiszen 1857-ben is az összeírt 65 gyermek között 34 fiút és 31 leányt találtunk. (13 fiúgyermek elmúlt 15 éves, és 9 lány került eladósorba.) Csak két háztartás volt gyermektelen, s az, hogy két háztartásban 8–8 gyermeket neveltek, arra figyelmeztet, hogy az összeírt gyermekek száma nem lehetett feltétlenül azonos a családhoz tartozó gyermekek számával. A fiúgyermekek közül azonban csak három idősebb (17–27 éves) neve mellett jelezték távollétét, és egyetlen lány (ő egyébként a csak ezen összeírásban feltüntetett mostohagyermekek egyike volt) tartózkodott máshol.

Bár csak az 1842/43. évi és az 1857. évi adatokat sikerült összevetni, úgy érzékelhető, hogy kissé emelkedett az otthonélő gyermekek száma: 2,7 főről 3 főre. Ez magyarázható részben a jobb egészségügyi feltételekkel, de a gyermekek továbbtanulásával is.

Egyéb személyek

A háztartásokban élő egyéb személyekről (rokonok, albérlők) csak 1842/43-ból és 1857-ből van tudomásunk: 1842/43-ban az egyéb rovatokban számba vett hozzátartozók között egész Budán csak 7 testvér és 7 egyéb rokon volt (ebből a Vízivárosban 2 testvér), ez semmi esetre sem utal kiterjesztett családra, ahogy azt a háztartások nagysága ismeretében igazából nem is vártuk. 1857-ben két rokont, három albérlőt jegyeztek fel, ez sem okozhatott alapvető változást a háztartás szerkezetében.

Alkalmazottak

Az alkalmazottak számát is csak 1828-ból, 1842/43-ból és 1857-ből ismerjük. 1828-ban a 77 fős regisztrált felnőtt népességből 24 fő alkalmazott, 7 keresztény és 12 zsidó nőcseléd (később már, legalábbis a Vízivárosban, nem lesz ilyen nagy arányú a zsidó nők cseléddé válása) s mellettük volt 5 zsidó szolga is. (A számok önmagukban annak ellenére megállják a helyüket, hogy a 18 év alattiakról nincs információnk, mert a cselédek, a szolgák és a segédek általában 18 év felettiek voltak. Segédről, inasról az összeírás nem is tett egyértelműen említést.)

1842/43-ban a háztartási cselédek száma már nem mondható jelentősnek: egész Budán 8 fő állt alkalmazásban (6 nő és két férfi, ez utóbbi akkoriban már a keresztényeknél is szokatlannak számított). Közülük már csak 3 nő volt zsidó, a további 5 alkalmazott keresztény. Ez kapcsolatba hozható a kereskedelmi–ipari tevékenység szombati gyakorlásával. Ugyanakkor a szegény zsidók már alig álltak szolgálatba saját felekezetbelijüknél, bár nem kizárt, hogy Pestre mentek dolgozni. A vagyoni helyzetre a cselédtartásból következtetni, ilyen szórványadatok esetében nem lehet, hiszen egyaránt 3 fő dolgozott a jobb módú Vízivárosban és a szegényebb Újlakon. Ennél lényegesebb a segédek alkalmazása (egy helyen 4 segéd is alkalmazásban állt a Vízivárosban), akik közül már 10 fő volt keresztény.

1857-ben már szinte jelentéktelen volt az alkalmazottak száma: 4 fő (2 férfi, 2 nő). A két férfi segéd és inas, tehát nem háztartási alkalmazott.

Alkalmazottak száma a Vizivárosban

	1828	1842/43	1857
Segéd, inas	(Nincs adat)	16	2
Női cseléd	19	3	2
Szolga	5	–	–

Egyfelől tehát a háztartások szerkezetét megváltoztatta, hogy egyre kevesebb személyzetet tartottak (a férfi szolgák száma a keresztényeknél is radikálisan csökkent, csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak, ellenben a női cselédek számának csökkenése 1828 és 1842/43 között ilyen nagy mértékben érthetetlen). Bár 1828-ban nincs megbízható adat, 1842/43-tól 1857-ig a háztartásokban élő ipari-kereskedelmi segédek száma is csökkent. Ez jelenthette, hogy más városrészből jártak át dolgozni a fiatalok, ahogy a keresztény mestereknél, vagy a foglalkozás szerkezet megváltozása okozta a változást, a kevésbé jövedelmező vagy segédek nem igénylő szakmák elterjedése.

A foglalkozásszerkezet alakulása

1822-ben a népes és a budai városrészek között gazdaságilag fejletlenek számító *Vizivárosban* 31 háztartásfőt írtak össze, akik zömmel a Tabánhoz legközelebb eső, ún. Halászváros nevű negyedben éltek. Akadt köztük gyárosként feltüntetett, feltehetően nagyobb műhellyel rendelkező iparos (bőrös, szeszfőző), speciális foglalkozást űző, és kis, de vagyonos vevőkör részére dolgozó kordovános, aranyműves, ékszerész. Szinte hihetetlen, de a foglalkozási rovatból az derül ki, hogy kereskedő, házaló alig akadt: összesen 4 fő (szakosodott lisztkereskedő és ószeres egyaránt volt köztük). A gyanúsán nagyszámú (17) kereskedősegédről (*comi, commis*) nem tudni, hol dolgoztak. Az egyéb foglalkozásúak között, mivel a Halászvárosban és ÚjJakon létesítettek először imahelyet, találhatjuk a sahtert is.

Az 1822. évi adatok ismeretében már nem is vártuk, amit egyébként korábban feltételeztünk, hogy 1828-ban a 24 háztartásfőből a legtöbben kereskedők lesznek, pedig a számok ezt igazolták. (15 fő: 3 házaló, 5 szakosodott kereskedő, 1 gabonakereskedő, 3 ékszerész egyértelműen kereskedőként és nem iparosként felvéve, 2 alkusz-üzletkötő, 1 kiskereskedő). Még mindig kevés az iparos (a bőrgyáros és a

szeszfőző mellett 2 szabó), 2 fő egyéb foglalkozású (kocsmáros, napszámos, ez utóbbi özvegyasszony!). Ismeretlen két özvegyasszony és egy férfi (egyébként éppen az általunk már jól ismert Moyses Blau) foglalkozása, jövedelemforrása.

Ez a foglalkozási összetétel a Vízivárosban nagyjából így maradt az elkövetkező években, annak ellenére, hogy 1840-ben a XXIX. tc. 2. paragrafusa kimondta: „A fennálló feltételek mellett gyárokat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is üzhetnek, s ifjaikat ezekben taníthatják, — azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják.”²⁵

1842/43-ban a Vízivárosban a foglalkozások rovatos besorolása és szöveges magyarázata nem teljes mértékben fedik egymást. Rovatosan 9 iparost, 8 házalót, 6 nagykereskedőt (valószínűleg inkább posztóra, italtra, bőrre szakosodó kereskedőt, összesen 9 segéddel) és 7 kiskereskedőt írtak össze (szövet, régiség), a többiek foglalkozását csak szövegesen határozták meg. E 8, közelebről meg nem határozott foglalkozású között csak egy koldus és egy templomszolga akadt, akiknél az adott foglalkozási rovatokat nehezen lehetett volna alkalmazni, de ide számították a szivarkészítőt, a kereskedősegédet, sőt a lókereskedőt is. Nem határozták meg a két alkusz-üzletkötőt (*proxeneta*, de nem *proxeneta equorum*, azaz lókereskedő, őket egyértelműen megkülönböztették) foglalkozáscsoportját sem.

E kissé sajátos rovatos besorolás miatt végeztük el a csoportosítást a szövegesen meghatározott foglalkozások szerint. Ezek alapján némileg módosult a kép: 11 fő foglalkozott iparral (ruházati iparral: 1 szabólegény, 2 szabó, 1 kalapos; használati cikkek gyártásával 1 szivarkészítő, 1 pipa- és 1 tajtékpipa készítő; a már hagyományosnak mondható, a Duna közelségéből adódó bőriparral 2 tímárlegény, 2 bőrgyáros). Egyéb foglalkozású a koldus, az egyházszolga, a festő, a bába és az írődeák.

A többi 22 háztartásfő valamilyen kereskedelmi tevékenységgel foglalkozott: a 2 alkusz-üzletkötő és a már csupán egyetlen kereskedősegéd éppúgy, mint a 2 házaló és az 5 vásároló, a lókereskedő, a vászon- és a szövetkereskedő, az építőipari faanyaggal kereskedő, a 2 régiségkereskedő (ócskás), 2 (kóser?) italkereskedő, s még néhány egyéb, nem részletezett, vagy nem egyértelmű szakágban ténykedő kereskedő.

Akinek 1843-ban a foglalkozását ismerjük, az többnyire szintén kereskedő volt (bár ritkán derül ki, mivel kereskedtek: ital, régiség, pipa), de akadt köztük pipafaragó, szeszfőző, bőros, spekuláns (*Spekulant*) és ékszerész is.

1857-ben a 22 háztartásfő közül 11 fő kereskedelemmel foglalkozott, de általában nem a jövedelmező ágazatokkal (rövidáru-, sókereskedő, szatócs, ószeres, el-

adó). 8 fő ipari foglalkozásból élt: hárman szabók voltak, az egyik mester közelében talán a saját legénye lakott, s a többi foglalkozás sem mutatott különösebb jómódot: szobafestő, cserzővarga, sapkakészítő. Egyetlen értelmiségit találtunk, egy magántanárt, egy fő foglalkozását nem lehetett azonosítani, és egy özvegyasszony volt a háztartásfők között. Mivel a halászárosi, hagyományosan módosabb házak összeírása hiányzik, ezt a foglalkozási összetételt nem kezelhettük az előzőekkel egyenértékűként. Így is megállapítható azonban, hogy — mivel 1822-ben, 1828-ban, 1842/43-ban és 1857-ben is kialakítható a foglalkozási táblázat — a kereskedelmi tevékenység és jövedelemforrás meghatározó volta ellenére az ipari tevékenység a Vízivárosban kezd egyre jelentősebb szerephez jutni.

<i>Foglalkozáscsoport</i>	<i>1822</i>	<i>1828</i>	<i>1842/43</i>	<i>1857</i>
iparos	5	4	11	8
kereskedő	21	15	24	11
egyéb	5	5	5	3

Mint fentebb láttuk, a segédek, inasok száma erőteljesen csökkent. Ezért az ipari tevékenység erősödése együtt járhatott a vagyoni, gazdasági helyzet romlásával.

A Víziváros és a többi budai városrész

1822-ben a 6 budai városrész közül csak a Vízivárosban, a Tabánban és Újlakon éltek jelentős számban zsidók.

Háztartások száma városrészenként

Vár	3
Víziváros	31
Krisztinaváros	0
Országút	1
Újlak	29
Tabán	41
Egyéb	3

Ezt az 1830. évi adatok is alátámasztják,²⁶ bár néhány év alatt vagy megnövekedett az újlaki közösség lélekszáma, vagy a vízivárosi háztartások lettek kisebbek.

Városrész	<i>katolikus</i>	<i>evangélikus</i>	<i>református</i>	<i>g. keleti</i>	<i>izraelita</i>
Vár	3852	84	40	21	6
Víziváros	8922	49	4	41	156
Krisztinav.	3246	23	5	10	–
Országút	3448	6	–	–	6
Újlak	3837	17	3	7	204
Tabán	4768	64	59	559	238
Összesen	28073	243	111	638	610

1822-ben (*I. táblázat*) csak egyetlen személynél nem töltötték ki a foglalkozás rovatot. A feltüntetett foglalkozások alapján Budán (beleértve ebbe a Vízivárost is) szerényebb vagyoni helyzetű zsidók élhettek: bár csak egy személynél írták, hogy koldus, de a háztartásfők közül 25 fő volt házaló²⁷ és 37 fő kereskedősegéd. Az ő pontos munkahelyük ismeretlen, és csak feltételezhető, hogy lakóhelyük közelében dolgoztak. Szakosodott kereskedelemmel (pl. lisztkereskedelemmel) mindössze 16 fő foglalkozott.

Ebben az időszakban a zsidók körében nemcsak a Vízivárosban üztek kevesen kézműipari tevékenységet: Budán összesen 11 iparos dolgozott (2–2 pipakészítő, ékszerész, likörgyártó, egy-egy kordovános, aranyműves, szabó, festősegéd, mézszáros), s bár az első zsidó vendéglős 1787-ben kapott működési engedélyt a Helytartótanáctól,²⁸ 1822-ben csak egyetlen zsidó élt vendéglősként. Összeírtak egy-egy *sahtert*, sírásót, énekest, 2 betegápolót, volt egy *instruktor* (itt talán tanító értelemben), a *Haarwasser* foglalkozást egyelőre nem tudtuk értelmezni. (Az 1822-ben összeírt 108 zsidó háztartásfő közül három fő nem volt budai illetékességű, lakhely-

26 *Thirring Gusztáv*: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Bp., 1935. II. köt. 7. p.

27 Akkoriban még szatócsboltot sem nyithattak. *Büchler S.*: i. m. 263. p.

28 Uo. 263. p.

ük *Tétény, Lovasberény, Óbuda*, de az nem derült ki, hogy őket, köztük Zafir Teofil nagykereskedőt, miért vették fel ebbe az összeírásba.)

1842/43-ban Budán már 258 háztartásban 1063 izraelita vallású lakos élt, 20 kereszténnyel együtt. A Tabánban 135, Újlakon 77, ellenben a Vízivárosban csak 38 háztartást írtak össze. Az Országúton 5, a Krisztinavárosban, a Várban és egy meghatározatlan helyen 1–1 háztartást jeleztek.

A háztartásfők foglalkozása szerint (*II. táblázat*), az összeírás rovatait véve alapul, megkülönböztethetünk szakosodott kereskedőket (mindössze 9 fő), kiskereskedőket (25 fő), házalókat (110 fő). Az ő számuk a korlátozó rendelkezések ellenére sem csökkent erőteljesen.²⁹ 55 háztartásfő már ipari tevékenységből szerezte jövedelmét, ez városszerte a kereskedelem kismértékű háttérbe szorulását mutatta. A 10 koldus a népesség számának növekedésével és a nagyvárosiasodással egyaránt magyarázható. A háztartásfők jelentős részéről csak szöveges információt közöltek, rovatosan nem sorolták be őket (pl. a tanítót).

A zsidó segítők száma 27, a keresztényeké 15 fő volt, ehhez képest a háztartásokban élő rokonok és cselédek száma csekély, 13 és 17 fő (*III. táblázat*). Az átlagos háztartás-nagyság városszerte 4 fő, a leggyakoribb háztartásszerkezet a nukleáris: szülő és 1-2 gyermek. (*IV. táblázat*).

A Budán élő zsidók jogi helyzetéről egyedül az 1842/43. évi összeírás ad részletes, bár meglehetősen felületes kimutatást. Ennek külön jelentőséget adott az 1840. évi rendelet, hiszen Budára bárki beköltözhetett, de iparüzési engedélyhez csak lakhatási engedély birtokában juthatott. Letelepedettnek az számított, aki 10 éve a városban élt, vagy foglalkozása letelepedési szándékot sejtetett, és letelepedettnek számítottak az ide házasodó nők is (de őket ez az összeírás nem kezelte külön). 1842/43-ban a zsidók nagy részét befogadottként tartották számon, de sokszor nem töltötték ki a rovatokat, s így a jogi helyzet ismeretlen maradt. 45 háztartásfő nem volt törvényesen befogadott, arányosan a többségük Újlakon és nem a legnépesebb Tabánban élt (bár ott volt a legtöbb ismeretlen, ezért nem biztos, hogy ez a megállapítás igaz). Néha, nem következetesen, feltüntették, honnan érkeztek a telepések: Galiciából 1, Csehországból 14, Lengyelországból 5, Morvaországból 2 háztartásfő. A származási hely persze nem azt jelentette, hogy az illető a fenti helyek valamelyikén született, hanem azt, hol élt Budára érkezése előtt. (*V. táblázat*).

Az 1842/43. évi összeírásban a nevek sokasága és egyben sokszínűsége (a német mellett sok szláv, s néhány magyar hangzású) miatt vettük elő Thirring Gusztáv³⁰

29 1840-től megpróbálták a törvény lehetőségeivel biztosítani, hogy a házalás, piacozás helyett a zsidók is letelepedett boltosok legyenek. *Grünewald F.*: i. m. 20. p.

30 *Thirring G.*: Budapest főváros demográfiai... I. köt. 268–269. p.

részletes adatsorait az 1850. évi buda–óbudai nemzetiségi megoszlásról. Ebben a statisztikus feltüntette, hogy a zsidó vallású népesség milyen nemzetiségűnek vallotta magát. Ez azért érdekes, mert 1842/43-ból részben ismerjük a származási helyeket, viszont a nemzetiséget egyetlen általunk használt összeírás sem tüntette fel. (Buda összes lakosa Óbudával együtt 43 019, Pesté 83 878 fő volt. A táblázat Óbuda adatait is tartalmazza, ahol a lakosság nagy része, és így a zsidóság is németnek vallotta magát.)

<i>Nemzetiség</i>	<i>Buda–Óbuda</i>	<i>Pest</i>
magyar	987	5686
német	3656	6026
tót	171	745
oláh	2	17
szerb	154	101
egyéb	6	67
összesen	4976	12642

Sokra ezzel az összehasonlítással azért nem jutottunk, mert cseh–morva nemzetiségű zsidót nem írtak össze, ők ugyanis többnyire németnek vallották magukat. Fényes Elek az 1857. évi adatok feldolgozásakor más eredményre jutott, mint Thirring Gusztáv,³¹ mert a zsidókat a nemzetiségek közé sorolta be, míg Thirring külön kezelte őket.

31 Uo. 274. p.

Buda–Óbuda nemzetiségi megoszlása, az „idegenek” nélkül

<i>Nemzetiség</i>	<i>Fényes szerint</i>	<i>Thirring szerint</i>
magyar	12 224	7555 + 987 zsidó
német	30 034	27 939 + 3656 zsidó
tót	1413	1307 + 171 zsidó
szerb	309	1180 + 154 zsidó
oláh	–	16 + 2 zsidó
egyéb	–	46 + 6 zsidó
összesen	43 980	39 043 + 4976 zsidó = 43 019 fő

A városrészekről

Az 1822. évi összeírás a *Krisztinavárosban* még egyetlen zsidót sem említett, ami várható volt, hiszen a viszonylag új, csak a XVIII. század végén kialakult városrész elsősorban a zsidókra kevésbé jellemző mezőgazdasági munkaerőt tömörítette. Még 1842/43-ban is csak egyetlen családról tettek említést: a háromgyermekes Ignatius Koller a rovat szerint iparral foglalkozott, de — hiszen az összeírást végző személyek néha tévedhettek, vagy nem egyértelmű jelöléseket használtak — a szövegben már házalóként szerepelt, bár e két tevékenység nem zárta ki egymást. 1822-ben 116. szám alatt felvettek egy háztartást *Extranopolban*, ami talán külterületet, talán Krisztinavárost jelenthet. A négy gyermeket nevelő házaspár jogállása ismeretlen, a háztartásfő, Hermann Braun foglalkozása kalligráfus.

1822-ben az *Országúton* egyetlen zsidó háztartásfő élt, egy szabó. 1842/43-ban sem tapasztalható magyarányú betelepedés, az Országúton nem élt nagy számú zsidó közösség, talán azért, mert neve ellenére nem feküdt olyan, a zsidók számára fontos összekötő út mentén, mint Újlak. 5 háztartásban 20 fő élt: 13 férfi és 7 nő (ennek oka a fiúgyermekek nagy száma — 10 fő —, míg leánygyermek csak 2 volt). Az általában ipari és nem kereskedelmi tevékenységből élő, törvényesen befogadott családokban cselédet nem tartottak. Ellentmondásos bejegyzés itt is akadt: özvegy Rosina Fuchs 5 fiát és egy leányát nevelte, a rovat szerint iparos, de szövegesen vásározó kereskedő (*circumforeanus /mercim/onium/*) volt. Az ugyancsak özvegy

Theresia Pollak két fiát nevelte, foglalkozása kocsmáros (*cauponissa*). Az összeírások nem utalnak a munkakapcsolatokra, de Lazar Schuller üveges (*vitrarius*) biztos, hogy nem egy másik országúti zsidónál állt alkalmazásban, akárcsak Jónás [sic] Wassermann kelmefestő (*tinctor*).

Az összeírások hitelességét vagy inkább a korabeli rendeletek betartásának fegyelmét kérdőjelezi meg, hogy 1822-ben a *Várban* három háztartásfőt jeleztek: ketten kereskedők voltak, a harmadik egyszerű házaló. Grünwald Fülöp szerint viszont³² 1840 előtt a Várból a zsidók ki voltak tiltva. Ezt alátámasztja az 1842/43. évi összeírás, amikor a Várban még mindig csak M. Doc. Ignatius Loeblint nevezték meg.³³ A Loeblin házaspárnak 3 gyermeke volt, és velük élt az egyik házastárs testvére is. A 6 fős háztartásnak nem volt alkalmazottja, ami egy előkelő negyedben élő orvos esetében szokatlan. Löblin egyébként 1854-ben I. Ferenc József császártól vehette át a koronás arany érdemkeresztet,³⁴ mivel 1849 májusában a budai Vár védőit ápolta.³⁵

II. József rendelete után először Újlakon jelentek meg a szomszédos Óbudáról érkező telepések, ezért már 1822-ben is sok zsidó élt az egyébként kis lélekszámú *Újlakon*, megközelítve a Víziváros háztartásainak számát. A 29 háztartásfő között 9 kereskedősegédet, 11 házalót, 3 kereskedőt, de csak két iparost (pipakészítő, festősegéd) írtak össze. Talán az egyik budai imaház közelsége miatt lakott Újlakon egy tanító. A háztartásfők közé tartozott egy özvegyasszony, egy koldus és a Haarswasser.

1842/43-ban *Újlakon* változatlanul tekintélyesebb lélekszámú zsidó közösség élt (77 háztartás), mint a hasonló népességszámú Országúton, sőt már több mint kétszer annyi háztartásban, mint a Vízivárosban. A 297 fős lakosság sorait egy rokon, 2 zsidó nőcseléd, és egy keresztény férficseléd színesítette, s mivel csak egy-egy özvegy férfi és nő nevelte gyermekét, egy férfi és 3 özvegyasszony volt egyedülálló, a háztartások szerkezete a lehető legegyszerűbb: gyermektelen vagy gyermeket nevelő házaspárok. A háztartások legtöbbször 2 fős, de a gyermekszám alakulása miatt az átlag 3,72 fős.

A gyermekszám alakulására (61 fiú és 84 leány) az életkorok ismerete nélkül nem lehet megnyugtató választ adni: az általában két fős háztartások (30 esetben), és a négy egyedül élő háztartásfő mellett 28 olyan háztartást regisztráltak, amely 5

32 *Grünwald F.*: i. m. 18. p.

33 II. József óta zsidó fiatalok is tanulhattak az orvosi fakultáson. *Venetianer L.*: i. m. 129–130. p.

34 Uo. 239. p.

35 Később izraelita iskolaügyi tanácsos, és Buda város tiszteletbeli főorvosa lett. *Grünwald F.*: i. m. 21. p.

fős vagy annál népesebb (max. 10 fő) volt, s ez minden esetben a magas gyermekszámmal magyarázható.

És hogyan alakult Buda második legnépesebb zsidó közösségének foglalkozási összetétele, ahol egyetlen alkalmazottat találtak az összeírók, azt is a kirurgusnál? Bár még mindig kereskedelemről éltek a legtöbben (49 fő), de már 16 személy foglalkozott ipari tevékenységgel, s egyéb foglalkozást 12 háztartásfő űzött. Ez utóbbiak között négy koldust (*mendicus*) tartottak számon, de akadt közöttük kirurgus, kántor és templomszolga (*aedituus synag.*), festőművész (*piktor*), nyugállományú katona (lásd az országgyűlési határozatokról írottakat) és két napszámos is.

S mivel foglalkoztak azok az iparosok, akik a többi városrésztől eltérően egyetlen segédet, inast sem alkalmaztak? Volt köztük ruházati iparból élő szabó és szabólegény, kalapos, esernyőkészítő, kordovános legény; a közeli Óbuda hagyományos foglalkozásait űző tímárlégy, kelmefestő legény; használati cikkeket gyártó pipa- és szivarkészítő; valamint folttisztító; nádszékfonó; de csak egyetlen élelmiszeripari tevékenységet folytató (mészároslegény); s egy pontosan nem azonosítható foglalkozású, de iparinak besorolt háztartásfő.

Ebben a vélhetően szegényebb környezetben, ahol a keresztény lakosság sem bővelkedett anyagi javakban, a szerényebb igényeket kielégítő, Óbuda irányába és a Víziváros felé egyaránt mozgékony házalók száma nem véletlenül maradhatott jelentős (24 fő, 4 asszony házaló özvegyének nevezetett). 8 fő viszont vásárolóként szerepelt, és akadtak speciális áruval házalók is. Kevés azoknak a száma, akik árnyaltabb és nagyobb szabású kereskedelmi tevékenységet folytattak: három szakosodott kereskedő (ketten posztó- és szövetkereskedők, egy gabonakereskedő), négy kiskereskedő (egy szövetkereskedő, egy italkereskedő, egy nürnbergi árukereskedő, azonban egy főnél a napszámos, azaz mercenarius szerepelt konkrét foglalkozásnévként, holott ez nem kiskereskedelmi foglalkozás!).

A háztartások majdnem egyharmada, 22 háztartás nem volt törvényesen befogadott (illetve egy törvényesnek is kétséges a jogállása, mert szövegesen mindkét kategóriába besorolták). 3 fő Csehországból jött, 3 fő Lengyelországból, 2 fő a birodalmon kívülről (*extra regnanus*) érkezett, 6 esetben a jogállást nem jelezték.

A *Tabán* 1822-ben a legnépesebb budai zsidó közösségnek adott otthont. 41 háztartásfőt írtak össze, közöttük néhány iparűzőt (egy-egy szeszfőző, mészáros, pipakészítő), és itt lakott az egyetlen vendéglős is. A legtöbben tehát itt is kereskedelemről éltek: 9 kereskedő (ebből két lisztkereskedő), 10 kereskedősegéd, 11 házaló. 7 háztartásfő egyéb foglalkozású volt (író, énekes, betegápoló, sírásó — bár csak 1832-től volt a budaiaknak saját temetőjük, addig Óbudán temették el halottaikat).³⁶

1842/43-ban a rovatok és a szöveg nem fedték teljesen egymást, tehát célszerűnek mutatkozott elvégezni a szöveg alapján a besorolást: 84 fő valamilyen formában a kereskedelemből élt, 27 fő az iparból, és 24 fő foglalkozása sorolható az egyéb kategóriába.

Várakozásainkat felülmúlóan a kereskedők zöme (38 fő) házaló volt, de akadt pipakereskedő (6 fő) és bizonyára saját termékeit áruló pipakészítő is, illetve 10 fő vásároló kereskedőként lett meghatározva. Egy fő gyűrűvel, két fő virággal házalt. Ebben a csoportban az eddigiektől eltérő, s kissé szokatlan módon négy zsidó és két keresztény segédet alkalmaztak. Kiskereskedelemmel 14 fő foglalkozott (3 zsidó segéddel): négyen régiségkereskedők (vagyis ócskások), négyen szövetkereskedők voltak, a többiek liszt-, gabona-, edénykereskedők, bőrsők. Valószínűleg helyesen járunk el, ha ebbe a csoportba számítjuk a 11 alkusz-üzletkötőt, a lókereskedőt és a divatárust. Két kereskedőlegényt írtak még össze, s egy fő vitatható szakágban ténykedett.

Az iparúzők száma annyira megemelkedett, hogy kis túlzással zsidó kézműves negyedről beszélhetünk. A 27 iparúző (egy házaspár mindkét tagja így kereste kenyerét) 5 segédet tartott. Egyértelműen a legjelentősebb a ruházati ipar: 4 szabó, 1 egyházi szabó, de csak 1 szabólegény, 3 kalapos, egy esernyőkészítő (sőt eredetileg még a divatárust — *Marchant de Mode* — is iparosként vették számba); a 4 pipa-, 1 tajtékpipa-készítő mellett voltak bőripari foglalkozók is: egy-egy tímárlegény, bőrhasító, szíjgyártó; az élelmiszeripart képviselte egy mézárólegény, 2 szeszfőző, szeszfőzőlegény (*cremati ustlori sodalis*), és egy egyházi (kóser?) ital (pálinka?)főző (*spiritu potior confect.*) és volt egy üveges, egy ezüstműves, de néhányan közelebbről meg nem határozott foglalkozásúak.

Egyéb foglalkozásúnak tekintették az összeírás rovatai alapján még az egyértelműen kereskedő 11 alkusz-üzletkötőt (*proxeneta*) és a lókereskedőt is. A szöveges meghatározás alapján a 24 egyéb foglalkozású háztartásfő egy része egészségügyi (egy orvos, 4 sebész, akik 5 segédet foglalkoztattak, a legismertebb kirurgus Leonard Kohn),³⁷ egy része szellemi (tanító, kalligráfus) foglalkozást űzött, más része pedig vendéglátóipari tevékenységet (1-1 kocsmáros és vendéglős), vagy valamilyen szolgáltatást végzett (fodrász), és ide számítható 3 egykori katona, 5 koldus, és egy napszámos. Így csak 1-1 özvegyasszony és hajadon (*in capillis*) jövedelemforrása ismeretlen. Három foglalkozás nem fordítható le biztonsággal (*opropola*, *modularius*, *comissionar*).

37 Leonard Kohn, aki Büchler szerint fogorvos volt, az első budai zsidó iskola és — Brunszvik Teréz grófnővel — az első budai zsidó óvoda felállításának kezdeményezője.

A foglalkozás-szerkezet alakulásának áttekintésekor megállapítható, hogy 1822-ben a kereskedelmi tevékenység valóban egyeduralkodó volt, azonban alig két évtized alatt az ipari tevékenységet folytatók száma jelentősen megnövekedett, arányait tekintve elsősorban a Vízivárosban. A Tabánban a foglalkozási összetétel változatosabbnak mondható, Újlakon pedig a szegényebb kereskedők száma utal a még mindig hátrányosabb gazdasági helyzetre. A háztartás nagysága, szerkezete legfeljebb az alkalmazottak, segédek tartása következtében tér el, de nem jelentősen.

A folytatás lehetősége

A problémák arra figyelmeztetnek, hogy ezek az adatokban néha rendkívül gazdag összeírások csak kérdésfelvetésekre alkalmasak, önmagukban való, kizárólagos elemzésükkel azonban nem rekonstruálható egy városrész társadalmának változása.

Eredményesebb a vizsgálat, ha az 1828., 1842/43. és 1857. évi vízivárosi adatokat más városrészek adatsoraival vetjük össze, a fentebbieknél részletesebb módon. 1828-ban és 1857-ben ugyanezt megtehetjük a vízivárosi keresztényekkel is, ahogy arról már példával is szolgálhatunk.

A budai lakosság vallási összetétele 1850-ben³⁸

Városrész	r. kat.	g. kat.	evang.	reform.	g. keleti	zsidó	Összesen
Vár	2874	3	113	49	15	10	3064
Tabán	6650	7	146	92	338	903	8136
Krisztinav.	3662	2	91	43	24	9	3831
Víziváros	9046	7	215	51	23	273	9615
Országút	3599	–	21	17	8	14	3659
Újlak	3425	–	48	8	4	328	3813
Összesen	29 256	19	634	260	412	1537	32 118

S álljon itt tájékoztatásul a budai lakosság 1850. évi nemzetiségi összetétele is,³⁹ hiszen a nemzetiségek és a vallás kezdett eltávolodni egymástól (pl. a szerbek, oláhok lélekszáma messze meghaladta a görögkeleti vallásúakét).

Buda lakosságának nemzetiségi megoszlása 1850-ben

Városrész	magyar	német	tót	oláh	szerb	zsidó
Vár	1637	1261	144	1	11	10
Tabán	1796	3975	389	2	1071	903
Krisztinav.	582	3023	179	3	35	9
Víziváros	1705	7388	230	2	17	273
Országút	230	3290	118	–	7	14
Újlak	232	3185	64	–	4	328
Összesen	6182	22 122	1124	8	1145	1537

38 Thirring G.: Budapest főváros demográfiai ... II. köt. 7. p.

39 Uo. I. köt. 273. p.

A Víziváros 1857-ben összeírt nem zsidó lakosságának részletes elemzésekor kiderül, hogy a zsidók leginkább a foglalkozás tekintetében tértek el a keresztényektől. (A lakosság egészét nézve 560 iparosra 95 kereskedő jutott.)

A háztartások szerkezete a Vízivárosban 1857-ben (a zsidókéval együtt)

<i>Háztartás típusa</i>	<i>Háztartások száma</i>	<i>Ebből zsidó</i>
egyedülálló	319	(5 zsidó nő kórházban)
együtt lakók	120	–
házaspárok	321	2
házaspár, gyermek	790	12
szülő, gyermek	341	3
kiterjesztett család	132	2
család és idegen	137	3

A háztartás szerkezetben is rendkívül markáns eltérés tapasztalható: a zsidóknál lényegében nincs egyedülálló (ami a Vízivárosba tömegesen beköltöző keresztény nők miatt egyébként gyakori), vagy olyan háztartás, ahol rokonsági kötelék nélküli idegenek éltek együtt. Ritka a gyermektelen házaspár (holott a keresztényeknél több a 10 év alatti gyermek, bár a szülők életkora a zsidóknál is nagyjából azonos, ez későbbi családalapítást feltételez, vagy kisebb gyermekáldást).

*Háztartások száma az otthonélő gyermekek száma alapján
a Vízivárosban 1857-ben*

<i>Otthonélő gyermekek száma</i>	<i>Háztartások száma</i>	<i>Ebből zsidó</i>
gyermektelen	798	3
1 gyermek	514	5
2 gyermek	368	3
3 gyermek	228	2
4 gyermek	146	4
5 gyermek	55	3
6 gyermek	30	–
7 gyermek	8	–
8 gyermek	7	2
9 gyermek	1	–

Gyermekszám tekintetében tehát az valóban elmondható, hogy az idő előrehaladtával még mindig több a gyermekek száma a zsidó háztartásokban, nem 1-3, hanem 1-5 fő. A keresztényeknél nemcsak a háztartás szerkezetét, de nagyságát és jellegét is meghatározta az alkalmazottak jelenléte, köztük is az ipari segéderő és cselédké. A zsidók körében, részben anyagi okokra visszavezethetően, részben talán a foglalkozás kereskedelmi jellegéből adódóan, kevesebb alkalmazottat találni.

Az alkalmazottak száma 1857-ben a Vizivárosban (a zsidókéval együtt)

<i>Alkalmazott</i>	<i>Fő</i>	<i>Ebből zsidóknál</i>
segéd	30	1
inas	41	1
szolga	15	–
szolgáló	116	1
egyéb	39	1
összesen	241	4

1842/43-ban 9 főnél népesebb háztartás nem akadt, az átlag 2-4 fő (20). 1857-ben a legnépesebb háztartás városrészszerthe, beleértve a keresztényeket is 11 fő, átlagosan viszont kisebbek a háztartások, 2-3 fősek (11).

A háztartások nagysága 1857-ben (a zsidókéval együtt)

<i>A háztartás nagysága</i>	<i>A háztartások száma</i>	<i>Ebből zsidó</i>
1 fő	293	–
2 fő	549	3
3 fő	431	5
4 fő	338	3
5 fő	249	3
6 fő	157	2
7 fő	79	3
8 fő	40	2
9 fő	12	–
10 fő	10	1
11 fő	2	1

Igaz tehát, hogy a legnépesebb háztartások a zsidóké, még hozzá nem az ipari segéderő vagy a rokonok miatt, mert a szűk család él egy fedél alatt, s ennek következtében az átlagos háztartásnagyság lényegesen meghaladta a keresztényekét.

Nem lehet azonban ezt az összevetést maradéktalanul elfogadni, hiszen 1857-ben a Vízivárosban 7506 fő élt: 4236 nő, 3270 férfi 2160 háztartásban, s ebből csak 22 háztartást vezettek zsidó háztartásfők, azaz nagyobb arányú zsidó népesség esetén talán az ő értékeik is másképp alakulhattak volna.

Összegzés

A tanulmány elején felmerülő gyanúnkat a források segítségével igazolhattuk. Buda városának zsidó lakossága három évtized alatt személyében kicserélődött, s ez együttjárt a foglalkozási struktúra érzékelhető megváltozásával, a háztartás szerkezetének átalakulásával. Kereskedelmi tevékenységet egyre kevesebben űztek, és Pesttel ellentétben a településen belüli szegregáció sem jellemző. A családi kötelek legérdekesebb gazdasági következményei, a rokoni kapcsolatok hatása a foglalkozásszerkezet alakulására adatok hiányában Budán egyelőre nem vizsgálható. A kutatás folytatása, kiterjesztése Buda többi városrészére, a keresztény lakosságra, esetleg Pestre már számítógépes adatrögzítést és feldolgozást, a vizsgálati módszerek újbóli átgondolását, és — a jobb eredmény elérése érdekében — csoportmunkát igényel.

FÜGGELÉK

Az 1842/43. évi felvételi ívek felépítése

A kissé önkényes sorszám (*Numerus currens*) után következik a városrész megnevezése (*Suburbium*). A városrészek az íveken csak rövidítve fordultak elő: *Tab.* (*Suburbium Taban*), azaz *Tabán, Aqu.* (*Civitas Aquatica*), azaz *Víziváros, Arx*, azaz *Vár, Nova Civit., N. Citt., N. C.* (*Nova Civitas*), azaz *Újlak, Via Reg., V.R.* (*Via Regia*), azaz *Országút, Christ.* (*Suburbium Christinapolis*), azaz *Krisztinaváros és Xtranopol (Extranopol)*, azaz a városon kívül, de ez talán azonos a Krisztinavárossal.

A nevek rovatban (*Nomina Patrum vel Matrum Familias*) a háztartásfő, illetve házaspár esetén a férj és a feleség neve szerepel, általában latin végződésekkel. A 24 rovatból a 4. a családfőre vonatkozott, aki már a rovat szövege szerint is egyaránt lehetett férfi és nő (*Pater vel Mater Familias*), ezt követte az 5–13. rovatban a háztartás tagjainak megjelölése: feleség (*Uxores*), fiú- vagy leánygyermek (*Proles Virilis, Muliebr/is/*), a 8. rovatban összevonva szerepeltek a fiú- és lánytestvérek (*Fratres vel Sorores*), a 9. rovatban pedig az egyéb rokonok (*Consanguin/ei/*). 4 rovat is a cselédek megjelölésére szolgált, külön vették számba a férfi (*Famuli*) és a női (*Ancillae*) szolgálkat, azon belül a zsidókat és a keresztényeket. (*Judaei, Christian/i/*) A 14–19. rovatban a háztartásfő foglalkozásának rovatos meghatározása szerepelt, ebből a 14–16. a kereskedőké (*Mercatores vel Quaestores*) három főcsoporttal: nagykereskedő (*Magnarii*), kiskereskedő (*Minutistae*), piaci vásároló, házaló (*Circumfor/aneus/*). A 17. rovat az iparűzőké (*Opifices*). A 18–19. rovat a zsidó és keresztény segédeket (*Conventionati*) jelölte. A 20. rovat a szegénységre utalt (*Mendicando viventes, koldulásból élő*). A 21. rovatban (*Qualem Mercantiam, Opificium, aut aliend vitae genus segintur*) a foglalkozás részletezése található. A 22. rovat tartalmazta (*Contribuens*) a befogadás tényét, ezért a 23. rovatban azok szerepeltek, akikre ez nem vonatkozott (*Non contribuens ex incidenti quod sit extraneus Mendecus, aut non sufficienter legitimatus*). A 24. rovat az összesítés (*Summa Capitem*) a háztartásban élők száma szerint, elnagyolt felekezeti (zsidó–keresztény) bontásban. (A foglalkozásnevek feloldásában segítségemre volt *Nagy Lajos*: Kézművesipari mesterségnév szótára. Veszprém, 1973.)

TÁBLÁZATOK

I. táblázat. Foglalkozáscsoportok 1822-ben

	<i>Tabán</i>	<i>Újlak</i>	<i>Víziváros</i>	<i>Egyéb</i>
házaló	11	11	1	2
kereskedő	5	3	1	2
lisztkereskedő	2	–	1	–
nagykereskedő	2	–	–	1
ószeres	–	–	1	–
segéd?/comi/	10	9	17	1
pipakészítő	1	1	–	–
mészáros	1	–	–	–
ékszerész	–	–	–	–
aranyműves	–	–	3	–
bőrgyáros	–	–	1	–
szabó	–	–	–	1
kelmefestősegéd	–	1	–	–
szeszfőző	1	–	1	–
vendéglős	1	–	–	–
özvegy	1	1	–	–
egyéb	6	3	4	–
ismeretlen	–	–	1	–

II. táblázat. A foglalkozási főcsoportok 1842/43-ban

Csoport	Tabán	Viziváros	Újlak	Országút	Kriszt. v.	Vár	Egyéb
nagyke- reskedő	–	6	3	–	–	–	–
kiskeres- kedő	14	7	4	–	–	–	–
házaló	58	8	42	1	1	–	–
iparos	27	9	16	3	–	–	–
alkalma- zott	24	13	–	–	–	–	–
egyéb	31	7	8	1	–	1	1
koldus	5	1	4	–	–	–	–

III. táblázat. A háztartásban élők helyzete 1842/43-ban

	Tabán	Viziváros	Újlak	Országút	Kriszt. v.	Vár	Egyéb
Férj	124	34	71	3	1	1	1
Özvegy	2	1	1	–	–	–	–
Egyedülálló férfi	3	–	1	–	–	–	–
Feleség	124	34	71	3	1	1	1
Özvegy nő	5	1	4	2	–	–	–
Egyedülálló nő	1	2	–	–	–	–	–
Fiúgyermek	137	44	61	10	2	1	1
Leány- gyermek	138	39	84	2	1	2	3

Testvér	4	2	–	–	–	1	–
Rokon	6	–	1	–	–	–	–
Háztartási alkalmazott nő	1	3	2	–	–	–	–
Háztartási alkalmazott férfi	1	–	1	–	–	–	–
Segédek, inasok	26	16	1	–	–	–	–
Összesen	546	160	297	20	5	6	6

IV. táblázat. A háztartások nagysága 1842/43-ban

Fő	Tabán	Víziváros	Újlak	Országút	Kriszt. v.	Vár	Egyéb
1	5	2	4	–	–	–	–
2	29	8	30	–	–	–	–
3	25	3	8	3	–	–	–
4	26	9	7	1	–	–	–
5	15	2	7	–	1	1	1
6	9	4	9	–	–	–	–
7	16	4	6	1	–	–	–
8	4	3	4	–	–	–	–
9	5	3	1	–	–	–	–
10	–	–	1	–	–	–	–
11	–	–	–	–	–	–	–
12	1	–	–	–	–	–	–
össz.	135	38	77	5	1	1	1

V. táblázat. Az összeírtak jogi helyzete 1842/43-ban

<i>Típus</i>	<i>Tabán</i>	<i>Víziváros</i>	<i>Újlak</i>	<i>Országút</i>	<i>Kriszt. v.</i>	<i>Vár</i>	<i>Egyéb</i>
befogadott	78	27	41	5	1	–	–
nem legális	21	3	21	–	–	–	–
ismeretlen	21	6	7	–	–	1	1
galíciai	1	–	–	–	–	–	–
cseh-országi	10	1	3	–	–	–	–
lengyel-országi	2	–	3	–	–	–	–
morva-országi	1	1	–	–	–	–	–
birodalmon kívül	1	–	2	–	–	–	–

MÉSZÁROS BORBÁLA

EGY ÓBUDAI SZŐLŐMŰVES CSALÁD KÖZJEGYZŐI IRATAIK ALAPJÁN¹

Jelen tanulmányommal a társadalomtörténet egy kevésbé használt forrástípusára, a közjegyzői iratokra és azok értékére szeretném felhívni a figyelmet. Az 1875-ben megszülető királyi közjegyzői intézmény által termelt közhitelességű okiratok és hitelesített magánokiratok — különösen az intézmény első két évtizedében, amikor még nagyobb közönség vette igénybe a szolgáltatást — fontos információkkal szolgálnak a kor társadalmára nézve. A forrás egyik felhasználási lehetősége, hogy egy-egy irattípust, s így egy szűkebb témát (végrendelet, házassági szerződés) kiválasztva kvantitatív elemzést végzünk, a másik módszer — amelyet ezen dolgozat is követ — egyének, illetve családok sorsának végigkövetése a különböző típusú okiratokon keresztül.

Rupp Zsigmond, budai közjegyző (1875–1897) 1876., 1880. és 1889. évi ügykönyveit átnézve számos szőlőműves részére kiállított közjegyzői okiratra találtam.² Az 1876. évben 92, 1880-ban 57, 1889-ben pedig 71 ilyen ügyet számoltam össze. A szőlőművesek 50–70%-a óbudai, a maradék nagyrészt II. kerületi, tabáni, újlaki, esetleg promontori, tétényi, budakeszi, pilisborosjenői, solymári stb. lakos. A kiállított okiratok témája az első vizsgált évben nagyrészt (kb. 45%) kötvény, illetve kötelezvény, majd a másik két évben az adásvételi szerződések vették át a vezető szerepet. Ezek mellett nagyjából hasonló arányban (10% körül) jelennek meg a letétek, aláírás-hitelesítések (amelyeket általában selejtezett a közjegyző), végrendeletek, ajándékozási szerződések, s kisebb számban találhatóunk házassági szerződések, osztályegyezségeket, meghatalmazásokat, jogkötelező, kamatokról szóló nyilatkozatokat stb.

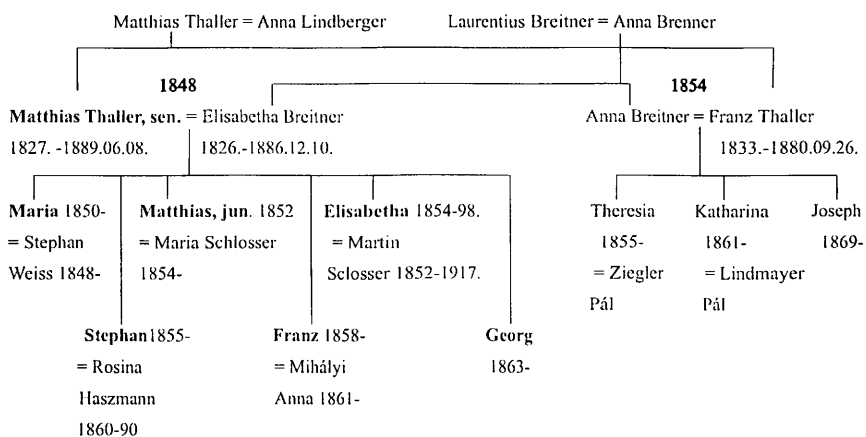
Az így nyert szőlőművesek közül néhány nevet tovább keresve, az évenkénti névmutatókban jobb esetben is csak 4–6 iratra bukkantam, kivéve az óbudai Thaller

1 A tanulmány 1998 őszén, az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén, Benda Gyula és Sarusi Kiss Béla által tartott szeminárium keretében készült.

2 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai (= VII. 151. Rupp Zs. kjő ir.). Rupp Zsigmond 1875-től 1897-ig budai közjegyző volt, majd 1897-től Pesten, az V. kerületben működött 1918-ig.

családot³, amely már az 1889. évben is 12 alkalommal fordult meg a közjegyzőnél. 1878 és 1890 között összesen 27 iratban szerepelnek a különböző családtagok, de ezt követően csak két alkalommal: 1894-ben és 1914-ben találkozhatunk velük. Ezt a rendkívül bő iratmennyiséget egyrészt annak köszönhetjük, hogy a család ebben a 12 évben érkezett ahhoz a ciklushoz, ahol a szülők végrendeleteket, a fiatalok házassági és ajándékozási szerződéseket tehetnek, s a haláleseteket követő hagyatéki eljárásban osztályegyezséget, nyilvános árveréseket és adásvételeket bonyolíthatnak le. Másrészt természetesen annak, hogy a családtagok mindezen jogokkal éltek is, az egyes élethelyzetekhez kötődő vagyoni kérdésekben saját elképzeléseik, szokásaik és stratégiáik voltak, amelyet a közjegyzői iratokban is tetten érhetünk. A következőkben időrendben és ügyek szerint elemzem végig a Thaller család közjegyzői iratanyagát, megpróbálva kiolvasni a családi vagyon építésének, átadásának szokásait, a családtagok egymáshoz való viszonyát. A közjegyzői iratok kiegészítésül felhasználtam az egyházi anyakönyveket⁴, a telekkönyveket és Budapest korabeli cím- és laccímjegyzékét is.

Családfa

3 Thaller családon a következőkben csak azt az ágat és 2–3 generációt értem, amelyet a következő ábrán láthatunk. Rajtuk kívül jó néhány Thaller család élt Óbudán, kapcsolataik az általam vizsgált generációkban nem mutathatók ki.

4 BFL Mikrofilmtári Gyűjtemény. Óbudai egyházi anyakönyvek: Szt. Péter és Pál plébánia (1801–1895) A 186–199.

Az elemzendő családi iratanyag tehát 29 ügyből áll, amelynek összetétele a következő: - végrendelet: 2, - házassági szerződés: 4, - ajándékozási szerződés: 4, - adásvételi szerződés: 9, - letéti jegyzőkönyv: 5, - kiigazítási szerződés: 1, - árverési jegyzőkönyv: 1, - osztályegyezség: 1, - nyilatkozat: 2. Az iratok közül tízet az ügyfelek kérésére német nyelven vettek fel: az összes végrendeletet és házassági szerződést, egy ajándékozási (vagyis az „intimebb iratokat”), két adásvételi és egy kiigazítási szerződést. A többi 20 irat végén pedig — kivéve a letéti jegyzőkönyveket — megjegyzést olvashatunk arról, hogy az irat „német nyelven megértelmezett”, amiből bizonyosan tudhatjuk, hogy a Thallerek óbudai németek, „braunhakszlerrek”⁵ voltak. Az aláírásokat vizsgálva a nők kivétel nélkül németes formában írták alá nevüket: pl. *Elisabetha Schlosser geb. Thaller*; a férfiak viszont többször írták magyar sorrendben és magyar alakban keresztnévüket. A Thaller alakból többször kimarad a „h”, vagy az egyik „l”.

A foglalkozás-megjelölést tekintve a négy Thaller fiú szőlősként, apjuk gazdaként, illetve házbirtokosként, a két Thaller lány férje gazdaként, Thaller Ferencné mint gazda neje, férjes lánya, Theresia pedig szőlős nejeként szerepel az iratokban.⁶ A szülők halálát követően készült rövid hagyatéki leltár⁷ is szőlős-parasztpolgárokról tanúskodik: a hagyatéki vagyon (nyilvános árverésen elért, a kikiáltási árhoz képest néha duplájára felvert árak alapján) kb. 15 ezer forintot érő ingatlanokból: 8255 Ft értékű házból és kertből, 4260 Ft értékben szántóból és rétből, 982 Ft értékben szőlőkből és 1828 Ft értékben legelőkből állt. A családi birtok teljes területét a telekkönyvi betétlapok hiányossága miatt nem tudjuk meghatározni, az ismert ingatlanagságok egy alábbi táblázatban olvashatók. Ugyanígy a birtok előtörténetét, származását sem tudjuk visszakövetni a régi telekkönyvi betétlapok szórványos fennmaradása miatt.⁸

5 Az óbudai parasztpolgárok a XIX. század második felében családon belül és a gazdák egymás között németül beszéltek, s még voltak közöttük, akik nem tudtak magyarul. A német szőlőműveseket környezték „braunhakszler”-nek hívta a szőlőben megbarnult, „koszos” lábukról. *Létay Miklós*: Óbuda parasztpolgársága 1848–1945. In: Tanulmányok Óbuda történetéből. Szerk.: Rádi Károly. III. köt. Bp., 1990. 145. p.

6 A fővárosi főfoglalkozású (nem kereskedői, iparos, értelmiségi) szőlőbirtokosok nagy része óbudai, illetve III. kerületi lakos volt korszakunkban. Csoma Zsigmond szerint a Thaller, a Schlosser és a Haszmann családok voltak a legjelentősebb bortermelők az 1880-as években. *Csoma Zsigmond*: Falusi környezet — nagyvárosi ellátás. Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet városa. Bp., 1998. 219. p.

7 BFL VII. 151. Rupp Zs. kjő. ir. 1889:1055.

8 Az egyetlen fennmaradt régi betétlap egy 1863-ban történt id. Matthias Thaller és felsége közös rét és szántóvásárlásáról (2200 Ft értékben) tanúskodik. Az ekkor vásárolt rétek az 1889.

A közös végrendelet

A család elsőként 1878-ban bukkan fel a közjegyzői iratok között: február 14-én *Matthias Thaller* és felesége, *Elisabeth Breitner* közös végakaratóval. A végrendekezés oka egyrészt az idős életkor lehetett, illetve a gyermekek nagykorúságának és házasságának közeledte. Matthias több mint egy évtizede múltva, 1889 nyarán, Elisabeth pedig 8 év múlva, 1886 decemberében halt meg.⁹ A végrendeletben meghatározzák, hogy hat gyermeküket fejenként 1500 Ft illeti meg: a lányokat házasságkötésük, a fiúkat nagykorúságuk elérésének esetén — akkor is, ha még mindkét szülő élne. *Maria* lányuk már 1871-ben házasságot kötött Weiss István óbudai gazdával (sajnos házassági szerződésükről nem tudok), s hozományként megkapta az őt illető 1500 Ft örökséget: 1200 Ft készpénz és több, mint 300 Ft értékű „*Ausstattung*” formájában. A lányok számára tehát az 1500 Ft a kiházasítási javakat, a férjhezmenetel pedig a szülőktől való önállósodást jelentette, akárcsak fivéreiknél a nagykorúság elérése. A végrendelet második részében a szülők kikötik, hogy egyikük halála esetén a gyermekek köteles részükön felül az életben maradt féltől semmit nem követelhetnek, vagyis a teljes örökösödés, „levetkőzés” csak mindkettőjük halála esetén következhet be, az özvegyi jog nemcsak az elhunyt fél vagyონának használatára,¹⁰ hanem afelett való teljes rendelkezésre vonatkozik. E végrendeletet Elisabeth halála után, 1887. január 24-én a Budapesti Királyi Törvényszéknél hirdették ki.

Házassági szerződések

1878. november 25-én, esküvőjük után hat nappal ifj. *Matthias Maria Schlosserrel* (*Stephan Schlosser* és *Barbara Schödl* helyi lakosok lányával) házassági szerződést kötött.¹¹ A kezdőformulában örök hűséget, szeretetet, vallásos és törvényes magatartást ígértek egymásnak, majd a szülők ajándékai következtek, amelyekkel a

évi hagyatéki árverezés 8. tételeként jelentek meg (ld. az alábbi táblázatban). BFL VII. 6. d. I–III. Kerületi Királyi Járásbíróság. Óbudai telekkönyvi iratok. Régi telekjegyzőkönyvek (= VII. 6. d. Óbudai telekkönyvek). 1471. régi betéti szám.

9 Megemlítendő, hogy Elisabeth Breitner aláírása a közös végrendeleten és a később felbukkanó iratokban is meglehetősen torz (akárcsak Matthias-é a közvetlen halála előtt írt végrendeleten), nem kizárt, hogy valamilyen betegségben szenvedett, s ez volt az oka a közös végrendeletkezésnek.

10 Az özvegyi jog a törvényes jog szerint csak egy gyermekre, ill. az elhunyt házastárs vagyónának használatára vonatkozik. *Zlinszky Imre*: A magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlati igényekre. Bp., 1883. 1078–1079. p.

11 BFL VII. 151. Rupp Zs. kjő. ir. 1878:1163.

fiatal pár saját „*subsistentia*”-ját¹² szeretnék megkönnyébbíteni. Id. Matthias Thaller 1200 Ft készpénzt ajándékozott fiának, a Schlosser házaspár pedig a telekkönyvileg két részből álló, de a valóságban egy testet képező goldbergi szőlőskert felét ajándékozta lányának, amelyet az ő nevére is kívántak telekkönyveztetni saját költségükön. (A szerződési költségeket egyébként a szülők közösen vállalták.) Az ajándékokat elfogadva a fiatalok felsorolták a házasságba vitt ingóságait, amelyekre külön tulajdonjogot tartottak fenn: Matthias egy ágyat, egy dunyhát huzatokkal és 3 párnát vitt, Maria pedig egy tehenet, egy ágyat, hat párnát, két dunyhát huzatokkal és ruhákat, textileket. Ezen kívül egyikük halála esetére 400 Ft-ot és egy ágyat, dunyhát és 3 párnát ígértek az életben maradottnak biztosítani. A közösen szerzett vagyona pedig vagyonközösséget állapítottak meg.

A további három házassági szerződés teljesen hasonló séma szerint épül fel, és tartalmilag is csak kevés eltérés figyelhető meg. *Elisabetha Thaller* és *Martin Schlosser* (Maria Schlosser testvére) 1880. szeptember 19-én, házasságuk 12. napján kötöttek házassági szerződést.¹³ Martin szülei a fentebb említett szőlőskert másikkal, 400 Ft-ot érő felét ajándékozták a házaspárnak (és nem csak fiuknak), Elisabetha szülei pedig hasonlóan egy 400 Ft-ot érő krottendorfi szőlőskertet adtak a fiataloknak. (Azt sajnos nem tudjuk, hogy ennek értékét beleszámították-e a fenti 1500 Ft köteles részbe.) A szokásos ágy, párnák és dunyha mellett Martin egy politúrozott szekrényt és asztalt is vitt a házasságba (95 Ft értékben), Elisabetha pedig két politúrozott chiffon-t is (össz: 20 Ft). Ezekre a javakra viszont vagyonközösséget állapítottak meg, csakúgy, mint a közösen szerzett vagyona. A 400 Ft értékű hagyomány egyikük halála esetére itt is megtalálható.

Stephan Thaller és *Rosina Haszmann* 1882. augusztus 19-én, házasságuk előtt 10 nappal kötött házassági szerződésében¹⁴ a szülők már nem jelentek meg ajándékozóként. Rosina 1100 Ft készpénz és 60 Ft értékű „*Ausstattung*”-ot vitt a házasságba, melyet a házasság után férje rendelkezésére kívánt bocsátani. Stephan 1200 Ft készpénzt és 50 Ft értékű ingóságot (ágy, dunyha és párnák mellett ládát) hozott. Az egyik fél halála esetére 500 Ft-ot és a fent említett ingóságokat ígértek egymásnak (független attól, hogy van-e gyermek vagy nincs). A szerzett vagyont közösnek tekintik, egyik fél halála esetén az elhunyt részét a házastárs kapja meg.

Franz Thaller és *Anna Mihályi* (németesen írta alá) házasságuk után, 1886. december 28-án kötöttek házassági szerződést.¹⁵ Az 500 Ft hagyomány és a szerzett

12 Vagyis: 'életét', 'anyagi boldogulását'.

13 BFL VII. 151. Rupp Zs. Kjö. ir. 1880:890.

14 Uo. 1882:770.

15 Uo. 1886:1265.

vagyon közösnek tekintése itt is megtalálható, de a házasságba vitt készpénzre (Anna 2000 Ft-ot) és nagyobb értékű (200 Ft) és tételesen fel sem sorolt ingóságra Anna férjével szemben fenntartotta tulajdonjogát.

Mindegyik szerződés megemlíti, hogy a ki nem fejtett kérdésekben mindig az aktuális törvények szerint kell eljárni. A kifejtett kérdésekben viszont eltérnek a szerződők az érvényes tételes jogtól, tulajdonképpen ez indokolja a házassági szerződés szükségességét. A Thallerek házassági szerződése legfőbb jellegzetessége, hogy mind a házasság időtartamára, mind valamelyikük halála esetére *kölcsönöseben, egyenrangúban* szabták meg a kötelezettségeket és jogokat. Egyrészt megemlítendő, hogy a férjek is hozományral (készpénzzel, ingóval, ingatlannal) érkeztek a házasságba, amelyet a tételes magyar jog akkoriban nem ismert.¹⁶ Másrészt szintén a kölcsönösséget támasztja alá az, hogy a feleségek két esetben fenntartják jogukat hozományukra, valamint a hitbér kölcsönös jellege, amely a tételes jogban csak az asszonyokat illeti meg elhunyt férjük után,¹⁷ s a szerzeményi vagyon közös tulajdonlása, illetve halál esetén a másik fél részére való biztosítása. Ezenkívül figyelemre méltó a szülők ingatlan-ajándékozása is, amely azt bizonyítja, hogy a családi vagyon átörökítésének a hagyaték mellett az házassági ajándékozás is fontos formája volt.

Ezek a házasságok tehát vagyon szempontjából sokkal inkább kölcsönösök voltak, mint patriarchálisak, s ezt támasztja alá az 1882-ben, házasságuk után 4 évvel *Matthias* és felesége, *Maria* átruházási szerződése,¹⁸ melyben *Maria* a házassági

16 Tárkány Szűcs Ernő a paraszti házassági szerződésekre ugyancsak jellemzőnek találta a férj által hozott kiházasítási javakat, amely szerinte teljesen szokásjogi intézmény, a tételes magyar jog soha nem ismerte. A hozománynak általában a feleség által a házasságba hozott ingó vagyont tekintik, amely a feleség tulajdonát képezi, férje hitelezőivel szemben is elsőbbséget képez. *Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások.* Bp., 1981. 349–356. p. Bónis György, valamint Zlinszky Imre a hivatalos jog tárgyalásánál a hozományt egyértelműen a feleség által hozott ingó, ingatlanok tekintik. *Bónis György: Hozomány.* In: Magyar Néprajzi Lexikon. Szerk.: Ortutay Gyula. II. köt. Bp., 1979. 590. p.; *Zlinszky I.: i. m. 536–541. p.*

17 *Zlinszky I.: i. m. 551–554. p.* A tételes jog mellett a szokásjog is a feleségnek ígért összegként értelmezi a hitbért vagy möringot, a férj részére való möringolás ritka, ill. csak fele a feleség részére történőnek. *Tárkány Szűcs E.: i. m., Szilágyi Miklós: Mezőberényi német és magyar polgárok házassági szerződése (1822–1851).* In: Közéletésck. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofner Tamás 60. születésnapjára. Szerk.: Mohay Tamás. Debrecen, 1992. 173–177. p. A hitbér itt látott kölcsönös jellege megcáfolja Létay Miklós azon állítását, mely szerint a hitbér csak a feleség számára szólt az óbudai parasztpolgárok között a XIX. században. *Létay M.: i. m. 145. p.*

18 BFL VII. 151. Rupp Zs. kjö. ir. 1882:395.

szerződésben szüleitől kapott szőlő felét férje nevére iratja, viszonzva azt, hogy férj a saját örökségén vásárolt szőlőnek és rétnek a felét is Maria nevére iratta.

Létay Miklós az óbudai parasztpolgárok társadalmát elemezve megállapítja, hogy a gazdálkodó családok gyermekei egymás között házasodtak, s ez a szokás annyira következetesnek bizonyult, hogy bonyolult rokoni kapcsolatok, összefonódások jöttek létre.¹⁹ Erre tipikus példa a Thaller család is, ugyanis mindkét generációban láthatjuk, hogy „testvér testvérel” köt házasságot: az *id. Matthias és Franz* egyaránt *Breitner* lányt vett el feleségül, s Matthias gyermekei: *Elisabetha és Matthias* egyaránt a *Schlosser* családból választott házastársát. A házassági életkor a XX. századra jellemzően nőknél 21–26 év, férfiaknál 23–28 év, a korkülönbség 1–5 év. A családban bő gyermekáldásnak és nagyarányú gyermekhalandóságnak lehetünk tanúi: *id. Matthias és Elisabetha* hat gyermeke közül mindegyik megélte a felnőttkort, viszont azok gyermekei között közel 50%-os volt a halálozási arány.²⁰ Ugyanezt láthatjuk *Franz Thaller és Anna Breitner* családjában is, ahol a három felnőttkort megélt gyermek mellett öt utód halt meg kisgyermekkorában.

A nevek mellett feltüntetett lakcím és a főváros korabeli címjegyzékének²¹ segítségével azt is megtudhatjuk, hogy a házaspárok szüleikkel együtt vagy külön laktak. A Thaller gyerekek házasságuk után mind elköltöztek az apai, Calvin u. 10. számú házból. Matthias először felesége szüleinél lakott, majd pár év múlva egy új ingatlanban tűnnek fel, végül — mint majd a későbbiekben kiderül — megörökölték az apai házat. Elisabetha házassága után szintén elkerült otthonról, férjének szüleivel egy utcában bukkannak fel, később egy újabb házba, majd a századfordulótól a férj néhai szüleinek házába költöztek. Maria és férje irataink szerint mindvégig a Szentendrei utca 58. alatt laktak. Stephan az új Majláth utcai ház megvételéig, házasságának első 6 évét szülei házában töltötte. Franz házassága után felesége szüleihez, a Szentendrei u. 51.-be került, s az 1890-es évektől kocsmárosként tűnik fel.

19 Létay M.: i. m. 145. p.

20 Az öt Thaller-házasságban 1895-ig (a házasságok első 10–20 esztendejében) összesen 28 gyermek született, akik közül csak 13 élte túl a kisgyermekkort.

21 Budapest cím- és lakcímjegyzékét csak nagy óvatossággal szabad használnunk, ugyanis adatai nem biztos, hogy a valóságot tükrözik. A címek mellett gyakran régen elhunyt háztulajdonosokat tüntetnek fel (pl. *id. Matthias Thaller* az 1890-es években), másrészt a némutató gyakran hiányos, az azonos nevek között pedig nem minden esetben lehet kiigazodni. Vö.: Budapest cím- és lakcímjegyzéke. Bp., 1880-.

Anna Breitner geb. Brenner hagyatéka

A házassági szerződésekről visszatérve 1880–81-re és az idősebb generáció ügyeire, özv. Breitner Lőrincné Brenner Anna, vagyis id. Matthias és Franz Thaller anyósának hagyatéki ügyeivel találkozunk. A Brenner lányok özvegy édesanyja 1879 nyarán halt meg (egy általam nem ismert fiókvégrendelet hátrahagyásával), s az utána maradt ingatlanokat (egy házat, ahol Anna, Franz Thaller özvegye és Rosina Breitner lakott és 3 szőlőt) 1880 márciusában adták el önkéntes bírói árverésen az árvaszék jóváhagyásával, ugyanis kiskorú örökösökről is szó volt. A házat 8000 Ft-ért közösen vette meg a három férjes Brenner lány és a néhai Johann Breitner 3 lánya valószínűleg abból a célból, hogy eladják és az így nyert készpénzt „nach Stämmen und nicht nach Köpfen”²² egymás között szétosszák. Az 1880 májusában kelt kiigazítási szerződésben²³ 5 egyenlő részre osztják a ház tulajdonjogát: 1.) Elisabetha Breitner és Matthias Thaller 2.) Rosina Holocher geb. Breitner 3.) Anna Thaller geb. Breitner 4.) Theresia Giegler geb. Breitner 5.) néhai Johann Breitner 3 lánya. Az ingatlant egy évvel később, 1881 májusában sikerült eladni²⁴ egy helyi gazdának 7500 Ft-ért, amelynek kifizetését 3 részletben szabták meg az év végéig. Így 1500 Ft jutott volna az örökösöknek (az 500 Ft veszteséget ellensúlyozza a ház mellett eladott 3 szőlő kb. 500 Ft-os ára), azonban a letéti jegyzőkönyvben csak az első 4000 Ft letételének van nyoma, illetve azon a 400 Ft-os bánatpénz Thaller Mátyás által való felvételének, amelyet még az 1880-as árverésen tettek le (tehát valószínűleg addigra összegyűlt a 8000 Ft). A letéti jegyzőkönyv utolsó megjegyzése, hogy 1883-ban a takarékpénztárban őrzött pénzt a nagykorú érdekeltek között felosztották, a kiskorúak jutalékait pedig az árvapénztárba beutalták. Lehetséges, hogy az 1500 Ft örökség csak ekkor került Matthias Thaller és felsége kezébe.

Franz Thaller hagyatéki ügye

1880 szeptemberében, 47. életévében végrendelet hátrahagyása nélkül meghalt Franz Thaller, Anna Breitner férje. Az 1881 februárjában készült leltárát és osztályegyezséget (melyet az árvaszék 3166. szám alatt jóváhagyott) eddig sajnos nem sikerült megtalálni, az egész situációt egy 1882. évi adásvételi szerződésből és a hozzá kapcsolt árvaszéki kérvényekből, illetve végzésekből rekonstruálhatjuk.²⁵ Az 1882 márciusában kelt törvényszéki hagyatéki végzés összefoglalja a hagyatéki

22 Azaz: „áganként és nem fejkenként”.

23 BFL VII. 151. Rupp Zs. kjő. ir. 1880:470.

24 Uo. 1881:462.; 463.

25 Uo. 1882:422.

leltárt: 253,50 Ft ingó (bútor és boredények), valamint 3 szőlő fele része összesen 1180 Ft értékben. Ebből levonva az 1652,75 Ft tartozást, 474,75 Ft hiány mutatkozik. A hagyatéki végzés az ingókat az özvegy 1854-ben, házassági szerződésben megszabott 500 Ft-os hitbéréül Anna Breitner tulajdonába bocsátja, az ingatlanokat pedig a három utód nevére egyenlően — a törvényes örökösödés szabályai szerint²⁶ — osztja fel.

1882 áprilisában Anna Breitner mint kiskorú gyermekei, Joseph és Katharina gyámja eladja egy helyi szőlőműves házaspárnak férje hagyatéki leltárában 1072 Ft-ra becsült petersbergi szőlőt 2000 Ft-ért. A szerződés engedélyezéséért a fővárosi árvaszékhez fordult azzal az indokkal, miszerint az eladásból befolyó összegre szüksége van a tartozások, nagykorú lánya, Theresia apai örökségének (500 Ft) kiadásához és a gazdaság továbbviteléhez. Az árvaszék megadta az engedélyt, viszont az ár 1/4 részét (500 Ft) a vevőknek a Fővárosi Gyámpénztárba kellett befizetniük.

1882 májusában Theresia eladja anyjának a fent megjelölt két családi szőlőnek nevére iratott egyhatod (vagyis saját, apja hagyatékának harmad) részét 338 Ft-ért. Az ár és maga az adásvétel meglehetősen meglepő és érthetetlen, egyrészt mivel ugyanezen szőlők felét, vagyis az itt eladott tulajdonrész háromszorosát a leltárban kb. 390 Ft-ra becsülték, másrészt, hogy e magas árat az özvegy kifizette, habár adósságokkal sújtott és az előző hónapban még pénzzé próbálta tenni ingatlanait.²⁷

1889 áprilisában Anna Breitner és akkor már nagykorú és férjes lánya, Katharina az előbb szerepelt egyik brüdersriedi, akkor már kiirtott szőlő eladójaként jelennek meg. A szerződés érvényre jutását a gyámhatósági jóváhagyástól tették függővé, ugyanis Joseph, akit egyhatod rész illetett, akárcsak Katharinát, még mindig kiskorú volt.²⁸

Stephan Thaller házvásárlása

1888 februárjában, házasságuk után 6 évvel Stephan Thaller és felesége, Rosina megvásárolta az óbudai Majláth u. 49. alatt álló házat, amelyben még — egy közjegyzői okirat alapján — 1914-ben is laktak. A házat és a hozzá tartozó földet 1000 Ft-ért vették meg egy helyi szőlőművestől, akinek megengedték, hogy még májusig a házban lakjon, addig gondoskodva az ingatlan adóiról és tehermentesítéséről. Ja-

26 *Zlinszky I.*: i. m. 660–667.p. A törvényes örökösödés abban az esetben lépett érvénybe, amikor az örökgyógyó nem hagyott végrendeletet.

27 BFL VII. 151. Rupp Zs. kjő. ir. 1882:520.

28 Uo. 1889:404.

cab Lampitsch eladónak a befolyt összegből a letéti jegyzőkönyv tanúsága szerint 300 Ft-ot a gyámpénztárnak, 400 Ft-ot pedig az árvaszéknek kellett befizetnie kiskorú, árva gyermekei után.²⁹

id. Matthias Thaller halála és hagyatéka

1889. június 5-én, halála előtt egy hónappal már „megtörve, de még friss szellemi erőben” (mely „megtörésről” a zilált aláírás is tanúskodik) Matthias új végrendeletet³⁰ készíttetett közjegyző jelenlétében Calvin utcai otthonában. Az 1878. évi közös végrendelet ismeretében kijelenti, hogy elhunyt feleségének ő a kizárólagos örököse, és hogy elismeri az akkor gyermekeik számára megállapított fejenként 1500 Ft-nyi köteles részt. (Amely összegeket eddigre a fiúk nagykorúsága és a lányok férjhezmenetelének tekintetében már valószínűleg kiadtak.) A végrendekezés fő indoka Georg fiának „szellemi állapota”, melyre nézve Matthias nem engedte meg Georgnak a közvetlen, szabad kezét nyújtó örökösödést, mivel feltételezte, „hogyha nem korlátozná rendelkezési jogát, nem maradna meg vagyona.” Ezért úgy döntött, hogy Georg örökségi jutaléka 4000 Ft végkielégítési összeggel (amely összegbe az 1878-ban megállapított 1500 Ft köteles rész beleszámítassék), váltásék meg, amelyre nézve viszont nem illeti meg rendelkezési jog, csak 5%-os (200 Ft) kamat, amelyet Georg ellátására kell fordítani. A 4000 Ft tőkét és a kamatokat az a gyermek kapja kézhez, aki Georgot befogadja háztartásába. Ezen kívül megjegyzi, hogy Georg kamatjogosultsága az 1203/04-es ingatlanra, vagyis a Calvin u. 10. számra irattassék. A hagyaték maradék részét tekintve öt gyermeke között egyenlő örökösödést ír elő.

Egy hónap múlva, július 8-án elhunyt Matthias, 23-án a törvényszéknél kihirdették a végrendeletet, s egy hónap múlva megkezdődött a hagyaték rendezése. Az örökösök, vagyis a hat testvér augusztus 8-án közjegyzői iratban³¹ megegyezett, hogy anyjuk és apjuk közös végrendeletét hatályon kívül helyezik, mivel egyrészt anyjuk apjukat tette meg kizárólag örökösének, viszont az anya halála után nem történt meg az ingatlanok átíratása, másrészt pedig rajtuk, vagyis a hat testvéren kívül senkit nem érint a hagyaték. Apjuk végrendeletét Geogról való rendelkezésében elfogadták és hozzátették, hogy Georg halála esetén a 4000 Ft tőkét, valamint kamatait a testvérek, illetve jogutódjaik között osszák fel.

29 Uo. 1888:177, 178.

30 Uo. 1889:538.

31 Uo. 1889:753. — árverési feltételek és jegyzőkönyv.

Ezek után 5 ingatlan kivételével (melyet természetben vettek át az örökösök) 13 tétel (helyrajzi számok szerint 21) ingatlan nyilvános, önkéntes árverésen való eladásáról, az árverési feltételekről rendelkeznek. A kikiáltási árak megállapítása mellett (ld. táblázatban) leszögezik:

- hogy az ingatlanokat nem adathatják el a kikiáltási áron alul,
- a kikiáltási ár 10%-a a közjegyzőt illeti,
- az árverés után az örökösök 3 napig bejelenthetik jóváhagyásukat, illetve problémáikat,
- az árverés után 8 napig bárki utóajánlatot tehet (de az új árverés költségeit állnia kell),
- az árverés után 8 napig a vevőkkel adásvételi szerződést kell kötni,
- a vételárak 3 egyenlő részben fizetendők az árverés napjától számított 6%-os kamattal,
- a bánatpénzt az utolsó vételár-részletbe beszámítják,
- ha valamely örökös örökségi jutalékát meghaladóan vásárolna, tartozását ugyanúgy 3 részletben köteles megfizetni,
- az 1203/04 helyrajzi számú házat (Calvin u. 10.) csakis Georg Thaller javára lekötött 4000 Ft tőke terhével adhatják el (mint kamatköteles, testvéreknek 5%, idegen vevőnek 6%-os, melyet Georg gondozójának kell fizetni, kölcsön Georg haláláig),
- az egyes ingatlanok átszállási idejének megkötése.

Augusztus 21-én a Calvin utcai házban megtörtént a nyilvános árverés, amely során a 13 tétel ingatlan egy kivételével a testvérek tulajdonába jutott. Az egyes ingatlan tételekre 2–5 árajánlat történt (Georg kivételével az öt testvér — a lányok férjeikkel — által, idegen vevő csak egyszer jelent meg), mely során legalább duplájára verték fel a kikiáltási árakat.

	Ingatlanok (helyrajzi számok), birtoknagyság (n.öl)	Kikiáltási ár	Vételár és vevő
1.	899. tjkv. I.1/8. 1622, 1651, 1971, (38 17,75 n.öl) 2281 – szántók és rétek	900 Ft	1510 Ft – Stephan
2.	899. tjkv. 1+1 r. 1203, 04 , 662 össz. sz. – ház és kert (420,8 n.öl)	5800 Ft	8255 Ft – Matthias
3.	899. tjkv. 1+2 r. 2644 – goldbergi szőlő (929,92 n.öl)	180 Ft	306 Ft – Maria

	Ingtalanok (helyrajzi számok), birtoknagyság (n.öl)	Kikiáltási ár	Vételár és vevő
4.	899. tjkv. I+3r. 2722 – petersbergi szőlő	170 Ft	351 Ft – Maria
5.	1861. tjkv. I.1/8 1621, 1650, 1970 (3846,95 n.öl) 2280 – rétek és szántók	900 Ft	1415 Ft – Elisabetha
6.	1802. tjkv. 2643 – goldbergi szőlő (232,48 n.öl)	80 Ft	a 3. ingatlannal együtt Maria
7.	1336. tjkv. 3162 – grünhuti szőlő	80 Ft	187 Ft – Elisabetha
8.	1471. tjkv. AI.1-3.r. 1490, 1888, 2312 – rétek (3525 n.öl)	560 Ft	1125 Ft – Elisabetha
9.	1825. tjkv. 4099 – kronawetbergi szőlő (989,2 n.öl)	50 Ft	138 Ft – Matthias
10.	3590. kat.sz. csúcshegyi legelőilletmény	50 Ft	280 Ft – Maria
11.	3699. kat.sz. (ua.)	50 Ft	300 Ft – Franz
12.	4613. kat.sz. ürömbergi legelőilletmény	40 Ft	213 Ft – Karl Flesser
13.	5246. kat.sz. (ua.)	40 Ft	235 Ft – Elisabetha

A kiszabott árverési feltételekkel szemben a vevőkkel (illetve egy részükkel) csak október végén, illetve november elején, az osztályegyezséggel egy napon kötöttek a testvérek adásvételi szerződést. Általam csak a Matthias-szal, Karl Flesserrel és Elisabetha-val kötött adásvételi szerződés ismeretes.³² Mivel ezekben kiszámított összegek az osztályegyezségen megállapított örökségi jutalékból következnek, először az osztályegyezséget³³ vizsgáljuk meg. Ebben először is kijelentik, hogy anyjuk és apjuk után közösen óhajtják az osztályt megtenni, mivel az ingatlanok a kettőjük nevén közösen maradtak a testvérekre. A hagyatéki leltárban cselekvő vagyonként 15354,80 Ft szerepel:

- készpénzben a 13 árverési ingatlant és a két — a Közúti Vasúti Társaságnak 800 Ft-ért eladott — filatori legelőt említik,
- ingatlanban: 2 mühlriedi szántót és egy filatori legelőt (210 Ft értékben).

Szenvedő vagyonként 702,30 Ft-ot jelölnek meg, mely a két szülő orvosi és temetői költségeit takarja. Ezt az összeget levonva, a tényleges hagyatékok össz. 14652,50 Ft.

32 Uo. 1889:1013, 1014, 1052, 1083., 1054.

33 Uo. 1889:1055.

Az osztályegyezség tényleges részében elsőként Georg örökségi részét rendezték a fentebb leírt módon. A 4000 Ft tőke Matthias tulajdonába jutott, mivel feleségével együtt ő vette meg a Calvin utcai atyai házat egy kronawetbergi szőlővel együtt. Ezt a 4000 Ft tőkét levonva a tényleges hagyatékból: 10652,50 Ft maradt, amelyet öt részre osztottak fel, így a testvéreket 2130,50 Ft illette meg. Az egyes testvérek örökségét a következő séma szerint rendezték: az árverésen vett ingatlanok árából és a három eladatlan ingatlan árának 1/5-éből levonták a 2130,50 Ft örökséget (Matthias esetében a 4000 Ft-ot is). Ha így pozitív összeg jött ki, vagyis tartozás mutatkozott, azt az adott örökösnek a kevesebb ingatlant vásárolt örökösök részére kellett utalni. Ezzel az árveréses hagyatéki rendezéssel tehát az ingatlanok is a családban maradtak, és az egyenlő örökösödés is biztosított volt. Adásvételi szerződést a testvérek közül valószínűleg csak azért kötöttek Matthias-szal és Elisabetha-val (illetve házastársaikkal), mert náluk mutatkozott az örökséget levonva tartozás. Az adásvételekhez tartozó letéti jegyzőkönyvekben azt is rögzítették, hogy mely testvér részére utalták ki a tartozásokat. A szenvedő vagyon, illetve a Maria, Stephan, Franz Thallernél mutatkozó hiány pótlására Matthias és Elisabetha tartozásain kívül természetesen Flessler Károly és a Vasúti Társaság vételárát is felhasználták.

A hagyatéki ügy végleges rendezésére néhány hónap múlva került sor, 1890 februárjában, amikor is az örökösödési jutalékkukat meghaladó értékeket átvett örökösök tartozásait megadták, s a másik három testvér is megkapta örökségét. Azonban a Vasúti Társaság 800 Ft-nyi vételárát még ekkor nem kapták meg. Tavasszal pedig egy nyilatkozatban néhány tévesen definiált ingatlan telekkönyvi számaint helyesbítették, illetve az egymás között fel nem osztott 3 ingatlan egyenlő arányú telekkönyveztetéséről egyeztek meg.³⁴ Azonban a megmaradt és azonosított telekkönyvek tanúsága szerint az új birtokosok csak évek múltán írták át nevükre az ingatlanokat. Például a Calvin utcai házat csak 1893-ban telekkönyvezték Matthias és neje nevére, s ugyanezen ingatlan Georgot illető zálogjogát pedig csak 1903-ban.³⁵

1890 elején Matthias és felesége lakhelye már a Calvin utcai apai ház, viszont Georg Elisabetha háztartását jelenti be lakhelyéül (előző évben még Stephan-nál lakott), vagyis meglepő módon valószínűleg nem a 4000 Ft tőke átvevője lett Georg gondozója és a kamatok kezelője. Bár a végrendelet elvileg egyenlő örökösödést rendelt el, gyakorlatilag a Calvin utcai ház „vevője”, Matthias öröksége jóval meg-

34 Uo. 1890:188., ill. 585.

35 BFL VII. 6. d. Óbudai telekkönyvek. 635. betéti szám.

haladta testvéreiét: hiszen, ha a 4000 Ft kezelése számára csak Georg haláláig szól is, a házhoz így is rendkívül kedvezően jutott hozzá.

Az osztályegyezség napján a három kevesebb ingatlanban részesült testvér: Maria, Stephan és Franz ajándékozási szerződést kötött házastársával,³⁶ melyben az árveréskor vásárolt ingatlanok felét átruházták férjükre, illetve feleségükre. Ez a gesztus a házassági szerződéseknel tapasztalt kölcsönösséget erősíti meg számunkra, vagyis hogy az ingatlanokat fele-fele arányban birtokolják a házastársak, abban az esetben is, ha az örökösödés útján került a birtokukba.

Az eddigi — még számos lehetőséget és forrást ki nem használó — elemzéssel bemutatott Thaller család csak egy az óbudai, fővárosi német ajkú árutermelő parasztpolgárok közül. Esetüket kívánatos lenne további családok elemzésével összehasonlítani és tágabb összefüggésekben elhelyezni. Az eddigieket összefoglalva egy olyan vagyonezelési stratégiát ragadhattunk meg néhány élethelyzeten keresztül, amelyet a következők jellemeznek:

- a testvérek egyenlő örökösödése (ellentétben a magyarországi németekre jellemző törzsörököléssel³⁷),
- az ingatlanokhoz, a területileg széttagolt családi birtokhoz való ragaszkodás (ingatlanok örökítése az árveréses módszerrel), ennek következtében stabilitás és endogámia,
- az öreg szülők le nem „vetkezése”, azaz az elhunyt házastárs vagyonát az életben maradt kezeli (ellentétben a XVIII. sz. közepi Buda környéki németekkel³⁸),
- a házasságban kölcsönös és egyenlőbb vagyonezelés,
- a házasság után új, szülőktől független háztartásra törekvés (ellentétben pl. az újlaki szőlőművesekkel, akik igyekeztek fiaikat munkáskéznek megtartani³⁹).

Érdekes lenne megtudni, hogy ez a stratégia mennyiben hasonlít vagy tér el a korábbi, szőlőművesek számára „boldogabb idők” vagyonezelési szokásaihoz képest, s hogy mi lett a család további sorsa, mennyiben változtatta meg életüket az

36 BFL VII. 151. Rupp Zs. kjö. ir. 1889:1056, 1057, 1067.

37 *Kósa László*: A parasztság polgárosulása Magyarországon. In: 5. Hitel, (1992) 4. sz. dcc. 53. p.

38 *Faragó Tamás*: A család és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda-környéki falvakban a XVIII. század közepén. In: Történeti antropológia. Tudományos ülésszak 1. Budapest, 1983. április (MTA). Bp., 1984. 247. p.

39 *Meleg Attila*: A XIX. század eleji városi háztartások Buda-Újlakon. In: Történeti-szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról. Szociológiai műhelytanulmányok 5. sz. Bp., 1987. 151. p.

Óbudán 1882-ben megjelent és éppen időszakunkban (1887–1892) legjobban pusztító filoxéra, mely Létay Miklós szerint a szőlősgazdák többségét teljesen elszegényítette, s kénytelenek voltak más kereseti lehetőség után nézni.⁴⁰ Sajnos úgy tűnik, hogy a Thallerek további karrierjét közjegyzői iratok alapján nem lehet követni, ugyanis 1923-ig csupán egyszer, 1914-ben fordultak meg közjegyzőnél, mégpedig Rupp Zsigmondnál, aki viszont akkor már Pesten működött. A telekkönyvek és a budapesti lakcímjegyzék alapján még ebben az időben is Óbudán laktak, óbudai ingatlanokat adtak el és örökítették gyermekeikre⁴¹, foglalkozásukat hivatalosan házbirtokosnak, földművesnek, majorosnak, illetve korcsmásosnak jegyeztették be.

40 Létay M.: i. m. 144. p.; *Uő*: A szabadságharc bukásától 1950-ig. Mezőgazdaság a szabadságharc után. In: Óbuda évszázadai. Szerk.: Kiss Csongor–Moocsy Ferenc. Bp., 1995. 260–261. p.; Budapest Sz. F. Statisztikai Évkönyve. Visszapillantással az 1874–93. évekre. Szerk.: Thirring Gusztáv. I. évf. 1894. Bp., 1896. 273. tábla; *Bodor Antal*: Budapest mezőgazdasága. (Statisztikai Közlemények 65. köt. 2. sz.) Bp., é. n. 105–111. p.

41 BFL VII. 6. d. Óbudai telekkönyvek. 1122., 987. betétsz. Ez utóbbi tanúsága szerint az 1898-ban elhunyt Elisabetha Thaller és az 1917-ben elhunyt Martin Schlosser ingatlanvagyonát négy gyermekre között egyenlően osztotta el.

Tartalom

Tanulmányok

Tóth Árpád:

A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái 411

Horváth J. András

Józsefváros választópolgársága az 1884. évi
képviselőválasztás tükrében 481

Közlemények

Gajáry István

Óbuda keresztény népessége és társadalma
a XVIII. század végén (1786–1789) 527

Holló Szilvia Andrea

Zsidó háztartások a vízivárosban
a XIX. század első felében 551

Mészáros Borbála

Egy óbudai szőlőműves család
közjegyzői irataik alapján 587

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggként a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.